

CHARLES S. RYAN

Plevne'den Erzurum'a KIZILAY'IN EMRİ ALTINDA

OSMANLI ORDUSUNDA
AVUSTRALYALI BİR CERRAHIN 93 HARBİ HATIRALARI

BELLEK-HATIRAT

**Plevne'den
Erzurum'a
Kızılay'ın
Emri Altında**

*Osmanlı Ordusunda
Avustralyalı
Bir Cerrahın
93 Harbi Hatıraları*

Charles Snodgrass Ryan

**Plevne'den Erzurum'a
Kızılay'ın Emri Altında
Osmanlı Ordusunda Avustralyalı
Bir Cerrahın 93 Harbi Hatıraları
Charles Snodgrass Ryan**

*Kızılay Kültür Sanat Yayınları: 10
Bellek-Hatırat Dizisi: 1*

İngilizceden Çeviren
Recep Yılmaz

Takdim
Haluk Oral

Editör
Hamdi Akyol
Ahmet Erdem Işık

Redaktör
H. Yıldırım Ağanoğlu
Nilüfer Yılmaz

Son Okuma
Rumeysa Nur Şahsi
Fatma Sena Yasan

Dizi Grafik Tasarım
Nevzat Onaran

Kapak Tasarımı
Zeyd Karaaslan

Üretim Koordinasyon
Selma Topkara

ISBN 978-605-71880-5-2
Ocak 2023, İstanbul, birinci basım
© Kızılay Kültür Sanat Yayınları, 2023

**Kızılay Kültür Sanat Yayınları
Türkiye Kızılay Derneğinin tescilli markasıdır.**

Yayınevi Sertifika No: 15368
Sütlüce Mah. İmraroh Cad. No.: 28
34445 Beyoğlu / İstanbul / Türkiye
Telefon: (+90 212) 263 1868
Web: www.kizilaykultursanat.com.tr/yayinevi/
e-posta: kks@kizilay.com.tr

Baskı
Mega Basım Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Matbaa Sertifika No: 44452
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No.: 3
Baha İş Merkezi A Blok K.: 3
Haramidere Avcılar / İstanbul
Telefon: (+90 212) 412 1700

Eserin 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümleri çerçevesinde yayımlanması, Türkçe ve diğer bütün dillerde yurt içinde ve dışında maddi ve manevi haklarının temsili hak sahipleriyle anlaşmalı olarak münhasıran Kızılay Kültür Sanat Yayınlarına aittir.

Eserin dijital versiyonu ücretsiz açık erişimle Kızılay Kültür Sanat Yayınlar web sayfasından (www.kizilaymagaza.org.tr/kategori/yayinlar-1) okunabilir, herhangi ilave bir izne gerek olmaksızın her türlü dijital platforma serbestçe indirilebilir, bir değişiklik yapılmaksızın indirildiği hâliyle bütün dijital platformlarda konumlandırılabilir, paylaşılabilir. Haklı alıntı sınırları içinde kalmak ve kaynak göstermek kaydıyla eserden alıntı yapılabilir.

Dijital versiyonu ücretsiz olan bu kitabın basılı hâli Kızılay Kültür Sanat'ın Yayınlar web sayfasından, internet üzerinden faal kitabevi ve mağazalar ile kitabevlerinden satın alınabilir.

Kızılay Kültür Sanat, neşrettiği eserleri müellifine sadık kalarak yayımlar. Görüşlerini gerek gördüğünde ön söz, dipnot vb. aracılığıyla eserde okurlara aktarır. Kızılay Kültür Sanat Yayınları tarafından görüş belirtilmeyen hususlara Yayınevinin yahut kurucusu Kızılay'ın katıldığı varsayılmaz.

Kütüphane Bilgi Kartı

Library Cataloging-in-Publication Data
Ryan, Charles Snodgrass.

Plevne'den Erzurum'a Kızılay'ın emri altında : Osmanlı ordusunda Avustralyalı bir cerrahın 93 Harbi hatıraları / Charles Snodgrass Ryan ; İngilizceden çeviren Recep Yılmaz ; editör Hamdi Akyol, Ahmet Erdem Işık.
İstanbul : Kızılay Kültür Sanat Yayınları, 2023.
324 sayfa ; 12,5x19,5 cm.
ISBN 978-605-71880-5-2

1. Russo-Turkish War, 1877-1878 – Personal narratives. 2. Physicians – Turkey – Biography.
I. Ryan, Charles Snodgrass, Sir, 1853-1926.
DR573.4 .R93 2023

**Plevne'den
Erzurum'a
Kızılay'ın
Emri Altında**

*Osmanlı Ordusunda
Avustralyalı
Bir Cerrahın
93 Harbi Hatıraları*

Charles Snodgrass Ryan

Çeviren
Recep Yılmaz

Charles Snodgrass Ryan

1853'te Avustralya'da dünyaya geldi. Melbourne Church of England Grammar School'da ve ardından Melbourne Üniversitesi Tıp Fakültesinde eğitim görerek cerrah oldu.

Eylül 1876'da Osmanlı ordusunda cerrah olarak göreve başlayan Ryan; Niş, Orhaniye, Vidin, Plevne ve Erzurum'da doktor olarak çalıştı. Osmanlı ordusundaki üstün başarılarından dolayı dördüncü dereceden Mecidiye Nişanı ve üçüncü dereceden Osmaniye Nişanı ile taltif edildi.

1878'de Avustralya'ya döndükten sonra Melbourne Hastanesinde çalışmaya başladı. Emekli olduğu 1913'e kadar da aynı hastanede görevini sürdürdü. 1914'te I. Dünya Savaşı sırasında Avustralya Kraliyet Kuvvetleri I. Tümeni'nin sağlık hizmetlerinde görevlendirildi, Ekim 1914'te Mısır'a giden Anzak birliklerine katıldı.

5 Temmuz 1883'te Alice Elfrida'dayla evlenen Ryan'ın iki çocuğu oldu. 23 Ekim 1926 günü Avrupa seyahati dönüşünde bindiği gemide kalp krizi geçirerek hayatını kaybetti.

Recep Yılmaz

1975'te Üsküdar'da doğdu. Anadolu Üniversitesi Bilgi Yönetimi bölümü mezunu olan Yılmaz, 2004'ten bu yana TV, sinema ve yayıncılık sektöründe çok sayıda tercüme imza attı.

Türkçeye kazandırdığı eserler; *Kuşçu, Uzayda Piknik, Pictures From the Balkans, The Mystics of Islam, Truth, Beyaz Diş, World: An Anthropological Examination, The Secret Scripture, Saladin and the fall of the Kingdom of Jerusalem, Muslim Cities in the Later Middle Ages*'dir.

Yılmaz ayrıca *İsmail Müştak Mayakon'un Yıldız'da Neler Gördüm, Şeybülislam Cemaleddin Efendi'nin Siyasi Hatıralarım* ve İbn Ataullah el-İskenderi'nin *Hikemül-Atâiyye* eserlerini sadeleştirerek yayına hazırlamış, Thomas Walker Arnold'un *İslamın Yayılış Tarihi* isimli eserinin editörlüğünü üstlenmiştir.

İçindekiler

Takdim	7
Ön Söz	21
I. Melbourne'den Sofya'ya	25
II. Rus-Türk Savaşı Hazırlıkları	49
III. Savaş Yaklaşıyor	67
IV. Vidin'den Plevne'ye	89
v. I. Plevne Muharebesi	107
VI. I ve II. Muharebe Arası	127
VII. II. Plevne Muharebesi	139
VIII. Pelişat ve Lofça Hezimetleri	159
IX. III. Plevne Muharebesi	179
x. Plevne Kuşatması	199
XI. Hastanedeki Dehşetler	219
XII. İstanbul'dan Erzurum'a	237
XIII. Muhasara Altında Bir Şehir	257
XIV. Erzurum'un Teslim Olması	277
XV. Savaşın Sonu	297
XVI. Son Günler	315

Takdim

Kanlısirt'ta ateşkes

Yıl 1915... Yer Gelibolu Yarımadası'nda Arıburnu'nun yukarıları, Kanlısirt...

19 Mayıs'ta yapılan Türk hücumu, birkaç saat içinde 3.855'i şehit olmak üzere 10 bin kayıp verilmesi üzerine durdurulur. Siperler arasında kalan cesetlerin kokması ve az sayıda olsalar da yaralıların inlemeleri, iki tarafın da aklına yaralıları toplamak ve cesetleri gömmek için kısa bir ateşkesi getirir. İlk önce hangi tarafın istediği hâlâ tartışılan ateşkesin 24 Mayıs'ta uygulanmasına karar verilir. O gün sabah 07.30'dan itibaren siperlere sessizlik hâkim olur. Saat 08.00'da iki tarafın ateşkes komisyonları beyaz bayraklarla siperlerden çıkıp tanışır. Arkasından siperlerin tam ortasında bir Türk, bir Avustralya askeri şeklinde dizilerek orta hattı teşkil edecek olan askerler yerlerini aldıktan sonra iki tarafın sıhhiye görevlileri kendi taraflarında çalışmaya başlarlar. Anlaşmaya göre iki grup da kendi taraflarında kalan düşman askerlerini orta çizgiye kadar taşıyacak ve herkes kendi ölüsünü gömecektir. Silahlar da mekanizmaları alındıktan sonra orta alana getirilerek bırakılacaktır.

Ceset ve silah toplama işlemleri kararlaştırıldığı gibi başlar fakat cesetlerin hemen hepsi Türk olduğu için orta alana getirilip bırakılan şehitlerin taşınma işleminin, az sayıdaki sıhhiye askeri tarafından zamanında bitirilemeyeceği görülür ve çalışanların sayısı artırılır. Bu arada Avustralyalılarla Türkler arasında sohbetler başlamıştır. Hiç de onlara anlatıldığı gibi canavar değildir Türk askerleri. Kimi sigara ikram eder, kimi tayınını paylaşır. Avustralyalı askerler de anı olarak Türk askerlerine üniforma düğmeleri, bozuk para gibi hediyeler verir; çikolata ikram ederler.

Yaşlı bir doktor

Yaşı altmışı geçmiş Avustralyalı bir subay da alanda dolaşmakta ve kısa cümlelerden ibaret emirler vermektedir sağa sola. Üzgün gözleri Türk şehitlerinin üzerinde dolaşırken muhtemelen 40 yıl öncesini hatırlamaktadır.

Elindeki fotoğraf makinesine ilgi duyan genç Türk subayları yaklaşır yanına. Duraksarlar, yaşlı doktorun göğsünde bir sürü Osmanlı nişanının kurdelesini vardır: Mecidiye, Osmaniye Nişanları ve bir de eski bir harbe ait bir Osmanlı madalyası. Türk subayları kendi aralarında üzgün ve öfkeli mırıldanmaya başlarlar:

“Kim bilir hangi şehidimizin madalyalarıydı bunlar? Kimin üstünden aldılar acaba?”

Yaşlı doktor konuşmanın geldiği tarafa döner. Üzgün, yorgun ama gururlu bir ses ve aksanlı bir Türkçeyle konuşur:

“Kimseden çalınmadı onlar. Plevne Muhararası'nda Gazi Osman Paşa'nın yanında savaştığım için taktılar onları göğsüme.”

Böyle bir açıklamayı beklemeyen genç Türk subayları ürperirler, doktora daha bir yaklaşarak bakarlar. Hem yaşlı doktorun hem de subayların gözleri dolmuştur. Kırık dökük birkaç cümle daha konuştuktan sonra subaylar, yaşlı doktorun elini öpmek isterler. Olup bitenler iki tarafta da şaşkınlıkla seyredilmektedir.

Plevne ve Gazi Osman Paşa üzerine birkaç cümle daha söyleyen yaşlı doktorun üzgün gözleri önce çocuğu yaşındaki subayların, sonra da toprakta binlercesi yatan gencecik askerlerin kanlı cesetleri üzerinde gezinir.

Bu yaşlı doktor, Charles Snodgrass Ryan'dır. Yukarıdaki sahneyi incelediğim kaynaklarda verilen bilgilere göre kurguladım. Bu duygulandırıcı olay ne bizde ne de Ryan'ın ana vatani Avustralya'da yeterince bilinmektedir. Plevne Ryan, Türklerin belki de tek Avustralyalı kahramanıdır. Bunun için kısa bir menkıbe şeklinde anlatılmaktan çok daha fazlasını hak ettiğini düşünüyorum.

Şimdi biraz daha gerilere gidelim.

Genç bir doktor

Charles Snodgrass Ryan 1853'te Victoria'da (Avustralya) doğmuş. Melbourne Üniversitesinde başladığı tıp eğitimini 1875'te Edinburgh Üniversitesinde tamamlamış, mezuniyetinden sonra da Bonn ve Viyana'da çalışmalar yapmış.

Ryan, Roma'da bulunduğu sırada London *Times*'ta Osmanlı hükümetinin askerî cerrah aradığına dair bir ilan görür. Başvurusu kabul edilen Ryan 1876'da İstanbul'a gelir. Eylül 1876'da Sırp-Türk Savaşı'nda Aleksinaç muharebelerine katılır. 93 Harbi'nde Plevne'dedir. Aylarca kaldığı Plevne ve daha sonra yine doktor olarak gittiği Erzurum'daki anılarını 20 yıl sonra

Under the Red Crescent (Kızılay'ın Emri Altında) adı altında yayımlayacaktır.

Charles Ryan, Plevne müdafaası sırasında mesleğini çok zor şartlar altında icra eder: Bir seferinde dört süngünün ucuna takılmış mumların ışığı altında, sekiz saati aşan bir süre boyunca hiç dinlenmeden onlarca yaralıyı ameliyat eder. Başka bir gün hastane hâline getirilmiş bir camide üst üste yığılmış vücutların arasındaki yaralıları ölülerden ayırmak için saatlerce uğraşır.

Ryan ileri hatlara gitmekten de çekinmemiştir. Bir gün Ruslardan zapt edilen küçük bir toprak tabyaya kadar gider. Tabya şehit ve yaralı Türk askerlerle doludur. Gazi Osman Paşa da ateşin tam içindedir. Ryan'ın anlattığına göre o gün üç at vurulup ölür Osman Paşa'nın altında.

Ryan'ın Plevne anıları iç burkan ayrıntılarla uzayıp gidiyor.

Geçmiş anarak

Bir yıllık sözleşmesi olmasına rağmen savaş alanlarında 17 ay doktorluk yapan Ryan, yaralıların Sofya'ya taşınması kararından sonra işinin azalmasından da yararlanarak iki haftalığına İstanbul'a gitmek için izin alır.

Ne var ki Ryan Osmanlı başkentindeyken dönüş yolu kapanır ve Plevne'nin dış dünyayla ilişkisi kesilir. Bunun üzerine Erzurum'da çalışma teklifini kabul ederek yola çıkar. Yine savaş, yine aynı düşman vardır Ryan'ın karşısında. Osmanlı Devleti bu arada ona önce dördüncü dereceden Mecidiye, sonra da yine dördüncü dereceden Osmaniye Nişanı ve Plevne Harp Madalyası verir. Bir de hastalık geçirir Ryan Erzurum'da: Hem Türk hem de Rus askerlerinin en büyük ölüm sebeplerinden biri olan tifüse yakalanır, on iki gün yarı baygın yattıktan sonra bu

hastalığı atlatır. Ruslarla barış antlaşmasının imzalanmasının ardından önce İstanbul'a, oradan da İngiltere'ye gider; 1878'in Haziran'ında Avustralya'ya döner.

Ryan'ın Plevne'den ayrılışının üzerinden 20 yıl geçtikten sonra kaleme aldığı anıları, 1897 yılında Londra'da yayımlanmıştır: *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878*. Kitap Ryan'ın Osmanlı ordusuyla görev yaptığı sırada başından geçeneri uzun yıllar anlattığı, ona "Plevne Ryan" adını takan arkadaşlarının ısrarı ve yazım sırasında yardım eden John Sandes sayesinde ortaya çıkmıştır.

Ryan kitabını şu cümlelerle bitirir:

"Yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerinde bugün dolaşmakta olan kara bulutların arasından uzaktaki yıldızları hâlâ secebiliyorum çünkü silah arkadaşlarımla eski ve şanlı günlerdeki şeref anlayışlarına, yılmaz cesaretlerine, sadakatlerine ve gerçek vatanperverliklerine gururla bakabiliyorum." (s. 320)

Yine savaş

Ryan'ın Türklerle ilişkisi bitmemiştir: Uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun Melbourne (Victoria) konsolosluğunu yapar, bu görevinin karşılığı olarak nişanlarının derecesi yükselir. Ve evinin bahçesinde, Plevne'nin kanlarla sulanmış toprağında yetişen yıldız çiçeklerinin tohumlarından büyüttüğü çiçeklere bakarak gençliğinin maceralı günlerini tekrar tekrar yaşar.

Charles Ryan 1879'dan 1913'te emekli olana kadar Melbourne Kraliyet Hastanesinde cerrah olarak çalışmıştı. 1914'te Avustralya birlikleriyle Mısır'a gitmek üzere gemiye bindiğinde 61 yaşındaydı. Gelibolu çıkarması başladığında General Sir Wil-

liam Birdwood'un kumandası altındaydı. Yaklaşık 40 yıl önce yanında savaştığı askerlerin karşısındaydı şimdi. 24 Mayıs'ta yapılan bir günlük ateşkeste o da cesetlerin toplandığı sahadaydı.

Ryan aynı zamanda iyi bir fotoğrafçıydı. O gün yüzlerce fotoğraf çekti. Yerli ve yabancı pek çok kitapta yer alan ve 19 Mayıs hücumunda verdiğimiz şehitlerin gömülmesi için ilan edilen ateşkes gününde Kanlısirt ve civarında çekilen resimlerin hemen hepsini Plevne Ryan çekmiştir. Bu fotoğrafları Avustralya Harp Müzesinin internet sayfasında görebilirsiniz (www.awm.gov.au).

Ryan, sağlık problemleri yüzünden Haziran 1915'te Gelibolu'yu terk eder; tifüse yakalandığı savaştan kırk yıl sonraki savaşta da tifoya yakalanmıştır.

1917'de Avustralya Silahlı Kuvvetlerinin Sıhhiye Komutanlığına atanır. Mayıs 1919'da da general rütbesiyle emekliye ayrılır.

Doğal hayatın ve özellikle de kuşların korunması için çalışmalar yapan Charles Snodgrass Ryan, 23 Ekim 1926'da gemiyle Avrupa'dan dönerken kalp krizi geçirerek ölmüş, Melbourne Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir.

Bir mektup

Dışişleri Bakanlığı arşivinde Charles Ryan'ın Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektup bulunmaktadır. Tarihine ve içeriğine bakılarak mektubun Lozan Antlaşması dolayısıyla yazıldığı söylenebilir. Bu mektup ilk kez Bilal N. Şimşir tarafından 1981'de yayımlanmıştır.

(*Atatürk ile Yazışmalar I*). Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığının www.atam.gov.tr adresindeki sitesinde de Mehmet Önder'in 1987'de yayımlanan "Atatürke Mektuplar" başlıklı makalesinde yer alıyor. Bir iki yazım hatasını düzelterek okuyalım:

“Melbourne Club, Melbourne Avustralya: 5.8.1923

Ekselansları,

Türkiye'nin eski ve içten bir dostu olarak bu birkaç satırı yazmaya ve Türkiye'nin yeniden canlanmasındaki ve memnuniyet verici barışın yapılmasındaki önemli payınız dolayısıyla size yürekten tebriklerimi sunmaya kalkıştım. Sizin faaliyetleriniz ve askerlerinizin muhteşem davranışı olmasaydı, Türkiye acınacak durumda olurdu. Şimdi Türkiye'nin dünya ülkeleri arasındaki eski ve mağrur yerini almak için emin bir yolda bulunduğuna inanıyorum. Benim Türkiye ile bağlarım çok eskidir. 1876 yılında, 21 yaşında genç bir doktor olarak Türk ordusuna katıldım. Sırp-Türk Savaşı'nda Abdülkerim Paşa'nın kumandası altındaydım. Daha sonra, Plevne Kuşatması sırasında ölümsüz Gazi Osman Paşa'nın kumandası altında bulundum, bu savaşta ağır yaralandım. Ama Şevket Paşa yolu açınca 5 bin yaralıyla birlikte Plevne dışına çıkabildim. İstanbul'a gittim. Yaram iyileşince Erzurum'a gönderildim. Orada Gazi Muhtar Paşa'nın kumandasında, o ayrılınca Kürt İsmail Paşa'nın kumandası altında görev yaptım. Kuşatmadan sonra Rusların eline düştüm ve savaş bitince de doğduğum yer olan Avustralya'ya döndüm. Cihan Harbi'ne kadar burada 35 yıl Türkiye'nin fahri başkonsolosluğunu yaptım. 15 yıl önce de ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı aldım. Dostum Aubrey Herbert ile birlikte burada ateşli bir Türk dostu idim. Eski Türk dostlarımdan hepsi öldü. Herhalde ben Plevne'den ve Aleksinaç Savaşı'ndan sağ kalan bir kaç kişiden biri olsam gerek.

Ordunuz kurmayında Damat İsmail Hakkı Bey büyük dostumdur. Bana bir fotoğrafınızı lütfederseniz ben de karşılık verebilirim; bu benim için büyük, kişisel bir onur kaynağı olur. “Kızılay'ın Emri Altında” adlı yıllar önce bir kitap yazdım. Almanca ve İngilizce yayınlandı. Çok satış yapmış olan bu kitabımda Türk askerinin güzel karakterini ve savaşçı özelliklerini sergiledim. Türkiye'nin durumunu günden güne daha da iyileştirme uğrundaki görevinizde size büyük başarılar dileyerek ve yürekten övgülerimle...

Samimi hayranınız,

Charles S. Ryan”

Mektupta tarihe mal olmuş Osmanlı paşalarının dışında iki isim geçiyor: Aubrey Herbert ve Damat İsmail Hakkı Bey, biraz onlardan bahsedelim.

Aubrey Herbert, I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'da, İngiliz Büyükelçiliğinde çalışmaktadır. Bu sırada İngiliz gazetelerine "Ben Kendim" takma adıyla yazılar yazmaktadır. Çanakkale Savaşı sırasında ise istihbarat subaylığı yapmıştır. 24 Mayıs Ateşkesi, onun çabalarıyla yapılmıştır. 1919'da basılan kitabı *Mons, Anzac and Kut*'ta bu ateşkesi ayrıntılarıyla anlatır. Aynı kitapta Lutsow adlı hastane gemisinde 7 Mayıs'ta gördüğü Ryan'dan "Türk Charlie" diye bahsetmiş, bunu da onun Plevne Muharasası'nda bulunup madalya almış olmasıyla açıklamıştır.

Mektupta Damat İsmail Hakkı Bey olarak geçen İsmail Hakkı [Okday] (1881-1977) son sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın (1843-1936) oğludur. Ahmet Tevfik Bey 1877'de Şumnu'da [Bulgaristan] Ordu Kumandanlığı Siyasi Müşaviri'di, Ryan'la orada tanışmış olması ihtimal dâhilindedir. Ayrıca Ryan'ın uzun yıllar Avustralya'da Osmanlı konsolosluğu yaptığını ve Ahmet Tevfik Paşa'nın da Osmanlı Hariciye Nazırı olduğunu düşünürsek İsmail Hakkı'yla aralarındaki dostluğun babası dolayısıyla başladığını düşünebiliriz.

Annesi İsviçreli olan İsmail Hakkı Bey, 1910'da kurmaylık eğitimi için Almanya'ya gitmiştir. Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine yurda dönmüş ve Yanya Kalesi Erkânı Harbiyesine mülhak olarak tayin edilmiştir. Anılarını, *Yanya'dan Ankara'ya* adlı eserinde anlatmıştır.

İsmail Hakkı Bey 1914'te, dört yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun son padişahı olarak tahta çıkacak olan Vahdeddin Efendi'nin kızı Ulviye Sultan'la evlenerek damat olmuştur. Bu evlilik, Anadolu'ya geçene kadar sürmüştür.

1922'nin ilk ayında Anadolu'ya geçen İsmail Hakkı Bey, İstiklal Savaşı'nda 16. Tümen Kurmay Başkanı olarak görev yapmış ve İstiklal Madalyası almıştır.

Savaş bittikten sonra askerliği bırakan İsmail Hakkı Bey, pek çok ülkede konsolosluk yapmıştır.

Plevne Ryan'ın Türkçe literatüre girişi

Plevne Ryan'ın Türkçe literatüre giriş serüveni de kendi başına çok ilginç bir öyküdür. Bulabildiğim kadarıyla bizde Plevne Ryan'dan ilk bahseden, *Vatan* gazetesinin sahibi ve başyazarı Ahmet Emin Yalman'dır. Yalman, 1942'de Kahire'ye gitmiştir. Buradan gazetesine yazılarını yazmayı da sürdürmüştür. 1943'te yayımladığı üç ciltlik *Havvalarda 50.000 Kilometre Seyahat* adlı kitabının son cildinin birkaç sayfası Plevne Ryan'la doludur:

“Kahire'de ilk yapmak istediğim iş İngiliz kabinesi azasından olmakla beraber kabineyi Şimali Afrika ve orta şarkta temsil eden B (Bay) Casey ile tanışmaktı. Bu hararetle arzunun başlıca sebebi, bir taraftan bu İngiliz nazırının Avustralyalı olması bir taraftan da yaman ve hoş bir insan olduğuna dair işittiğim hikâyelerdi.” (s. 188)

Yalman yazdıklarına, Avustralyalıları ve Casey'yi överek devam eder. Casey, bir gazeteci ile değil de bir dostla sohbet eder gibi konuşmuştur Yalman'la. Ona kayınbabasından şöyle bahseder:

“Kayınbabam Ryan adında bir doktordur. Kendisine Avustralya'da Plevne Ryan ismi verilir. Kayınbabam Charles Ryan, doktor sıfatıyla mektebi bitirdiği sene, Türkiye ile Rusya arasında 1877 muharebesi kopmuştu. (...) Türkiye'ye gelir, Türk sıhhi hizmetine girer. Gazi Osman Paşa'nın maiyetine memur edilir ve bütün dünyayı hayran bırakan Plevne müdafaasının şanlı sayfalarını beraberce yaşar. Neticede Plevne kahramanları için

hususî bir Plevne madalyası ihdas edilince bunun bir adedi kayınbabama lâyıık görülür.

Doktor Ryan bu heyecanlı gençlik macerasından sonra memleketine döner, yerleşir, hayatta ilerler, Sir Charles Ryan diye unvan sahibi olur. Fakat bütün hayatına hâkim olan hâdise Plevne'dir, en sevdiği insanlar Türklerdir. Her vesile ile Plevne'deki büyük kahramanlık efsanesinden bahseder. Bunun üzerine bütün Avustralya'da kendisine Plevne Ryan lâkabı verilir.

– Hangi Doktor Ryan?

yolunda bir soru tabii cevabı şu olur:

– Canım, Plevne Ryan...

Günün birinde Cihan Harbi kopar, Türkiye harbe girer, müttefik kuvvetler ve bu arada Avustralyalı kıtalar Çanakkale'ye gelir, dayanır. Tesadüfün garipliğine bakın ki Plevne'de halis bir Türk ruhuyla mücadeleye karışan, Türklere hizmet eden Doktor Ryan, şimdi Avustralya kıtalarının sıhhiye reisi sıfatıyla karşı tarafta bulunuyor ve dostu Türklere döğüşüyor.

Fakat Plevne Ryan muhitine öyle telkinlerde bulunmuştur ki her Avustralyalı Türk dostu olmuştur. Çanakkale'de Türklere Avustralyalılar arasında başlayan muharebe, gitgide birbirine karşı sevgi ve saygı duyan mert insanlar arasındaki bir düello halini alıyor, bütün harp tarihi için örnek sayılacak insanca tezahürlere, dostça münasebetlere yol açıyor. Türklere karşılarındaki düşmanın vekarlı ve insanca muamelesine aynen mukabelede hiç geri kalmıyorlar, fakat başka kimseden görmedikleri bu yakınlığın hikmetini birdenbire anlayamıyorlar.

Günün birinde Avustralyalıların buldukları sahada ölüleri gömmek için mahalli bir mütareke yapılıyor. Her gün karşılıklı siperlerde döğüşen dostlar, siperlerden fırlayarak karşılaşıyorlar. O zaman büyük rütbeli Türk subayları hayretle görüyorlar ki karşılarında düşman üniforması taşıyan yüksek rütbeli bir subayın göğsünde Türk Plevne madalyası var. Nereden nereye? Bir Avustralyalıda Plevne madalyası bulsun!

O zaman eşine pek nadir tesadüf edilir bir hâdise oluyor. Çanakkale'nin karşılıklı siperlerinin tam ortasında bir düşman subayı Türk askerine Plevne'deki Türk kahramanlığının canlı, heyecanlı bir hikâyesini anlatıyor. Herkes hayretle dinliyor, bütün gözler yaşıyor, Plevne Ryan, dünkü silah arkadaşı sıfatile Türk subaylarıyla kucaklaşıyor. Türk-Avustralya dostluğunun sarsılmaz temeli; tam muharebe siperlerinin ortasında kuruluyor..." (s. 190, 191)

Ahmet Emin Yalman kitabının Plevne Ryan'dan bahsettiği bölümünü şöyle bitiriyor:

"Bir Plevne köprüsile bağlı olduğumuz Avustralya gibi bir memleketle münasebetlerimizin bu kadar az olması yazık değil mi? Bu güzel ve ileri memleketten öğreneceklerimiz yok mu?"

Avustralya ile diplomatik bağlar

Yalman'ın dileği geç de olsa gerçekleşir. 1967'de Baha Vefa Karatay ilk Türk büyükelçisi olarak Avustralya'ya gönderilir. Tarihin yine garip bir cilvesi, 26 yıl önce Kahire'de Ahmet Emin Yalman'a Plevne Ryan'ı anlatan Casey, şimdi Lord Casey olarak Avustralya Genel Valisi'dir. Karatay'ın tanıştığı ilk Anzak olur Lord Casey. Yalman'ın yazılarında bahsedilmemesine rağmen Lord Casey de Gelibolu'da bulunmuştur. Nitekim diplomatik olmayan bir öğle yemeğinde Baha Vefa Karatay'a Çanakkale anılarını anlatır (bk. Baha Vefa Karatay, *Mehmetçik ve Anzaklar*, Türkiye İş Bankası, 1987). Konu yine Plevne Ryan'a gelmiştir.

Lord Casey daha sonra ateşkes gününde yaşananları Karatay'a aşağı yukarı Ahmet Emin Yalman'a anlattığı kelimelerle aktarır.

Karatay da seçtiği alıntılarla *Under the Red Crescent* adlı kitabı tanıtır.

Baha Vefa Karatay'ın büyük bir olasılıkla Ahmet Emin Yalman'ın yazdıklarından haberi yoktu. Yine büyük bir olasılıkla Plevne Ryan'ın kitabının 1962'de Türkçeye çevrilerek basıldığını da bilmiyordu. Charles S. Ryan'ın kitabı, Ali Rıza Seyfioğlu'nun çevirisiyle 1962'de Türkçe olarak yayımlandı: *Charles S. Ryan, Kızılây Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-1878 (Rus-Türk Harbi)*, çev. Ali Rıza Seyfioğlu, Millî Eğitim Basımevi, 1962.

Seyfioğlu bu kitaba yazdığı "Mütercim Ön Sözü"nde şöyle der:

"Kitabın, korkunç felâketli bir harpte Türk Ordusu ile silâh arkadaşlığı ve mukadderat ortaklığı yapmış bir yabancıнын kalemîyle yazılmış olması ona büsbütün müstesna bir değer vermektedir. (...)

Hayatımın sonuna pek yaklaşmış olduğum şu sıralarda, senelerden beri mevcudiyetini bildiğim bu kitabı da dilimize çevirmeyi ve gençliğimize hediye etmeyi vazife bildim. Bu sayfalar gençliğimizin gönlünde millet sevgisini, Türk gururunu dalgalandırdıkça büyük muradına ermiş olacağım."

Ali Rıza Seyfioğlu kitabın değerini anlamıştır. Daha önce Çanakkale Savaşı'yla ilgili çeviriler de yapan Seyfioğlu'nun, Ryan'ın Çanakkale'yle olan ilişkisinden bahsetmemesini, yalnızca bunu bilmemesine bağlayabiliyorum.

Kitap için Charles S. Ryan'ın Temmuz 1897'de yazdığı ön söz ise şu cümleyle bitmektedir:

"Şark Meselesi, Avrupa'nın üzerine devasa bir gölge gibi çökerken ve Osmanlı Devleti'nin varlığı bir kez daha tehdit altında iken Osmanlı birliklerinin askerî faziletlerini anlatan bu hikâyenin ilgi görmemesini umabilir miyim?"

Kitap 2005'te yeniden yayımlandı. Bu sefer adı Plevne'de Bir Avustralyalı oldu.

Çeviri bahsini ilgi çekici bir bilgiyle noktalayalım: Ryan'ın kitabı yayımlandıktan sadece dört yıl sonra, 1901'de Almancaya çevrilerek basılmıştı. Adı *Unter dem roten Halbmond* yani yine *Kızılay Altında* idi. Fakat 1914'e gelindiğinde Almanca baskının adı değişti: *Mit den Türken gegen Russland 1877/78* oldu: *Türklerle Beraber Ruslara Karşı 1877/88*.

Sonuç yerine

Türkçe literatüre birkaç kere değişik giriş yapan ama çok da ismi anılmayan bu dostun ismi bir yerlerde hiç olmazsa bir so-kağa verilemez mi? Ya da Türk askerlerinin tedavi edildiği bir revire "Plevne Ryan Reviri" denilse ne iyi olur!

Haluk Oral
İstanbul, 2023

Melbourne Club
Melbourne
Australia
5.8.23

Your Excellency,

As an old and sincere friend of Turkey I
venture to write you these few lines to offer you my heartiest
congratulations on the important part you have taken in the
rehabilitation ^{of Turkey} and on the satisfactory accomplishment of peace
that you as a man and the magnificent behaviour of
you in Turkey. I wish I could have been a part of
you & trust she is in a sure way of regaining the old and
great position among the countries of the world. My
experience in Turkey is a long one. In 1876 I
joined the 1st Army as a young Surgeon of 21 I went
through the Lereh campaign under the command of
Abdul Hamid Pasha. Later I was through the Siege of
Aleppo under the command of Ghazi Osman Pasha. I was
luckily wounded at the first battle, but managed
to get out of Aleppo with 5000 wounded, when the
road was opened up by the British. I went to
Constantinople and when I had recovered from my
wound, I was sent to Eryourum, and served under
Ghazi Osman Pasha & in the last battle,
Kard Leman Pasha. I fell into the hands of
the Russians at the siege when the war
was ended I returned to Australia my Mother
land. I was here all the time. I served as a
General for Turkey for 38 years and 150000 sq.
I received the 2nd order of the Medjidie. I
have with my friend Aubrey Herbert always
been an ardent Lereh Pasha

Charles S. Ryan'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e
yazdığı mektup, 5 Ağustos 1923

All my dear friends of long ago. One stand out
 must be one of the very fine services of mine and the
 battle of Alamo by I have a great friend in the staff of
 your Army Department. He is the boy. I would
 to him it is a great personal honor if you would
 send me one to you. I have a book of 5 in honor can I
 would appreciate. I wrote a book some years ago
 "Under the Red Cross" which has published in
 Germany as well as England. which has a great sale
 & interest of both the time & places & made a
 great deal of the time. I believe. I hope you
 all possible success in the work you have
 before you. I will improve the work in
 the way, and with some compliments to
 yourself
 With love to the children myself

Yours ever affectionately

Charles S. Ryan

7. 4. 5.

Şişli Kızıl Konağı

Charles S. Ryan'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e yazdığı mektup, 5 Ağustos 1923

Ön Söz

Genç bir Avustralyalının Avrupa'daki son büyük muharebelerde başından geçenlerin sade ve açık bir hikâyesi olmayı amaçlayan bu kitabı insanların kanaatine takdim ederken birkaç söz söylemenin gerekli olduğunu düşünüyorum.

Birincisi, bu hatıraları anlatmak için neden yirmi sene geçmesini beklediğim sorulabilir. Cevabım şudur ki son derece meşgul bir hayat süren çalışkan bir cerrah olarak fazla boş vaktim yoktu. Ayrıca itiraf etmeliyim ki kendimi kitap yazmak için gereken edebî kıvraklığa sahip hissetmedim. Hatta dostum Bay Sandes, şöminenin karşısındaki rahat koltuğumda anlattığım hikâyelerin edebî ve neşredilebilir bir şekilde yazılması ve bu sayede, beni ellerinde purolarla dinleyen yakın arkadaşlarıma anlattığım bazı hadiseleri bütün dünyaya duyurmama vesile olması yönündeki tavsiyemi kabul etmemiş olsaydı, bu kitap asla yazılmayacaktı. Kitabın konusu ve tarzı için bu kadarı yetip de artıyordu.

İkincisi, askerî uzmanlar ve kamuoyu, genç bir ordu cerrahının Plevne'deki saha harekâtlarında bu kadar bağımsız bir şekilde yer almasına, muharebe alanında serbestçe dolaşmasına ve genelkurmayın ve farklı alaylara komuta eden subayların açık muvafakatiyle faal hizmette bulunmasına nasıl olup da izin verildiğini merak ediyor olabilir. Cevaben şunu izah etmeliyim ki Osmanlı ordusu, herhangi bir Avrupa ordusunun

daki genç bir cerrahın kafasına göre hareket etmesini ve işini istediği gibi yapmasını imkânsız hâle getiren katı mevzuatlarla idare edilmiyordu. Ayrıca Osman Paşa'nın muhafızlarının komutanı Prens Czertwinski'yle olan samimi dostluğum sayesinde askerî harekâtın gidişatından sürekli haberdar olduğumu söyleyebilirim. Osman Paşa'nın, kendisine olan güvenini çok takdir ettiğimi ve Skobelev'i¹ Krişin tabyalarından püskürten taarruza liderlik ederek üstün cesareti sayesinde "Paşa" rütbesi kazanan yiğit asker Tefvik Bey'le samimi bir münasebet kurduğumu söylemekten de gurur duyuyorum.

Bu gerçekler, bu kitapta nakledilen ve diğer Avrupa ordularında vazifeli sıhhiye subaylarının maruz kaldığı katı disiplinalı alışkın eleştirimlere muammalı gelen maceraların pek çoğunu açıklayabilir.

Netice itibarıyla şunu söylemek doğru olacaktır ki ilk maceralarıma dair hikâyeleri, yetenekli bir yazarın sahip olduğu her türlü hünerle cazip bir hâle getirirken yaşadığım her hadisenin hakikatlerini olduğu gibi bırakan yardımcım hususunda kendimi fevkalade talihli addediyorum. Şark Meselesi, Avrupa'nın üzerine devasa bir gölge gibi çökerken ve Osmanlı Devleti'nin varlığı bir kez daha tehdit altındayken Osmanlı birliklerinin askerî faziletlerini anlatan bu hikâyenin ilgi görmemesini umabilir miyim?

Charles S. Ryan
Melbourne, Temmuz 1897

1 Mikhail Dmitriyeviç Skobelev, (29 Eylül 1843-7 Temmuz 1882). Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'ı işgali sırasında ve 93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'nda önemli vazifelerde bulunan Rus subay. [Çevirmen Notu, bundan sonra [ÇN] kısaltmasıyla verilecektir.]

I.

Melbourne'den Sofya'ya

Bir Avustralyalı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun müdafasında nasıl yer aldığımı ve herkesin bildiği üzere Salib-i Ahmer'in (Kızılhaç) Türk muadili olan Hilâl-i Ahmer (Kızılay) bünyesinde askerî cerrah olarak nasıl hizmet ettiğimi insanlar bana birçok kez sordu. Salib-i Ahmer ve Hilâl-i Ahmer felsefecilerin ve ahlak ilmi takipçilerinin, evrensel barışın gelecek çağının küçük başlangıçlarını görmek için araştırdığı insani bir ruhun simgeleridir. Benim ne düşündüğüme gelince; Kazakların ve Çerkeslerin nasıl savaştığına şahit olmuş biri olarak filozofların tahmin ettiği geleceği imkânsız bir rüya gibi görmemek elimde değil.

Medeni bir ordunun askerinin yaralı bir düşmanın kellesini süngüyle kestiğini gören bir insanın, savaşın biteceğine ve milletlerin birbirlerine nezaketle davranacağına inanması için fevkalade ölçüde iyi niyetli olması lazım.

Barut kokusunu ilk kez duymam ve Rus süngülerinin parıltısını ilk kez görmem Wanderjahr'ımın (ileride iştigal edeceği mesleğin eğitimini tamamlayan gençleri yurt dışına gönderen hoş bir Alman geleneği) neticesinde gerçekleşmişti. Almanların Wanderjahr'ı ilkel insanın göçebe içgüdülerinin şuursuz bir kalıntısına benziyor; bir bakıma, ataları olan Hunları ve Vizigotları Roma'ya götüren göçebe alışkanlıklarına dair küçük bir imtiyaz denilse yeridir. Bu gelenek genç bir erkeğin,

Amerikalı dostlarımızın “tek bir yere ait olma” dediği, doğduğu yerin tekdüze ortamından daha büyük bir memleketeye kaçmasına, dünyayı dolaşmasına vesile oluyor. Burada kendi hayatımdan bir miktar bahsedeceğim için beni mazur görün.

Şunu kaydetmeliyim ki Melbourne Üniversitesinde üç sene okuduktan sonra tıp eğitimimi tamamlamak üzere Edinburg'h'a gidip oradan mezun oldum ve yirmi bir yaşında, tabiri caizse sudan çıkmış balık gibi mesleğe atıldım. Avrupa'yı dolaşma ve nihayet 1877 senesi Temmuz ayında kendimi Plevne'de bir sahra hastanesinde bulma dönemim böylelikle başlamış oldu. Babamın verdiği harçlık sayesinde uzak memleketlere gittiğimi ve çok şey gördüğümü söylemekten başka o ilk seyahatlerin üzerinde durmama lüzum yok. Odisseus misali diyebilirim ki “Nice güzel insanlar tanıdım ve nice güzel şehirler gördüm.”

Norveç ve İsveç'te biraz oyalandıktan sonra birkaç ay Paris'te takıldım ve oradan Bonn'a geçip Profesör Busch'un kliniğinde çalıştım. Drachenfels ve Siebengebirge'nin kaleye benzeyen yalçın kayalıklarının gölgesinde türlü çeşit duygusal münasebetler yaşadım. Daha sonra Viyana'ya yollandım; orada millî kıyafetleri içinde birtakım Sırp'ları ilk kez gördüğümde Balkan devletlerine mensup insanların mağrurluğundan ve yiğitliğinden o kadar etkilendim ki İstanbul'u görmek için yanıp tutuşmaya başladım. Viyana'da geçirdiğim aylarda Tuna Nehri'ni avucumun içi gibi ezberlemiştim; Bratislava ve Budapeşte'ye kadar kısa yolculuklar yapıp o büyük su yolunu Rusçuk'a yani Türk topraklarına kadar takip etme fırsatını yakalayacağım günü sabırsızlıkla bekledim. Ama o zaman hiçbir şansım olmadığından Styria ve Bavyera üzerinden güneye yönelerek Roma'ya gittim.

İspanyol cerrah Sinyor Garcia C. ile de hemen hemen o sıralar tanıştım. Sinyor Garcia'nın, Türk birliklerinin hizmetine cerrah vazifesiyle tayin edilmeme sebebiyet veren hadiselerle tesadüfen ilişkisi vardı. Kendisi çok hoş bir arkadaştı ancak para hususunda fazlasıyla müsrifti. Aradan geçen bunca seneden sonra beni bankacısı yaptığını ifşa ettiğim için umarım beni affeder zira o denli bir mali çöküntüye uğramıştım ki onun altın saati olmasaydı Griviçe tabyasının içini görmezdim. Onunla birlikte Roma'dayken Paris'te tanıştığım bir Fransız kontu tarafından yerleştirildiğimiz çok şık ve müstesna bir "pansiyon"da konakladığımızı hatırlıyorum. İnsanlar beni belki de isimimden dolayı dindar bir Katolik olarak görüyordu, hatta bazı ufak talihsizlikler sebebiyle az kalsın soylu bir İtalyan ailesine iç güvey gidecek ve çıktığım seferlerde bir daha ölü et eti yemek mecburiyetinde kalmayacaktım.

Pansiyonun sakinleri arasında iki kızını Papa cenaplarıyla tanıştırmak için Roma'ya getirmiş yaşlı bir markiz de vardı. Benimle yakından alakadar olacak kadar kibar bir kadındı. O talihsiz koyun pırzolası hadisesi yaşanmasaydı (büyük kızı hakikaten çok güzeldi) neler olacağını kimseler bilemezdi. Orada geçirdiğim ikinci cuma, koyu Presbiteryen ve Katoliklerden nefret ettiğini gizleme zahmetine girmeyen yaşlı bir İskoç hanım öğle yemeğinde koyun pırzolası söylemiş. Vatikan ziyaretinden döndüğümde çok açtım. Pırzolalar getirilmişti ve çok güzel kokuyorlardı. İskoç hanım yemeğe gecikmişti, ben de yaşım ve mutaassıp bir Presbiteryen olmam sebebiyle ihtiyatlı davranmayı unuttum. Güya dindar bir Katolik olarak inancımın akidelerine uygun davranmam gerektiği ve günlerden cuma olduğu da aklımdan çıktı ve pırzoları yiyiverdim. Ertesi gün markiz beni bir köşeye çekti ve cuma günü ızgara pırzola yemek gibi bir saygısızlığı nasıl yapabildiğimi sordu.

Onu kandırdığımı söyleyerek kendisini ziyaret etme ve güzel kızıyla tanışma davetini iptal etti. Dük olmak için ilk ve son şansım böylelikle sona erdi.

Roma'da birkaç hafta geçirdikten sonra mali açıdan ciddi bir krize girmeye başladım. Garcia cana yakın bir adamdı fakat şairdi ve bütün şairler gibi onun da pahalı alışkanlıkları vardı. Hatta bazı dizelerine güldüğüm için beni düelloya davet etmişti ancak onu tekmelemekle tehdit ettiğimde boynuma atılıp sarıldı. Bununla birlikte cüzdanım ikimizi birden idare edecek kadar kalın değildi. Bir gün bir kafede tek başıma oturmuş, bir yandan durumumu düşünüp bir yandan *Times* gazetesine göz gezdirirken Türk hükümetinin yirmi askerî cerrah istihdam edeceğini ve müracaat beklediğini duyuran bir ilan gözüme ilişti. İlanı tekrar tekrar sevinçle okudum ve derhâl müracaat etmeye karar verdim. Burada hayatı alabildiğince tanıma fırsatım vardı ancak bir anda moralim bozuldu. Cebimde çok az param vardı, Londra'daki Türk Büyükelçiliğine nasıl gidecektim?

Garcia her zamanki gibi meteliğe kurşun atıyordu ve bana ne kadar borcu olduğunu düşünmekten korkuyordum. Fakat cömertlik yapacak hâlim de yoktu, yoksa hayatımın fırsatını kaçırabilirdim. Hemen yakasına yapıştım, cebinde bir şişe şarap alacak kadar bile para olmadığına gözyaşları içinde yemin etti. Ama ben son derece kararlıydım. Ona altın saatinin çok güzel olduğunu söyledim. Hakikaten son derece kıymetli bir saatti ve mağrur bir Kastilyalı asilzadeden aile yadigârı olarak Garcia'ya geçmişti. Altın saatin meteliksiz, üstüne üstlük gırtlığına kadar borçlu bir insan için en yakışsız zîynet olduğunu söyleyerek onu sıkıştırdım ve o saati paraya dönüştürmenin yollarını anlattım. Öyle sanıyorum ki zavallı adamın buna çok ihtiyacı vardı ama titizlenmenin sırası değildi. Eski

Kastilya beyefendisinden kalan o aile yadigârı, Via del Poppo (Popo Yolu) gibi müstehcen bir isme sahip dar bir sokaktaki “Amcam” adlı küçük bir rehine dükkânına verildi. Saate mukabil yirmi beş napoleon² aldık, çok ama çok güzel bir saatti. Garcia bana ihtiyaçlarımı görebilmeyi umduğum Neuchâtel'e gitmeme yetecek kadar para verdi, kalanını ise ona bıraktım. İspanyol arkadaşımı “Sezarların Şehri”nde bir şişe şarapla bırakıp oradan ayrıldım ve onu bir daha görmedim. Öldüyse huzur içinde yatsın. Mizacı itibarıyla tam bir İrlandalıydı.

Neuchâtel'e gitmek istiyordum ama Torino'ya varınca yepyeni bir zorlukla karşı karşıya kaldım. Po Nehri taşmış ve demir yolu suyun altında kalmıştı yani ertesi sabaha kadar yola devam etmenin imkânı yoktu. Otelde konaklayacak kadar param kalmadığı için sabaha kadar Torino sokaklarında mekik dokudum. Shakespeare'in, “yazın sıcağını düşünerek aralık karında çırılçıplak yuvarlananlar”³ için söyleyecek sözü olduğuna eminim.

Torino'nun soğuk ve karanlık sokaklarını arşınlarken İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nın altın yaldızlı kulelerinde ve Aya-sofya'nın mermer minarelerinde raks eden güneş ışınlarını hayal ederek kendimi ısıttım.

Neuchâtel'de, postanede beni bekleyen paramı aldım ve alelacele Londra'ya yollandım. Orada babamın eski ahbabı Melbourne'lü merhum Bay J. E. Francis'i bulup İstanbul'a gitme hususunda fikirlerini sordum. “*Git tabii ki sevgili evladım.*” diye cevapladı keyifli bir edayla “*Bu fırsatı kaçırmamanı benim*

2 Eskiden Fransa'da kullanılan yirmi frank değerindeki altın madeni para. [çN]

3 William Shakespeare, *II. Richard*. [çN]

tavsiye ettiğimi babana söylerim.” Edinburgh’daki hocalarımdan mükemmel referanslar aldım ve Türk Büyükelçiliğinde doktorluk yapan Bay Forbes’a yazılmış bir tavsiye mektubuyla birlikte elçiliğe gidip o zaman Londra’daki Türk Büyükelçisi Musurus Paşa’yla⁴ görüşmenin yollarını aradım. Büyükelçi çok meşgulumuş ancak oğullarından biri beni kabul etti ve iki gün sonra cebimde yirmi beş sterlin harcırahla ve her ay altın olarak ödenecek senelik iki yüz sterlin maaş karşılığı askerî cerrahlık vazifesi ifa edeceğime dair Türk hükümetiyle imzalanmış bir iş akdiyle birlikte İstanbul’a doğru yola çıktım. Bana İstanbul’daki Harbiye Nezaretine yazılmış bir mektup verdiler ve vazifeye başlamak için hiç gecikmeden oraya gitmemi tembihlediler. Müracaatta bulunan diğer on dokuz kişiden ikisini tanıyordum; birinin ismi Geoffrey’di, diğeri ise Edinburgh’da birlikte bulunduğumuz Stephenson isimli bir arkadaşı. Tabiatıyla başarılı olduğum için keyfime diyecek yoktu. Viyana’ya varınca bütün eski dostlarımı buldum ve ilk defa gerçekleştirilen yat yarışı vesilesiyle Tuna kıyısında harikulade bir gün geçirdik. Akşam da havai fişek gösterisine ve başka eğlencelere katıldık. Viyana’da bir iki gün geçirdikten sonra Budapeşte ve Belgrad üzerinden Baziaş’a⁵ gittik, oradan bir istimbota bindik ve Tuna vasıtasıyla Rusçuk’a ulaştık.

4 Kostaki Musurus Paşa. Ailesi Girit Resmo kökenli Kostaki Musurus (Konstantinos Mousouros), 1807’de Fener’de doğdu. Sisam beyi İstefanaki Bey’in kızı Anna’yla evlendi. İstefanaki Bey, yerine Kostaki’yi Sisam beyi olarak vekil tayin ettirdi. Aylık 6.000 kuruş maaşla 1840 Mayıs ayında Atina’ya büyükelçi olarak atandı. 5 Ekim 1848’de Viyana Elçiliğine memur kılındı. 3 Mart 1851’de Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa yerine Londra elçiliğine atandı. 1878’de, II. Abdülhamid döneminde Meclis-i Âyan üyeliğine getirildi. Emekli olduğu 16 Aralık 1885’e kadar 35 yıl Londra’da kesintisiz olarak elçilik yaptı. 1891 yılı Şubat ayı içerisinde vefat etti. [ÇN]

5 Baziaş: Romanya’nın Tuna Nehri kıyısında bir şehir. [Redaktör Notu, bundan sonra [RN] kısaltmasıyla verilecektir.]

Öyle harikulade bir yolculuktaki ki... Bonn'dayken Ren Nehri'ne iyice aşına olmuşum; Mainz'ın ilerisindeki Schaffhausen şelalelerinden dökülüp Cezayir'de can veren o meşhur askerinin memleketi St. Goar ve Bingen boyunca aktıktan sonra General Marceau'nun öldüğü Koblenz'e ve artık Fransa'yı tehdit etmeyen ihtişamlı Ehrenbreitstein Kalesi'ne kadar uzanan büyük nehri hatırladım. Aşağı doğru sarkan sarp kayalıkların üzerine inşa edilmiş kaleleri ve o kalelerin pence-relerinden bakıldığında batan güneşin ne kadar tuhaf görüldüğünü hatırladım. Loreley'in⁶ şarkı söylediği o tekinsiz yer ve Drachenfels'in yüksek kesimleri canlandı zihnimde; tepeler orada sona erip nehrin genişleyerek alçak kıyılar boyunca Bonn'a ve Köln'e kadar akmasına, oradan da Hollanda'nın puslu ovalarına doğru yol almasına izin veriyordu. İslam'ın cazibesine ve ihtişamına kapılıp Müslüman bayrağı altında hizmet etme umuduyla alevlenen hevesimle beraber Ren Nehri'nin bir peri kızı kadar güzel olduğu anlarına dair hatırlarım da Tuna Nehri'nin karanlık ihtişamı karşısında solup gitti. İstimbotun çarkının her bir dönüşü beni Avrupa'dan uzaklaştırıyor, İslam Halifesi'nin kulları arasında tuhaf ve yeni tecrübeler yaşamaya yaklaşıyordu. Nehrin bazen tamamıyla durgun kısımlarından, bazen de çağıl çağıl akan kısımlarından geçtik. Karanlık sular istimbotun pruvasında girdaplar oluşturuyor, daha karanlık olan kayalıklar âdeta başımızın üzerine değercesine üzerimizde yükseliyordu.

İki gün süren yolculuğun adından Rusçuk'a vardım. Nehrin ortasındaki adalardan birinde Türk birliklerini ilk kez gördü-

---

6 Ren Nehri'nin geçtiği bölgedeki kayalıkların üzerinde bulunan bir deniz kızı. Efsaneye göre denizciler buradan geçerken Loreley, onları şarkılarıyla büyüleyip kaza yapmalarına sebep olurmuş. [ÇN]

ğüm an hissettiklerimi asla unutmayacağım.⁷ Birlikte yolculuk ettiklerim arasında Bay Jeune (artık Sör Francis Jeune) isminde biri vardı. Bay Jeune, Tichborne Davası'nda⁸ avukat olarak Avustralya'ya gitmiş ve orada babamla tanışmıştı. Avustralya'dan geldiğimi duyunca benimle yakından alakadar oldu ve yapmak istediklerimi anlatırken beni can kulağıyla dinledi. İstimbottaki diğer yolcular arasında Kraliçe'nin ulağı sıfatıyla İstanbul'a birtakım mesajlar götüren Yüzbaşı Randolph Stewart, Sör Henry Irving'in⁹ asistanı Bram Stoker'ın¹⁰ kardeşi Doktor George Stoker, meşhur Londralı Doktor Simon Eccles ve daha evvel Kırım'da bulunmuş tuhaf davranışlı Doktor Butler gibi bazı meslektaşlarım vardı. Ayrıca birkaç güzel Rumen kadın da yolcuğumuzda bize eşlik etmişti ve hep birlikte eğlenceli bir grup oluşturmuştuk.

Ruşçuk'ta Varna trenine bindik. Varna, İstanbul'a gitmek için gemiye bineceğimiz Karadeniz kıyısındaki liman şehri. Hatırlıyorum da Doktor Butler burada biletini kaybetmişti ve Kraliçe'nin ulağı öfkeli Türk istasyon şefinin onu tevkif etmesine mâni olmak için bütün nüfuzunu kullanmıştı. Ancak nihayetinde hepimiz, yolculuğumuzun son safhası olan on iki

7 Yazar burada muhtemelen Tuna Nehri üzerindeki Adakale'yi kastediyor. Adakale 1878 Berlin Antlaşması maddelerinde geçmediğinden Osmanlı Devleti toprağı olarak kalmaya devam etmiş, üstünde 600 civarında Türk nüfusun yaşadığı ve 1878'te kalesinde Türk askerî birliklerinin bulunduğu stratejik bir adaydı. [RN]

8 Birleşik Krallık'ta XIX. yüzyılda, İngiliz kökenli bir ailenin kayıp mirasçısı Roger Tichborne (1829-1854) olduğunu iddia eden Arthur Orton (1834-1898) isimli bir dolandırıcıya karşı açılan dava. [ÇN]

9 Doğum ismi John Henry Brodribb (6 Şubat 1838-13 Ekim 1905). Kraliçe Victoria döneminde yaşamış İngiliz sahne oyuncusu. [ÇN]

10 Abraham Bram Stoker, (8 Kasım 1847-20 Nisan 1912) İrlandalı yazar. Dünyanın en çok bilinen romanlarından Drakula'nın yazarı. [ÇN]

saatlik kısa seyahat için emniyetli bir şekilde bir Avusturya istimbotuna bindik. Yaşlı bir Türk'ün, sadece gözleri açıkta kalacak şekilde örtünmüş güzel hanımlardan oluşan kalabalık haremiyle birlikte istimbota bindiğini görünce Türkiye'deki çok eşliliğe dair ilk intibalarımı edinmiş oldum. Bu hanımlar güvertedeki çadır benzeri bir tentenin altına yerleşti ve yüzlerini ne kadar görmeye çalışsam da başarılı olamadım.

Ertesi sabah Boğaziçi'nden yükselen İstanbul'u gördük ve sonunda hayallerim gerçek oldu. Kırk sene evvel siyahilerin iskân edildiği yer olan Melbourne'den yeni gelmiş biri olarak camilerden ve minarelerden, yemyeşil servi ağaçlarından ve Topkapı Sarayı'nın altın yıldızlı kulelerinden oluşan muhteşem bir manzarayla, geçmişini ne kadar eskiye dayandığı bilinmeyen bir şehirle karşılaştım. Anlatılanlara göre Hristiyanlıktan üç asır evvel Dimosthenis'in ateşli nutuklarıyla şevke gelen Atinalılar, İstanbul'u müdafaa etmek için Makedonya Kralı II. Philip'le savaşmış. O zamanın doğru sözlü tarihçileri anlatır ki kapkaranlık bir gecede Makedonyalılar şiddetli bir taarruzla şehri zapt etmek üzereyken gökyüzünde parlak bir hilal belirip sinsice ilerleyen düşman saflarını meydana çıkarmış ve kuşatma altındaki Atinalıların, taarruzu savuşturmasını sağlamış; Makedonlar da bunun üzerine kuşatmayı kaldırıp geri çekilmiş. Eski Bizans sikkelerindeki hilalin kökeni buymuş ve Osmanlılar İstanbul'u fethedince hilali, millî sembollerini benimsemişler. Hoş bir hikâye ve doğru olmasa da iyi düşünülmüş. Kurulduğundan beri yirmi dört defa kuşatılan ve altı defa zapt edilen şehir, işte karşımda duruyordu. 1453'te II. Mehmed'in ordusunun dehşetli taarruzu neticesinde düşmeden evvel Acemler, Spartalılar, Atinalılar, Romalılar, Avarlar, Araplar, Ruslar, Haçlılar ve Rumlar da burayı kuşatmış. İstanbul'dan

Altın Boynuz'la¹¹ ayrılan Galata'daki Pera limanında istimbotan indim ve doğruca Misserie Oteli'ne yollandım. Dünyanın en meşhur otellerinden Shepherd's Oteli Kahire için ne ise Misserie Oteli de İstanbul için o...

Ertesi gün Harbiye Nezaretine gittik. Bizi, dört beş ihtiyar paşanın divanlarda bağdaş kurarak oturduğu bir odaya aldılar. Referans mektuplarımızı kendilerine takdim ettik. Tercüman vasıtasıyla hürmetlerimizi sunmamızın ardından bana, adresimi bırakıp altı haftadır devam etmekte olan Sırp Savaşı'nda¹² vazifeye başlamak üzere hazırlanmamı söylediler.

Artık sivil değildim. Babıali'nin hizmetinde bir askerî cerrah olarak vazifeliydim ve lisanlarını bilmediğim, daha evvelki hâl ve tavırlarından edindiğim intibanın bana şüphe etmeyi öğrettiği aşığı yukarı üç yüz bin hastadan sorumlu bir doktordum. Şunu en baştan söylemek doğru olacaktır ki Türklerin arasında yaşadığım iki seneyi aşkın tecrübelerim, daha medeni olduğu iddia edilen diğer milletlerin, Türklerin mizacıyla alakalı tahminlerinin tamamıyla yanlış ve yanıltıcı olduğunu bana ispatladı. O zamanlar Türkiye bürokrasisinde hatırı sayılır ölçüde yozlaşma olduğu kuşkusuz doğrudur fakat millî karakterlerinin hakiki emsallerini teşkil eden erat barış zamanında tevazu, nezaket, haysiyet ve dürüstlük abidesiydi. Osman Paşa komutasında Plevne'de savaşanlardan daha cesur adamlara ise Avrupa'da rastlanmıyordu. Alelade Türk eratinin fevkalade vücut yapısı ve güçlü bünyesi, öyle sanıyorum ki iki sebepten ileri geliyordu. Birincisi, alkole katiyen el sürmüyorlardı; ikincisi, Türk sosyal hayatının gelenekleri ve Türk ka-

---

11 Haliç. [ÇN]

12 1876 Sırp-Türk Savaşı. [RN]

dınlarına yönelik katı himayecilik, diğer Avrupa milletlerinin nüfusunu gözle görülür ölçüde etkilemiş olan sıracı¹³ hastalığından onları koruyordu.

Bana diğer başka imtiyazların yanı sıra dört kişilik istihkak alma yetkisi veren kolağası¹⁴ rütbesine sahip ordu cerrahı olarak tayinim tasdiklendikten sonra Misserie Oteli'nin rahatlığını geride bırakıp cepheye sevk edilmeden evvel İstanbul'u adamakıllı gezme kararlılığıyla Harbiye Nezaretine yakın olan kışlaya yerleştim.

Dünyada gecenin, İstanbul'a yakıştığı kadar yakıştığı pek az şehir vardır. Gündüzleri, şehrin kendisi kadar çevresi de âdeta bir yeryüzü cenneti. Beyazıt Kulesi'ne çıkıp önümde uzanan manzarayı hayranlıkla seyrettim. İki deniz ilişti gözüme, Karadeniz ve Marmara Denizi. İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile İzmit ve Gemlik Körfezleri de görülüyordu. Ayaklarımın altında, Doğuluların sevdiği parlak renklerle boyanmış, yemyeşil servilerle ve upuzun çamlarla örtülü tepelere serpiştirilmiş evlerle dolu yirmi farklı şehir uzanıyordu. Karşımda ise iki kıtanın birleştiği nokta vardı. Gözlerimi İstanbul'un Avrupa yakasının sokaklarından, Asya yakasında yer alan, Boğaziçi girişindeki Üsküdar'a doğru çevirirken Doğu fikriyatının gelgitlerinin bu dar boğazın sularını kuşattığını ve muharebe meydanında şansımı denemek için aralarına katıldığım bu tuhaf insanlar üzerinde silinmez bir iz bıraktığını fark ettim. Kırım Savaşı'ndan sonra hastanede vefat eden İngiliz subaylarının ve askerlerinin kemiklerinin defnedildiği mezarlığın Üsküdar'da olduğunu biliyordum, kendi milletimin cesur ölülerinin bana bu kadar yakın bir mesafeden

13 Deride ve genellikle de boyunda görülen, lenf boğumlarının şişkinliğiyle kendini gösteren bir tüberküloz türü yani bir tür deri veremidir. [RN]

14 Yüzbaşı ile binbaşı arasında bir askerî rütbe [RN]

yârenlik ettiğini düşündüm. Üsküdar'daki eski askerî hastane şu anda kışla olarak kullanılıyor ancak Bayan Florence Nightingale'in orada yaralılara şefkatle hizmet ederken kaldığı oda aynen muhafaza edilmiş, ismi de hayata döndürdüğü veya son anlarında bir anne sıcaklığıyla teskin ettiği pek çok kişinin evlatları tarafından hayırla yâd ediliyor. Manzarayı seyrederken Güney Avrupa'nın temiz havasının tesirini hissettim; öyle ki her bir minare keskin bir şekilde göze çarpıyor, Ayasofya'nın kurşuni kubbeleri güneş ışığıyla parıl parıl parlıyordu.

İstanbul gündüzleri sıcacık, rengârenk, cıvıl cıvıl ve hayat dolu. Ancak geceleri bambaşka ve ürkütücü bir hâle bürünüyor. Sokaklarda aydınlatma yok, insanlar akşam dokuzdan sonra dışarı çıkmıyor. Çıkan olursa başına geleceklerden kendisi sorumlu oluyor ve şehrin sokaklarında rahatsız edilmeden, serbestçe dolaşan binlerce köpekten bir kısmının saldırısını göze alıyor. Geceleri böyle şeylerin yaşanmadığı, gün ışığının yerini gaz ve ark lambalarının aldığı, kaldırımlarda ayak seslerinin, kafelerde insan uğultusunun eksik olmadığı Paris'e ve Viyana'ya alışmış biri için aç sokak köpeklerinin cirit attığı bu karanlık, ıssız sokaklarda dolaşmak garip bir histi. Gündüzleri İstanbul debdebeli bir yer. Köpeklerin meydana çıktığı gece vakti ise uzun zaman evvel unutulmuş bir medeniyete ait metruk şehirlerinden farksız, öyle ki panterlerin ve kaplanların insanların yerini aldığını tasvir eden Briton Rivière tablolarını andırıyor.

İstanbul'da kaldığım süre boyunca şalvarlı yaşlı Türklerin beni kibar tavırlarla kazıklamaya çalıştığı ve *Binbir Gece Masalları* atmosferinin hâkim olduğu çarşıları gezdim. Bir yanım, kaldırımda peşi sıra tangır tungur sürüklediği palasıyla Şehzade Kamerüzzaman'ın sokağın başında peyda olmasını bekliyordu veya yaşmağının kat yerinden sadece kara gözleri görünecek şekilde tepeden tırnağa örtünmüş Emine'nin veya

Zübeyde'nin, Batılı bir ecnebiye cilveli tavırlarla göz süzerek geçip gitmesini.

İstanbulcular fazla çalışmak gibi bir anlayışa sahip değil. Haftada üç tatil günü var: Türkler cuma günü, Museviler cumartesi günü, Hristiyanlar ise pazar günü tatil yapıyor. Bir gün, Haliç'in tam ucuna yakın bir yerde bulunan ve gözde bir piknik mekânı olan Kâğıthane'ye gittim. Türk kadınları ve çocukları burada ağaçların altında tatillerinin keyfini çıkarıyor, Türk şekerleri ise şeker ve şerbet satarak kârlı bir ticaret yapıyorlardı. Batı'nın toplumsal alışkanlıklarının üzerindeki cilanın, Doğu'nun değişmeyen müesseselerinin üzerine de çekildiğini fark etmek hayli ilginç geldi. Bazı zengin Türk beylerinin haremine mensup hanımların, mevsimin en güzel zamanında Londra'daki Hyde Park'ta veya Paris'teki Bois de Boulogne'de gezintiye çıkan arabalar gibi mükemmel bir şekilde süslenmiş at arabalarıyla ikindi vakti Kâğıthane'ye geldiğini gördüm. Aynı haremde olan iki hanım genellikle aynı arabayı paylaşıyordu. Arabayı süren ve hanımların emniyetinden sorumlu olan devasa harem ağası ise arabanın dışındayken yakından muhafızlık ettiği hanımlara bakmaya cüret eden genç Türklerin ve gâvurların kafalarına veya omuzlarına Londra işi kamçısını hiç tereddüt etmeden şaklatıyordu.

Haliç'in sularında Venedik'teki gondollar gibi kiralanan uzun, ince kayıklarda da hoş saatler geçirdim. Ancak bir haftalık dinlenme süresinin ardından ismini Anadolu'daki kurulduğu şehirden alan Kırşehir Alayı'na cerrah olarak tayin edildiğimi bildiren resmî tebligat elime geçtiğinde daha görülecek çok şey vardı. Derhâl bavulumu toplayıp bana tebligatı getiren ulağın peşine düştüm. Ulak beni alayın yerleştiği kışlaya götürdü ve burada, emrinde olacağım Miralay'la tanıştırdım. Son derece nezaket sahibi olan Miralay beni akşam yemeğine

davet etti. Hakiki Türk yemeklerini ilk kez o zaman yedim. Doğrusu, pek beğendiğimi söyleyemem; ev sahibim misafir-perverliğinin nişanesi olarak elleriyle kendi tabağından bir parça tavuk alıp ağzıma soktu. İtiraf etmeliyim ki ani bir kusma hissi yüzünden güzide bir askerî kariyer şansımı az kalsın heba edecektim. Geceyi kışlada, hiç uyumadan bir divanın üzerinde dönüp durarak geçirdim ve gün ağarır ağarmaz alayla birlikte yayan olarak tren istasyonuna gittim.

Sekiz yüz adamdan oluşan alaya bir miralay, iki binbaşı, sekiz yüzbaşı, on altı mülazım ve bir kâtip komuta ediyordu. Alayın trene binışı tamamlanınca kendimi sabahın altısında, hem de benim Türkçe bilmemem gibi hiçbirini İngilizce bilmeyen bir alay askerle birlikte, hakkında malumatım olmayan bir yere gider vaziyette buldum. Miralay, iki binbaşı ve sonradan yakın dostluk kurduğum Kâtip Mehmed Ali'yle aynı kompartımana yerleştirilmiştim. İlk başta son derece tuhaf bir ortamdı çünkü Türk subayları Fransızca da Almanca da konuşamadığı için sadece el kol hareketleriyle iletişim kurmuştuk. Askerler balık istifiydi ve tren, gideceğimiz yere doğru ağır ağır ilerlerken her üç saatte bir saatlik molalar veriyordu. Tatarpazarcık'a kadar üç gün iki gece yol gittik ve kader ortaklığı yaptığım adamlar hakkında bir fikir edinmek için fazlasıyla zamanım ve fırsatım oldu. Tamamı vatani vazifesini yapan bu adamlar, Kırşehir'de kurulmuş olan ikinci alayı oluşturuyordu ve çok seçkin adamlardı. Aralarından, dünyanın herhangi bir yerinde bulunabilecek kadar ulvi insanlık numunesi olan elli tanesini seçebildim. Hizmete hazır piyade üniformaları giyiyorlardı ve Martini-Peabody tüfekleri vardı.

Her gece bir tren istasyonunda konakladık. İkinci gecenin sabahında, bulunduğumuz yerdeki askerleri tanzim eden yaşlı bir Paşa'nın, atıyla dörtnala gelip bizi teftiş ettiğini hatırlıyo-

rum. Bizim alay sıraya dizilmişti ve Paşa, askerleri yakından tetkik etmek için atıyla taburların yanından geçti. Beni hemencecik fark etti ve bir bakışta Türk olmadığını anlayınca Miralay'a bir soru sordu. Miralay besbelli ki benim, onların yeni İngiliz cerrahı olduğumu söyledi. Paşa, atıyla esas duruşta beklediğim yere kadar geldi ve bana bazı manasız sorular sordu ancak soruların neyle alakalı olduğunu kestiremediğimden Tennyson'un¹⁵ bir şiirinde bahsettiği beyefendiyi taklit ederek "soruya tebessümle mukabele ettim". Yaşlı Paşa'nın bu tavrıma bozulduğunu sanmıştım fakat bir süre sonra Paşa'nın özel berberi ustura, sabun ve fırçayla çıkagelince gizem çözüldü: meğer Türk ordusunda favori uzatılmasına izin verilmemiş ve gencecik yanaklarımı kaplayan ve doğruyu söylemek gerekirse sahip olmakla gurur duyduğum kısa sakallar, yaşlı Paşa'nın intizam anlayışını derinden rencide etmiş. Böylelikle kendimi Paşa'nın berberine teslim etmek mecburiyetinde kaldım ve birkaç dakika içinde rahatsız edici kıllarım kesildikten sonra Türk meslektaşlarımdan ayırt edilemez hâle geldim.

Nihayet gece on birde Tatarpazarcığı'na vardık ama tren istasyonunda konaklayacak yer olmadığından kamp ateşleri yakıldı ve alay geceyi çadırsız geçirdi. Ertesi sabah beşte uyanıldım. Miralay dört at getirdi ve ben anlayayım diye el kol hareketleri yaparak birini seçmemi istedi. Güçlü ve dayanıklı bir hayvana benzeyen küçük, kır bir aygır seçtim. Sirtında alışana kadar insanı pek rahatsız edecek ağır bir Türk eyeri vardı ama başka seçeneğim bulunmuyordu. Ben de mümkün meretebe rahat bir şekilde oturmaya çalıştım. Sonra Sofya'ya doğru yürümeye başladık, başlarda çok sıkıcıydı.

---

15 Alfred Tennyson (6 Ağustos 1809-6 Ekim 1892), Kraliçe Victoria dönemi İngiliz şairi. [ÇN]

Aylardan hazırandı ve hava çok sıcaktı. Çektiğimiz sıkıntılar yetmezmiş gibi kamp yerinden ayrılmamızdan kısa bir süre sonra dehşetli bir toz fırtınası çıkıp gözlerimizi, burunlarımızı ve kulaklarımızı incecik tozlarla doldurdu; sonra bu tozlar boğazlarımızdan aşağı inerek nefes almayı neredeyse imkânsız hâle getirdi. Alay bütün gün yürüdü. Adamların çoğunun yorgunluktan bitap düşeceğini sanmıştım hâliyle ama durduğumuzda saat beşti ve yolculuğun yirmi kilometresi tamamlanmış hâlde geceyi geçirmek için kamp kurduk.

Çadırlar kurulduktan hemen sonra ilk hastama baktım. Sara hastalığının bütün belirtilerini taşıyan bir adam getirdiler. Gerçekten sara hastası mıydı yoksa vazifeden kaçmak için numara mı yapıyordu anlamak için bir an evvel karar vermem gerekiyordu. Gözüme gerçekten sara gibi görünmüştü ama sonradan içime bir kurt düştü. Daha en baştan iyi niyetim istismar edilirse büyük bir külfete gireceğimi bildiğim için yanımızda duran Miralay Süleyman'a el kol hareketleriyle adamın hasta numarası yaptığını izah ettim. Miralay bu tür hadiseleri sert fakat çok etkili yöntemlerle hallediyordu. Hastayı arka tarafa gönderdi ve öğretmenlerin, öğrencileri cezalandırmak için bilhassa uygun gördüğü yerine otuz altı sopa vurdu. Elbette bu hadise kulaktan kulağa yayıldı ve yürüyüş sırasında bir daha sara vakasına bakmadım.

Sonradan çok iyi bir adam olduğunu fark ettiğim Kâtip Mehmed Ali'yle bir çadırı paylaştık. Açık tenli, minyon biriydi (annesi Çerkes'miş) ve pırıl pırıl parlayan çakır gözleri vardı. Tanıdığım en güçlü adamdı. Atım vardı ama yine de bir hizmetli istiyordum, bu sebeple Mehmed Ali aralarından birini seçmem için dört adam getirdi. Ahmet isminde birini seçtim. Ahmet evli, beş çocuk babası Anadolu bir Türk'tü. Hari-kulade bir hizmetçiydi fakat zavallı adamcağız memleketini

bir daha göremedi; kemikleri pek çok hemşerisiyle birlikte Vidin'de, Tuna kıyısına defnedildi.

Ertesi sabah yine el kol hareketleriyle birkaç hastaya bakmam gerektiğini anlattılar. Ama ben iki üç Türkçe cümle öğrenip kendimi sağlama almıştım ve hiç endişelenmeden hastaları ziyaret ettim. Her vakayı son derece basit bir yöntemle teşhis ediyor ve bazı gereksiz sorular soruyordum. İlk lafım her zaman, Türkçe olarak "*Dilini çıkar.*" idi. Şayet hastanın ateşi yüksekse ve durumu ağırsa buyurgan bir edayla yine Türkçe olarak "*Arabaya git.*" deyip yürümek yerine arabayla gitmesine izin veriyordum. Hasta olduklarına dair şüphelerim varsa sert bir şekilde Türkçe "*Bölüğüne git!*" diyordum. Hakikaten hasta olanların tamamını iki adım arkaya geçiriyor, muayenem bitince reçetelerini yazıyor ve alayın tam teşekküllü ecza sandığından ilaçlarını veriyordum.

Alayın Sofya'ya yürümesi tam beş gün sürdü. Ata binen subaylar olarak sadece Miralay, iki binbaşı, Kâtip, bir emir subayı ve ben vardık. Yol ilk başlarda çamlar, kayınlar, karaağaçlar ve ceviz ağaçlarıyla kaplı, dağlık ve tablo gibi bir araziden geçiyordu. Ceviz ağaçları arazinin her yerinde kendiliğinden bitmişti ve dallarında bol miktarda ceviz vardı.

Bir gece "İhtiman" isminde bir Bulgar köyünde konakladık. Bulgarları ilk kez yakından gördüm ve ilk kez bir Bulgar evinde uyudum. Kir, Bulgaristan'ın millî hasleti gibi görünüyordu ve sıhhi kuralların lakayıt bir şekilde ihmal edilmesi de millî meşreplerinin dikkat çeken bir özelliğiydi. Bulgar evlerindeki kadar büyük ve saldırgan böceklere başka yerde rastlamadım. O gece böceklerle aramda süren mücadelede gerçekleşen kısa ateşkesler sırasında Kâtip'in çadırındaki temiz ve rahat yatağım bir kez daha burnumda tüttü. Bulgar erkekleri uzun boylu ve açık tenli. Benim dikkatimi çekenleri, kara koyun postundan

yapılan kocaman kalpaklar takmış, kendi elleriyle dokudukları kaba, sarı renk çuhadan dikilen bol kıyafetler giymişti. Ayaklarında çizme yerine, bağcıklarını dizlerine kadar İspanyol usulü doladıkları çarıklar vardı ve görünüş itibarıyla hayli pis ve korkutucuydular. Köy sakinlerinin çoğu, biz gelince civardaki tepelere gidip gözden kaybolmuş, geriye kalan birkaç kişi bize karşılama konuşması yapmaktan veya onurumuza şeref takı dikmekten çekinmemiştir. Asık suratlarla ve şüpheli tavırlarla bize kâselerle yoğurt ikram ettiler; kesilmiş süten yaptıkları yapış yapış, iğrenç bir şeydi ve yediğime sonradan pişman oldum.

Nihayet Bulgaristan'ın başkenti Sofya görüldü. Ötesi berisi Bulgar köyleriyle bezeli büyük bir ovanın karşı ucunda uzanıyor, ortasından akan bir nehirden suyunu tedarik ediyordu ve kocaman bir park gibi ağaçlarla kaplıydı. Tepelerin karanlık bir arka plan oluşturduğu şehir, Tennyson'un hoş bir dizesiyle ifade edecek olursam "bir tuz tanesi gibi parlıyordu". Sofya o zamanlar yirmi bin civarında bir nüfusa sahipti ve hükümet merkeziydi. Meşhur Midhat Paşa bir ara bu vilayetin valisiymiş.

Alay ovayı aşarak güneş ışığıyla parlayan beyaz evlere doğru ana yol boyunca kol düzeninde ilerledi, uzun yürüyüşün sonu yaklaştıkça askerler adımlarını daha bir neşeyle atıyordu. Ancak Sofya yakından, uzaktan görüldüğü kadar güzel görünmüyordu. O zaman Sofya'da, yatak ve yemek hususundaki fikirleri son derece ilkel olan bir Rum'un işlettiği, meyhaneyi andıran tek bir otel vardı. Demir yolu şimdi İstanbul'dan başlayıp Sofya'nın ötesine kadar uzanıyor. 1876 senesinde¹⁶ bizi

16 Yazar, 1876'daki Bulgar İsyanı'na atıfta bulunarak bir mecaz yapıyor. Rusların tahrikiyle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanan Bulgarlar, Türklerin katliam yaptığına dair asılsız iddialarla İngiliz parlamentosuna baskı yapmıştır. [ÇN]

aldatan “soylu bir ailenin soysuz evladı”nın önümüze koyduğu çavdar ekmeği ve fasulyeden oluşan tatsız tuzsuz yemeğin yerini artık Fransız yemekleri almıştı.

Sofya'da tanıştığım İngilizce konuşan ilk kişi, bir Londra gazetesi namına savaş muhabirliği yapan MacGahan'dı. Ondan nerede olduğumu ve çevremizde neler olup bittiğini öğrendim. Akşam yemeğini birlikte yedik. Bana Sırların bütün cephelerde nasıl mağlup edildiğini anlattı. Sofya'ya yerleşen bizim alay haricinde orada dört Türk alayı daha olduğunu öğrendim. Birliklerde vazifeli İngiliz cerrahlar arasında Stiven ismindeki eski bir dostumu da bulunca çok sevindim. Geçtiğimiz haftaki mecburi sessizliğimden sonra artık onunla kendi lisanımda konuşabiliyordum.

Hoş, zaten birkaç Türkçe kelime konuşabiliyordum; Kâtip, farklı konulardan konuşarak ve Türkçe kelimeleri adamakıllı anlayana kadar tekrarlayarak çadırımızda bana düzenli olarak ders vermişti. Elbette Türk âdetlerine her konuda uyum sağladım ve kısa süre içinde yeni çevreme alıştım. Türkiye'ye yeni gelmiş birinin ilk başta en yadırgadığı husus, sandalye olmamasıydı. Burada hiç sandalye görmedim ama çok geçmeden subay arkadaşlarımla birlikte akşam yemeklerinde bağdaş kurarak oturmayı öğrendim. Türk yemekleri hayli ilginç. Evvela hizmetlim bana bir leğen su, sabun ve havlu getirdi; ellerimi yıkayıp tahta kaşığımla çorbaya saldırıma üzere hazırlandım. Mehmed Ali ve ben, tahta kaşıklarımızı sırayla daldırdığımız aynı tabaktan yiyorduk. Ana yemek her daim, içinde et parçaları olan pilavdı. Bazen tavuk veya hindi etine rastladığımız da olurdu. Pilav elle yenirdi ve bu konuda tecrübeli bir Türk'ün pirinç kütlesinden tavuk kanadı veya tavuk budu çıkarmadaki hüneri, bir hazine avcısının alüvyonlu topraktan altın külçeleri çıkarmasını andırıyordu.

Sofya'da Türklerin, her açıdan kendilerine düşman olan ve düşmanlıklarını göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmayan Bulgarlara insani muamelede bulunduğunu fark etmek hayret vericiydi. Sofya'da bulunduğum süre boyunca hiçbir Bulgar'a kötü davranıldığına şahit olmadım. Bu hususu vurgulamanın önemli olduğunu düşünüyorum zira ya bilgi eksikliğinden veya insanoğluna mahsus, "bilinmeyen her şeyi kötü zannetme" huyundan kaynaklı olarak Avrupa'nın diğer milletleri Türklere barbarca zalimlik damgasını vurmaya öyle bir başarmıştı ki bu intibayı yok etmek veya etkisini azaltmak çok zordur. Tüm söyleyebileceğim şudur ki elinde bolca fırsat bulunan ön yargısız bir gözlemci olarak ne barış zamanında bir kimseye zulmedildiğini gördüm ne de hak etmeyen Bulgarların cezalandırıldığını. Türkler ateş altındayken düşmanın üzerine gül suyu serpmiyor yani bu hususta güya medeni ülkelerin askerlerinden geri kalmıyorlar. Ancak hem Türkler hem de Ruslar kan beyinlerine sıçradığında lüzumsuz barbarlıklarda bulunmuşsa o meşhur Fransız atasözü hatırlanmalıdır: "*Omlet yapmak için birkaç yumurta kırmak gerekir.*"

İlk hanım hastama Sofya'da baktım; hastalığı, Doğu'nun ve Batı'nın teşhis usulleri arasındaki farka emsal teşkil etmesi bakımından kayda değer nitelikteydi. Türkiye'de doktorlar hastalığa dair bir fikir edinmek için fazla imkâna sahip değil. Geniş bir haremli olan zengin ve yaşlı bir Türk, hanımlardan birinin muayene edilmesini istemiş; uğrayıp bir bakmam söylendi. Bu fırsatı memnuniyetle kabul ettim ve bana rehberlik eden iki harem ağasıyla bir tercümanın peşine takılıp gösterişli bir eve gittim. Beni üst kata götürdüler ve tavandan zemine kadar inen kalın, ağır bir perdenin önünde durdum. Perdenin arkası haremli, haremli görmek için hep bilimsel bir merak içindeydim ve nihayet bu arzusun gerçekleşeceğini hissediyordum. Uzun boylu,

siyah kıyafetli bir harem ağası perdenin kenarından Türkçe bir şeyler fısıldadı ve sonra öteki taraftan perde kumaşının hışırdadığını duydum. Korkutucu görüntüye sahip harem ağası ile ses tonunda ağlamaklı bir yakarış havası sezilen ilginç hastam arasında kısık sesli bir konuşma başladı. Derken duvarla perdenin kenarı arasındaki boşluktan çekingen bir tavırla beyaz ve güzel şekilli bir kol çıkıverdi. Harem ağası, tercüman vasıtasıyla bu güzel hanımın hastalığını teşhis edip ilaç yazmamı buyurdu. Hanımın eli küçük ve ince yapıydı, bileğinin üstünde dövme altından yapılmış ağır bir bilezik vardı. Nabzına baktım, çarpıntılı ve düzensizdi. Ardından beyaz ve titreyen parmaklarını kavradım fakat bu kadar az veriyle bir tedavi tatbik etmenin itibarına pek katkısı olmayacağını düşünüyordum. Bu sebeple Çerkes veya Gürcü olduğuna kanaat getirdiğim, yirmi yaşını aşmamış ve muhtemelen çok güzel olan hastayı görüp sorular sorabilmek için içeri alınmayı istedim. Bu hususta harem ağalarının, tercümanın ve benim katıldığım uzun bir tartışma yaşandı fakat bütün söylediklerim Doğu vurdumduymazlığının kalın duvarlarına tosladı. Bütün İngiliz tıp camiası gelse harem ağasını o meçhul hanımın diline bakmama izin vermeye ikna edemezdi. Aramızdaki o kalın perde yüzünden âdeta Pyramus, Thisbe ve duvar¹⁷ hadisesini yaşıyorduk. Bu yüzden ulaşılmaz olanı bulma yolculuğuma son verdim ve gerçek bir Türk haremının içini görme hususunda elime geçen tek fırsatı kaçırdım (üstelik makul bir gâvur olmama rağmen). Hanımı en sonun-

17 Antik çağda yaşanmış bir aşk hikâyesi. Yunan mitolojisinde karadut ağacının bir zamanlar kar beyazı olan meyvelerinin bu hazin aşk öyküsü yüzünden karardığı ifade edilir. Birbirine komşu evlerde yaşayan Pyramus, Kraliçe Semiramis'in ülkesi Babil'in en yakışıklı genci; Thisbe ise en güzel kızıydı. Sadece evlerinin ortak duvarındaki küçük bir delik vasıtasıyla konuşabiliyorlardı. [ç N]

da muhtemelen kendilerince çok yetenekli bir hekimbaşı veya cerrah tedavi etti. Bunlar ilaç yazma yetkisine sahip, kanunen ehliyetli fakat yetenekleri dış çekmekten veya ağrıyan ayakları tedavi etmekten ileri gitmeyen doktorlardı.

Alayımız Sofya'dan Sırbistan hududu yakınındaki Pirot'a ilerledi. Burada iki diğer piyade alayıyla birleştik ve bir topçu bataryasıyla tahkim edildik; vazifemiz Sırbistan'a giden yolu, kanat taarruzlarına karşı müdafaa etmekte. Tepelere yerleştik ve pek bir işim olmadığından vaktimin çoğunu Miralay'ın çiftesiyle tavşan ve bol miktarda bulunan ördek avlayarak geçirdim. Akşamları nargile tütürmeyi öğrendim, yetersiz Türkçemi de Mehmed Ali'nin yardımıyla mümkün mertebe ilerlettim.

Nihayet yola çıkma emri verildi ve şafak vakti kampı ateşe verdik. Bu güzel mola yerinde gördüğümüz son şey, yeniden yürüyüşe başlamadan evvel yaktığımız, çalılardan inşa edilmiş kamp ahırlarımızın aleviydi.

Ak Palanka'da¹⁸ mola verdikten sonra Türk ordusunun komuta merkezi olan Niş'e doğru yol aldık. Burada, İngiltere'deki Kızılla Cemiyeti tarafından savaş mevkiine sevk edilen birkaç İngiliz cerrahla tanıştım. Aralarında, daha sonra Trinktattan Tokar'a giderken Baker Paşa'nın¹⁹ korkak askerlerinin bozguna uğratılıp katledilmesi sırasında Mısır'da öldürülen Armand Leslie de vardı. Ayrıca, Litton Forbes ve çok iyi tanıdığım Doktor S. de bunların arasındaydı. Niş o sırada ordumuzun üssünü teşkil ediyordu ve savaşın devam ettiği Alek-

18 Günümüzde Sırbistan'ın Pirot kasabasının bir ilçesi olan Bela Palanka. [RN]

19 Valentine Baker veya Baker Paşa (1827-1887), İngiliz asıllı asker. Birleşik Krallık, Osmanlı Devleti ve Mısır hizmetinde kumandanlık yaptı. [ÇN]

sınaç'ta yaralananlar tedavi etmemiz için buraya getiriliyordu. Kılıçla ve süngüyle kesilmiş, şarapnelle parçalanmış ve mermlerle kalbura dönmüş o zavallı çocukları ilk gördüğümde, yardımcı olmak üzere dâhil olduğum çatışmanın ciddiyetini kavradım.

Ordugâhtaki hayat yeterince usandırıcıydı fakat bundan kurtulmak zordu. Çünkü eğlenceli ve güler yüzlü bir binbaşı olan Ethem Efendi, eline geçtiği vakit bir bardak liköre hayır demezken bir diğer Binbaşı İzzet Efendi ağzına içkinin damlasını koymayan, alını secdeden kalkmayan ve beni her daim kâfir olarak gören mutaassıp bir Türktü. İzzet Efendi şehre gitmeme izin vermedi ancak ben Miralay'a müracaat edip onun iznini alarak S. ve Litton Forbes'la birlikte Niş'teki kışlada yerimi aldım. Sonra genel hastaneyle ilgilenmek üzere vazifelendirildim ve alaydan tamamen ayrıldım.

Cerrah kadrosunda yaklaşık yirmi kişiydik ve hastane mükemmel bir şekilde tanzim edilmişti. İlk büyük ameliyatımı burada yaptım; hasta, diz kısmı bombayla parçalanmış hâlde Aleksinaç'tan getirilen bir Türk piyadesiydi. Kloroform koklamayı reddettiği için bacağı dizinin üzerinden anestezi kullanmadan kestim. Gıkını bile çıkarmadan sigarasını tütürmeye devam etti. Daha sonra Yüzbaşı defteriyle birlikte her yaralının ismini, yaşını ve alayını yazmaya geldiğinde hastam bütün soruları kayıtsız bir edayla cevapladı, ben de o sırada baktan sarkan deriyi açık yaranın üzerine dikiyordum. Kısa bir süre sonra Rusların süngülerinin üzerine üzerine gözü kara bir şekilde hücum ettiklerine şahit olacağım adamların metanetinin ve cesaretinin müthiş bir timsaliydi bu.

II.

Rus-Türk Savaşı Hazırlıkları

Niş'te ilk olarak kayda değer mizacı ve tuhaf maceraperest hayatıyla dikkatleri üzerine çeken genç bir askerle tanıştım. Bu askerle bir sene kadar evvel, onun ölümüyle sona eren samimi bir dostluk kurduk. İlk olarak Niş'in ana caddesinde, siyah renkli muhteşem bir atın üzerinde gördüğüm Prens Czetwertinski, Lehistan'ın²⁰ Rus hâkimiyetindeki kısmının en köklü ailelerinden birine mensuptu ve o ailenin reisiydi. Annesi Galiçya'daki Lemberg'de²¹ yaşıyormuş ve genç Prens Fransa'da, daha sonra da Avusturya ordusuna girme gayesiyle Prag'daki bir askerî okulda tahsil görmüş. Fakat Rusya hükûmeti giderayak buna mâni olmuş zira Rus tebaasından olmasına rağmen tüm hemşehrileri gibi Rusya'nın can düşmanı olan bir Lehistan prensinin bir Avusturya kurumuna kabul edilmesine göz yummanın akıl kârı olmadığı düşünülmüş. St. Petersburg'un resmî çevreleri Czetwertinski'ye şiddetle karşı çıkmış ve ona gerekli evrakları vermeyi reddetmiş. Böylelikle o da Sırp Savaşı patlak verince eski ihtişamından eser kalmasına rağmen mağrurluğundan hiçbir şey kaybetmemiş olan Leh hanedanının ezeli düşmanı Ruslar aleyhinde faaliyetlerde bulunma fırsatını havada kapmış. Genç Czetwertinski, Avusturya İmparatorluk Sarayı'nda hoş karşılanmış ve Prens Met-

---

20 Günümüzde Polonya. [ÇN]

21 Günümüzde Ukrayna'nın Lviv şehri. [ÇN]

ternich'in yakın çevresine kabul edilmiş. Fakat baş koyduğu askerlik mesleği yolunda çok büyük zorluklar varmış. Ancak sonunda, Türk hükûmetiyle samimi münasebetleri bulunan meşhur Macar komutan General Klapka'nın teşebbüsleriyle genç Prens, askerî hayata atılabilmiş. Ama rütbeli olarak değil, bir Türk süvari alayına er olarak tayin edilmiş ve sahip olduğu yetkiyle ilk başta en önemsiz vazifeleri yerine getirmiş.

1876 senesinin Ekim ayında Aleksinaç'ın zapt edildiği haberini Niş'e Czetwertinski getirmiş ve çatışmadaki başarıları sebebiyle yüzbaşı yapılmış, ayrıca Beşinci Sınıf Mecidiye Nişanı'na layık görülmüş. Müthiş bir at binicisiydi ve alaydaki hiç kimsenin binemediği hırçın bir siyah aygırı yola getirmiş olması, at binmeyi çok seven Türklerin muhabbetini kazanmanın en iyi yoluydu. Daha sonra Vidin'de karşılaştık ve onu yakından tanıma fırsatım oldu. O zaman bizzat Osman Paşa'ya bağlı seksen kişilik muhafız birliğinin kumandanıydı ve alayının miralayını Mustafa Bey isminde Leh asıllı biriydi. Bu Mustafa Bey çocukken Türkiye'ye firar edip Türklerin emrine girmiş ve Müslüman olmuş. Czetwertinski, Plevne'de dizanteriye yakalandı ve hastalığı benim bakımla atlattı. Daha sonra, yerleştirildiğim Bulgar evinde benimle birlikte yaşama-ya geldi ve hizmetlisi Fevzi'yi de yanında getirdi. Bu genç süvari subayı bizzat Osman Paşa'ya bağlı olduğu için ondan her konuda bilgi aldım ve ikimizin de emri altında bulunduğu o kumandanın cesaretini, şerefini, yüksek askerî kabiliyetini ve halis vatanperverliğini esas olarak Czetwertinski vasıtasıyla öğrendim ve takdir ettim.

Czetwertinski, Plevne'deki bütün çatışmalarda büyük bir cesaretle savaştı ve Pelişat'ta girdiği bir çatışmada, kendisinden başka kimsenin binemediği o meşhur siyah aygırın öldürülmesine sebep oldu.

Daha sonra Fransızca bilgisi sayesinde tercüman tayin edildi ve Tevfik Paşa'nın verdiği yetkiyle Rus karargâhını ziyaret etti. Ben Plevne'den ayrılmadan evvel Czetwertinski hasta ve yaralıydı, bu sebeple onu çürüğe ayırıp muharebe meydanında bizimle ahbablık kuran Victor Lauri isimdeki bir Alman ressamla birlikte İstanbul'a sevk ettim. Czetwertinski Plevne'de kalmış olsaydı, savaştan sonra bir yemekli partide tanıştığı Skobelev'in net bir dille söylediği gibi Ruslar tarafından asker kaçağı diye vurulurdu kesin.

Prens Czetwertinski'yle veya onun kendine taktığı isimle, "Mehmed Bey"le İstanbul'da vedalaştım ve onu ebediyen görmeyeceğimi düşündüm. Fakat seneler sonra, 1884'te Melbourne'deki evimin kapısında Mehmed Bey'in yarım saat sonra ziyaretime geleceğini yazan bir pusula buldum. Onu görmek için bekledim, nihayet geldi ve bana başından geçenleri anlattı.

Odessa'da birkaç köyü varmış fakat savaş bittikten sonra Rus hükûmeti bu köyleri haczedince annesiyle birlikte yaşamak üzere Galıçya'daki Lemberg'e gitmiş. Ancak heyecan verici hadiseler yaşamasına rağmen bilhassa ailenin cüzi geliri, bir prensin mevcut konumunu idame ettirmeye yetmediği için Galıçya'nın başkentinin sıkıcı taşra hayatı onu bunaltmaya başlamış. Bunun üzerine, her daim kumar düşkünü olan Czetwertinski, güç bela üç bin sterlin toplamış ve küpünü doldurup kaybettiği servetini yeniden kazanma umuduyla Monte Carlo'ya gitmiş. Üç günde kumar masalarında her şeyini kaybetmiş, cebinde kala kala yirmi beş sterlin kalmış. Benim Avusturya'da olduğumu bildiğinden Londra'ya yollanıp Brisbane'e giden bir muhacir gemisine en ucuz bileti almış. Birlikte yolculuk yaptığı insanlar o kadar kaba saba tiplermiş ki onlarla yakınlık kurmamış ve netice itibarıyla yolculuk sı-

rasında tek kelime İngilizce öğrenememiş. Nihayet, cebinde bir şilinle Brisbane'e ayak basmış. İlk gece aç bülaç Brisbane sokaklarını arşınlamış. Sabaha karşı bir adamın yanındakiyle Fransızca birkaç kelime konuştuğunu duymuş. Czetwertinski, adamın yanına seğırtmiş ve onun gerçekten Fransız olduğunu öğrenmiş (sonradan anlaşıldığına göre bu adam Yeni Kaledonya'daki²² komünden kaçmış). Adamın sahil boyunca işletip kuzeydeki çiftliklere erzak taşıdığı küçük bir gemisi varmış. Czetwertinski bu firari mahkûmun gemisinde tayfa olarak işe girip karın tokluğuna çalışmaya başlamış. Gemi-deki üç aylık hizmeti sırasında İngilizce öğrendiği için epey bir para biriktirmiş. Sonraki adımı güverteden, limanlardan birindeki okula geçmek olmuş. Burada bir çiftçi ailesine özel öğretmenlik yapmaya başlamış. Aile, Fransızca düzensiz fiilleri kendilerine büyük bir sabırla anlatan sessiz sedasız Bay Jules'un aslında birkaç sene evvel Aleksinaç'ın zapt edilme-siyle ismini duyuran cesur süvari Prens Czetwertinski olduğunu akıllarına bile getirmemiş.

O sırada Lemberg'deki annesi, sırta kadem basan evladını bulmak için Avrupa'nın altını üstüne getiriyormuş. Sonunda oğlunun kaybolma hikâyesini, çocukken onu alıp yetiştiren Cizvitlere anlatmış. Büyük dinî teşkilatlarının bütün imkân-larını devreye sokan Galiçya'daki Cizvit rahipleri, tarikat-larının dünya üzerindeki bütün şubelerine haber salmışlar. Nihayet Sidney'deki biraderleri, Czetwertinski'yi bulmuş ve bir kez daha ailesiyle görüştürmüş. Ona, Parramatta yakın-larındaki bir Cizvit okulunda öğretmenlik de teklif etmişler

22 Melanezya ada grubu içerisinde, Büyük Okyanus'un güneydoğusunda yer alan, Fransa'ya bağlı bir bölge olarak özel bir statüyle kendine özgü bölge konumunda olan Fransa Denizaşırı Bölgeler Topluluğu üyesi bölge. [ÇN]

ve izinli olduğu sırada beni ziyaret etmek için Melbourne'e gelmiş. Annesi eve gelmesi için yanıp tutuşuyormuş ve Avrupa'ya dönsün diye ona para göndermiş, ben onu gördükten kısa bir süre sonra da öyle yaptı. Sonraları ondan mektuplar aldım, prenslik unvanına tekrar kavuştuğunu ve kardinal olan amcasıyla birlikte Roma'da yaşadığını söylüyordu. Onunla yakından alakadar olan Papa Cenapları'yla birlikte özel bir cemaati varmış.

Ardı arkası gelmeyen hacizler sebebiyle gelirleri tükenen Czetwertinski, Avrupa'da işgal etmesi istenen sosyal mevkiini daha fazla idame ettirememesi üzerine Avusturalya'ya dönüp üç sene boyunca Melbourne yakınlarındaki Xavier College'de öğretmenlik yapmış. İyi bir öğretmen olduğunu fakat öğrencilere çok sert davrandığını duydum. Okuldan ayrılınca ona, bir arkadaşımın oğlunun özel öğretmeni olarak iyi bir maaşla iş buldum. Czetwertinski orada bir haftasını doldurunca, Flemington'da bir at yarışı düzenlenmiş ve o da izin gününde şehre gitmiş. Fevkalade bir binici olmasına rağmen at yarışından hiç anlamazdı ama Monte Carlo'daki kumar masalarında nasıl olağanüstü bir gözü peklik sergilemişse aynı şekilde ganyan bayininin de icabına bakmış ve cebindeki yedi sterlini bahse yattırılmış. Bu sefer talihi yaver gitmiş, habire kazanan atlara oynamış ve o günün sonunda üç yüz sterlini cebe indirmiş. İki gün sonra işinden ayrıldığını ve Bağdat'a veya Havana'ya gitmek üzere Sidney'e doğru yola çıktığını öğrendim! Avrupa'ya geri dönüp annesinin bulunduğu, senelik yirmi bin sterlin geliri olan ve düğün günü oğluna beş yüz bin sterlin vermeyi taahhüt eden Amerikalı mirasyedi bir kadınla formalite evliliği yapacağı kaanatine kapıldım. Ama işin aslı, Batavia'dan²³ öteye gidememiş;

23 Günümüzde Endonezya'nın başkenti Cakarta. [ÇN]

orada bir okul açmış ve onu da batırmış. Cooktown'a gitmiş ve oradan da açlıktan ölecek raddeye gelmiş bir hâlde Sidney'e geri dönmüş. Bir ara, özel öğretmen tutmak isteyen bir kasabın karısı nüfus müdürlüğünde ona rastlamış ve ülkesindeki insanların yakalık takmasının âdetten olduğunu söylemiş. Zavallı gezgin, prensin yakalığı olmadığı için bu iş fırsatını kaçırmış. Ancak sonunda Wagga'ya²⁴ ulaşmış orada bir okul açmış ve bu okul çok başarılı olmuş. İşleri gayet tıkrındaymış fakat memleketine dönmek üzere yine bir yolculuğa niyetlendiği sırada üşütmüş ve bir hafta içinde zatürreden vefat etmiş. Wagga'lı bir adam zavallı Czetwertinski'nin son vedasını getirerek onun son ana kadar beni düşündüğünü söyledi. Böylece asil, cesur ve gözü pek bir asker olarak hayata veda etmiş oldu.

Sırbistan hududuna yakın bulunan Niş, Bulgaristan'ın en gelişmiş şehirlerden biri.²⁵ O zamanlar birkaç büyük istihkâm ve siperle tahkim edilmiş hâldeydi. Evlerin çoğu son derece gösterişliydi ve bizi yerleştirdikleri villa çok güzel bir konuttu. Zarif bir Bulgar kilisesi ve birkaç Türk camisi, Morava Nehri vadisine kurulmuş olan bu küçük şehre ihtişam ve asalet katmış. Akşam yemekten sonra oturup sigaralarımızı tütürürken özel bir cazibeye sahip manzaranın güzelliğinde dingin bir huzur vardı. Yoldaşlarım benden şarkı söylememi istediklerinde onlara o eski güzel şarkıyı söyledim; *"Avoca'nın güzel deresi, ruhumu dinlendiriyorsun..."* Ama yerel şartlara uygun olarak "Avoca" yerine "Moravya" derdim.

24 Avustralya'nın Yeni Güney Galler eyaletinde yer alan bir şehir. [ÇN]

25 Yazarın burada bir hata yaptığını düşünüyoruz. Çünkü 1876'da burası Sırbistan hududuna yakın bir Osmanlı kasabasıydı. Yani Bulgaristan veya coğrafyası değildi. Yine devamında Sırp kilisesi demesi gerekirken, "Bulgar kilisesi" demiştir. O tarihten günümüze bu kasabada Bulgar değil Sırp Ortodokslar yaşamaktadır. [RN]

Sıradanlık, Londra veya Paris'te olduğu gibi Balkanlar'da da bir erkeğin günlük hayatını şekillendiriyor. Çok zaman geçmeden düzenli alışkanlıklarla meşgul olmaya başladık. Kahvaltıdan sonra saat sekizde yarım kilometrelik bir yürüyüşün ardından genel hastaneye varıyor, birkaç yüz yaralıyı tedavi ediyor ve hasta ziyaretlerimizi tamamlayıp acil bakım gerektiren vakaları hastane idarecisiyle müzakere ettikten sonra günün geri kalanında saat bire kadar serbest oluyorduk. Haftanın bir günü ameliyatlara ayrılmıştı fakat diğer günlerde tepelerde ve civardaki Bulgar köylerinde at gezintisine çıkardık; avcılığa olan yatkınlığımız sebebiyle bazen yanımızda iz sürmeyi bilen biri de olurdu (çünkü oralarda bolca tavşan vardı). En sevdiğimiz yolculuk ise on kilometre mesafede bulunan meşhur bir sıcak su kaynağına gitmekti. Buradaki su, kükürt ve demir açısından çok zengindi. Bir deredeki, çapı otuz santimi bulan kayanın içinden fişkıran elli derece sıcaklıktaki su, halkın genellikle kaplıca olarak gittiği tabii bir havuza dökülüyordu. Öğleden sonraları iri göğüslü, kara gözlü Bulgar kadınları çamaşır yıkamaya bu kaplıcanın yakınlarına gelirdi; Ilium'dan memleketine doğru yaptığı yolculukta gemisi batan Odiseus'un denizden kurtarıldığı hayali Phaeacia ülkesindeki Nausicaa'nın ve hizmetçilerinin uzun zaman evvel yaptığı gibi tıpkı. Öz kuzenleri Sırp ve Rumenler gibi Bulgarlar da bilhassa kadınları, parlak renkleri çok seviyor. Darwin belirli kuş türlerinin, eşleri tarafından fark edilmek için özel bir cinsel cazibe olarak gösterişli tüyler çıkardıklarına dikkat çekerek kadın kıyafetlerinin önemini bilimin ışığıyla açıklığa kavuşturuyor. Ancak kuşlarda ve hayvanlarda, dişilerin ilgi odağı olma umuduyla kendini en şaşıla renkle allayıp pullayan, neredeyse her zaman erkektir; oysa insanlarda, kaderin garip bir cilvesi eseri tabiat, kadınları bu latif sanatı benimsemeye teşvik etmiş gibi görünüyor. Bulgar kadınları da bu konuda çok mahirdi ve Finlilere benzeyen

yüz hatlarına rağmen birçoğu kısa, gösterişsiz çuha etekleri ve bol yenli kırmızı yelekleriyle manzaraya parlak bir renk tonu katarak sıcak su havuzunun üzerine eğilirken epey güzel görünüyordular ve bu köylü çamaşırcılar tabiatın kaydattığı, buhar tüten çamaşır teknesine kıyafetlerini batırırlarken akıcı bir Slav lisanıyla memleketlerinin hazin türkülerini söylerdi. Avarlar saldırıp onları Tuna'nın karşı kıyısına, o zamandan beri yaşadıkları, Balkanların gölgesindeki ülkeye sürmeden evvel Volga'daki uzun ikametleri sırasında, eski göçmenlik günlerinde yakmışlar o türkülerini. Hüzün dolu tonlara ve matem havasında ezgilere sahip Balkan türkülerinde, altıncı asırda büyük liderleri Zabergan komutasında Tuna'yı geçip hükûmet merkezi Konstantinopolis olan büyük Bizans İmparatorluğu'na ve daha sonra onun yerini alan zorba Türk devletine uzun süre tabi olmuş toprakların zayıf ve uyuşuk çiftçilerinin yanına yerleşen savaşçı ırkın yozlaşmış halkının tarihinin yankıları duyuluyor.

Akşam karanlığı çökerken o acıklı Bulgar nağmeleriyle ve kara gözlü şarkıcıların bülbül gibi sesleriyle kafalarımız meşgul vaziyette Niş'e kadar at yarıştırdık. Türk arkadaşımız pek çok açıdan mükemmel biri olmasına rağmen ses icrasına dair tuhaf bir anlayışı vardı. Kamp ateşinin etrafına bağdaş kurmuş otururlarken genizlerinden çıkardıkları sesle hep bir ağızdan söyledikleri türkülerini dinlemek, tam manasıyla keyif almadan evvel alışmayı gerektiren bir tecrübeydi. Bir Bulgar çamaşırcının yumuşak kontralto sesinin yerine Türk Tommy Atkins'inin²⁶ genzinden gelen tiz tenor sesi koymak hoş bir değişiklikti.

26 Tommy Atkins veya sadece Tommy. Büyük Britanya silahlı kuvvetlerindeki erleri tarif etmek için bizdeki "Mehmetçik" misali halk arasında yaygın olarak kullanılan bir terimdir. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında kullanılmıştır. [ç N]

Niş'in en görülmeye değer yerlerinden biri de içinde üç bin Sırp'ın kafatasının bulunduğu, üzeri sıva kaplı, kare şeklinde inşa edilmiş tuğladan bir kuledir. Yaklaşık elli senelik bu ürkütücü yapı, uzun zaman evvel unutulmuş bir zaferi anıyor. Sırp'ların taşıdıkları kelleler kesilir kesilmez oraya koyulmuş. Bu uğursuz abidenin tamamı Samadhi'leri²⁷ veya Rudyard Kipling'in *Bölgesel Şarkılar* eserindeki²⁸ şiirlerden birinde ayrıntılı tasvirini yaptığı kellerden inşa edilmiş bir anıt mezarı andırıyor.

Niş'te grubumuza, Cambridge Dükü Albay FitzGeorge'un oğullarından biri ve Vidin'den onunla birlikte gelen Yüzbaşı James diye biri katıldı. James'ten sekiz sterline çok güzel bir kır at satın almıştım. Zannederim pazarlık yaparken onu kazıkladığımı düşünmüştü. Ancak at alışverişlerinde "*caveat emptor*" (*Sorumluluk müşteriye aittir.*) vecizesi geçerlidir. Ayrıca kanunlar muhtemelen satıcının kendi başının çaresine bakacağını var sayıyor çünkü James'i yönlendirecek hiçbir vecize söylenmemiş. Hasılıkelam kır at çok işime yaradı, kaplıcadan veya yardım etmek için uğradığımız bir Bulgar köyünden eve kadar her akşam yaptığımız at yarışlarını genellikle ilk üçte bitirirdim. Elbette düz arazide yarışlıyorduk, karşımıza tek bir çit bile çıkmadan arazinin bir ucundan diğer ucuna kadar yürüyebilirdiniz.

Akşamları yemekten sonra FitzGeorge ve James'in desteklediği bütün İngiliz sağlık personeli, Şark Meselesi'ni tüm yönleriyle tartışmayı alışkanlık hâline getirmişti. Üstelik bunu ön

27 Ölen kişinin cesedinin koyulduğu tapınak, türbe veya anıtın Hintçe ismi. [çN]

28 Orijinal ismi "*Departmental Ditties*". Rudyard Kipling'in 1886'da neşredilen şiir kitabı. [çN]

yargısız bir gözlemcinin dışarıdan bakış açısıyla değil sorunun çözümünde şahsi menfaati olduğunu düşünen insanların gayretiyle yapıyorlardı. Türk ordusunun başına bir felaket gelirse zıvanadan çıkan Türklerin, kendi saflarındaki gâvurlara kılıç çekeceği ve hepimizin gırtlığını keseceği gibi neşe saçan bir fikre sahip olan felaket tellalları yoktu.

Bu tartışmalarda sürekli azınlıklardan yana tavır alan, Foley isminde müstesna bir adam vardı. Foley'in en büyük zevki herkese itiraz etmek ve herkesin de ona itiraz etmesiydi. Bu tavrıyla tartışmanın İsmail'i²⁹ rolüne bürünmek ister, ben hariç herkesle kıran kırana münakaşa ederdi. Sonradan, Rusya'yla savaş patlak vermeden hemen evvel, zavallı adamcağının sonu hazin oldu. Zıştovi yakınlarında, Tuna kıyısındaki bir Bulgar evine yerleştirilmişti ve bir sabah ortadan kayboldu. Akıbetinin ne olduğu ve başına ne geldiği sır olarak kaldı. Kendisini Tuna'ya atıp boğulmuş muydu yoksa başıboş Çerkeslerden biri kafasına vurup öldürmüş müydü hiçbir zaman öğrenemedik. Niş'teki yoldaşlarımdan bir diğeri ise hayli maceralı bir meslek hayatı olan ve daha sonra Stanley'le birlikte Kongo'ya giden Kanadalı Ralph Leslie'ydi. Kibar bir delikanlıydı, geceleri yatağımdayken bana Gil Bias'ın³⁰ Fransızcasını okur ve benim bütün gücümü Bulgar böceklerinin planlarını bozmak için kullanırdı.

Bir gün öğleden sonra, seyahat eden bir Britanyalının dik başlılığı yüzünden sık sık karşılaştığı tehlikelere emsal oluşturan ve az kalsın hepimizin sonunu getirecek bir hadise yaşandı. S.

29 Hz. İsmail'den bahsedilmektedir. Yazarın, Platon'un Euthyphron İkilemi'ne atıfta bulunduğu düşünülmektedir. [ÇN]

30 Alain-René Lesage tarafından 1715 ile 1735 seneleri arasında basılan pikaresk roman. [ÇN]

ile birlikte, yanımızda üç dört sağlık personeli olduğu hâlde öğle yemeğinden sonra sivil kıyafetlerle ana caddede yürüyorduk. O sırada altı Türk askerinin caddeyi temizlemekle meşgul olduğunu gördük. Sulu çamuru büyük küreklerle kaldırımın kenarına çektikleri bir arabaya atıyorlardı. Her kürekten de kaldırıma epeyce çamur dökülüyordu ve biz yanlarından geçerken S. askerlere “Çekilin!” diye bağırdı. Ya anlamadılar ya da anlamazdan geldiler. Biz daha üç adım uzaklaşmadan arkadaşımın Bond Street’ten aldığı yün takımına, içlerindeki en çirkini olan suratsız bir Türk’ün küreğinden çok miktarda çamur sıçradı. S.’nin tepesi attı ve yaşlı adamın çenesine sol yumruğunu indirdi, adam sırtüstü yola devrildi. Güruh birdenbire bağıra çağıra küreklerle üzerimize hücum etti. Oysa bizim kendimizi müdafaa etmek için yumruklarımızdan başka bir şeyimiz yoktu. Olay çığırından çıkacağı benziyordu. Tam o sırada, bizi tanıyan bir Türk mülazım koşa koşa geldi ve kılıcını çekip Türkçe küfürler savurarak kaçıran saldırganlarla aramıza girdi. Hepimiz ucuz kurtulmuştuk. Kendime hedef olarak belirlediğim maceralı meslek hayatı, öfkeli bir çöpçünün ellerinde şerefsizce sona ermeye tehlikeli bir şekilde yaklaşmıştı.

Fakat iyi kalpli biri olduğu kadar mesleğinde de kabiliyetli olan S.’nin, kendisini zor durumda bırakmak gibi nahoş bir hüneri vardı ve en ince ayrıntısına kadar hatırladığım şartlarda bir Türk binbaşı ile girdiği, sebebi bilinmeyen kavganın dolaylı neticesinde öldü. Biz Niş’teyken genel hastanede vazifeli Keen isiminde bir İngiliz cerrah, ismini şimdi anmaya gerek görmediğim bir Türk binbaşıyla güzel bir Bulgar evini paylaşıyordu. S. ve ben, akşamı onlarla geçirmek için evlerine gittik. Gece hava çok soğuk ve her yer karla kaplı olduğu için Keen kendisiyle kalmamı ve geceyi evin kendisine ait olan

kısımında geçirmemi tavsiye etti, ben de öyle yaptım. Saat on iki civarı kurt derisi astarlı askerî paltomu üzerine örtüp Keen'in odasındaki şöminenin önünde kıvrılıp yattım, Keen de kamp yatağına yatıp uyudu. S. ile Türk Binbaşı'yı evin diğer tarafında, Binbaşı'nın odasında karşılıklı rakı içer vaziyette bıraktık.

Ateş yavaş yavaş sönerken sıçrayarak uyandım ve evin Bulgar sahibinin pürtelaş bir hâlde başımda dikildiğini gördüm. Delirmiş gibi ellerini kollarını sallayarak konuşuyor, ne manaya geldiğini zerre kadar bilmediğim birtakım sözleri tekrarlayıp duruyordu. Elinde S.'nin tabancasını tutuyordu. Bir terslik olduğunu hemen anladım ve S.'nin sarhoş olup Bulgar'ın karısına sarkıntılık ettiğinden korkarak Keen'i uyandırdım. Keen hızla gömleğini ve pantolonunu giyip evin diğer tarafına ok gibi fırladı, ben de hemen arkasından koştum. Derhâl Binbaşı'nın odasına gelmemi haykırdı. Odaya dalınca Binbaşı'yı telaş içinde kara, pos bıyıklarını kemirirken ve alelacele kılıcını beline takarken buldum. S.'nin yine başının belada olduğu tahmin ederek kaçması için ona bağırdım ama ben bağıırken kapı açıldı, beti benzi atmış vaziyette odanın içinde yürüyordu. Binbaşı tabancasını çektiği gibi S.'ye ateş etti ama mermi hedefi ıskaladı. Tetiğe tekrar basmasına fırsat bırakmadan Keen'le birlikte Binbaşı'nın üzerine çullandık. O Bulgar evinin oturma odası iki dakika boyunca, hayatımda bulunduğum en hararetli yer oldu. Türk iri yarı, güçlü kuvvetli bir adamdı ve rakıdan deliye dönmüştü. Oysa Keen ile ben dayanıklı ve oldukça iyi durumdaydık. Yerlerde yuvarlandık da yuvarlandık. Türk bizi gırtlaklamaya çalışıyordu, biz ise bir çift Bull teriyer köpeği gibi yapışmış, onu yavaş yavaş yoruyorduk. Nihayet adamı epey bir hırpaladık, tabancasını kaptık, lambaları söndürdük, S.'yi yanımıza alıp kaçtık ve kapıyı da arkamızdan kilitledik.

S. sendeleyerek odasına gitti ama sabah olunca onu kapısının önünde, karların üzerinde yatarken bulduk. Soğuğa maruz kalması akciğer inflamasyonuna yol açmış ve bu sebeple ölmüş. Sabahleyin kavganın sebebini nafile öğrenmeye çalıştık ancak ne S. ne de Binbaşı söyleyebilirdi. Bence Bulgar biliyordu ama kendine saklamıştı.

Niş'te bir gece Ahmet Bey isminde fevkalade bir Türk subayıyla tanıştım. Ahmet Bey, Aleksinaç'a yapılan nihai taarruzda yedi Sırp'ı kılıçtan geçirmiş. Hayatımda böyle muhteşem vücutlu birini görmemiştim. Çok yakışıklı, olağanüstü endamlı ve hayret verici ölçüde güçlü biriydi. Ben onunla tanışmadan birkaç gün evvel Niş'teki bütün birliklerin hâlâ konuştuğu bir başarının kahramanı olmuştu. Başkumandan Abdülkerim Paşa bir sabah birlikleri teftiş ederken Sırp cephesinden bir Sırp esir alma arzusu olduğunu öylesine dile getirmiş. Onun bu sözüne kulak misafiri olan Ahmet Bey öne çıkmış, selam durmuş ve kumandana bir esir getirmek için izin istemiş. Abdülkerim Paşa da meraka düşerek izin vermiş. Ahmet Bey başka tek bir kelam etmeden mahmuzlarını böğrüne vurduğu atıyla kıtanın hayret dolu bakışları arasında en yakın mevzisine gitmiş. Sırp saflarına yaklaşırken altı yedi tüfek patlamış; Sırp keşif birliği, onu atının üzerinde vurma umuduyla ateş açıyormuş. Nöbetçi, tüfeğini gözü pek atının üzerine boşaltmış ama nafile. Kaçmak için de çok geçmiş. Ahmet Bey, bildircinin üzerine çullanan atmaca misali adamın tepesine çökmüş, eğilip adamı yakasından sımsıkı yakalamış ve hiç zorlanmadan tutup eyerinin önüne atmış. Sonra başının üzerinde vınlayan mermilerden korunmak için atının boynuna eğilerek yine dörtnala geri dönmüş ve afallayan esiri, bütün kıtanın coşkulu tezahüratları arasında Türk kumandana teslim etmiş.

Bu olağanüstü başarının kahramanı daha sonra, Lom³¹ ordusu kumandanı Mehmed Ali Paşa'nın kurmay kadrosuna tayin edilmiş. Aynı kolorduda, Avrupa'nın en iyi süvari liderlerinden biri kabul edilen meşhur Miralay Baker Paşa da vardı. Askerî vasıflardan çok iyi anlayan Baker Paşa, Ahmet Bey'i kusursuz bir asker olarak kaydetmiştir. Baker Paşa, insiyaki askerî bilgide bu Türk subayının hiçbir dengine rastlamadığını yazılı olarak bildirmiştir. Görünen o ki Ahmet Bey düşmanın hamlelerini evelden hissedip her mevzi veya taktik değişikliğini erkenden engelleyebiliyormuş.

Sırp ların sürekli bozguna uğratılması, düşmanlıkların hızla sona erdiğini gösteriyor gibiydi. Binlerce Rus gönüllü, Sırp ların sancağı altında toplanmasaydı ve Sırp ordusuna komuta eden Rus General Çernayev'in [Tchernaiëff] emrinde savaşmasaydı, Sırbistan direnişinin çok daha erken çökeceği aşikârdı. Nihayet Sırbistan savaşı durdurmaları için Batılı devletlere başvurmuş, Rusya'nın üstelemesiyle mütareke ilan edilmiş ve çok sayıda Türk birliği cephe gerisine gönderilmiş; bunların arasında benim alayım olan Kırşehir Alayı da varmış. Bize Sofya'ya çekilmemiz emredildi ve tabii ki hastaneyle ilişığimi kesip yeniden alayıma katıldım.

Aylardan aralıktı. Gökyüzü kurşun rengindeydi ve kar, çampların üzerine ölü ağırlığıyla serilmişti. Alay sabahın erken saatlerinde yola çıktı. Sofya'ya doğru uzun ve yalnız yolculuğuma başladığımda birliklerimin birkaç saat gerisindeydim. Kır atımı donmuş arazide eşkin sürerken başıma ufak bir talihsizlik geldi, atım nallarından birini düşürdü ve nallanması için bir Bulgar köyünde durmak mecburiyetinde kaldım. Türk İmpa-

---

31 Lom: Kuzey Bulgaristan'da Tuna nehri kıyısında bir şehir. [R N]

ratorluğu'nun her yerinde, daha medeni ülkelerin Roma zamanından beri kullandığı hilal şeklindeki nal yerine ortasındaki küçük, yuvarlak delik haricinde atın toynağını tamamen kaplayan düz levhalar kullanılıyor. Neyse, işimi görmesi için fellik fellik nalbant aradım. Nihayet asık suratlı, kara sakallı bir tane buldum fakat yüzüme karşı Türk askerlerinden nefret ettiğini söyleyip yardımcı olmayı reddetti. Tabancamı çektim ve evvela nalsız toynağı sonra da nalbantın kafasını işaret edip namluya hafifçe dokundum, hemen yola gelip atımı nallamaya razı oldu. Fakat kır atıma tekrar binince topalladığını fark ettim. Sonradan öğrendim ki namussuz nalbant zavallı atın toynağının ortasına uzun bir mih çakmış, üzerine de levhayı mıhlamış. Sofya'ya varmadan bir Çerkes uyuduğum sırada İngiliz işi üzengilerimi çaldı. Topallayan atımı çeke çeke, yolculuğumu yayan olarak tamamladım.

Ancak Sofya'da pek çok yeni İngiliz cerrahın aramıza katıldığı keyifli bir grup oluşturduk ve Noel'i mükellef bir akşam yemeğiyle İngiliz usulü kutlamaya karar verdik. Noel arifesinde, günün önemine yaraşır bir ziyafetin ayrıntılarını tanzim etmek üzere özel bir heyet kuruldu. Sert peksimet ve sıcak, koyu kahvenin eşlik ettiği pilav değil, onun yerine hindi, kaz, Noel pudingi ve bol bol şarapla dolduracaktık midelerimizi. O gece ruhum Noel'in, dünya barışının, Bulgarlara yönelik iyi temennilerin, kızarmış hindinin ve kereviz sosunun güzel hayalleriyle dolu vaziyette uyumaya gittim. Sabah uyandım ve dehşetle öğrendim ki alaya Balkanlar'daki kasvetli, tiksinti verici Orhaniye geçidine yürüme emri verilmiş; muhtemelen akşam yemeği falan yemeyecektik. Bensiz gitmişlerdi ve Noel sabahı geride kalırken, onları takip etmemin daha iyi olduğu yoksa kaybolabileceğim neticesine vardım. Peşlerine düştüm fakat yine de kayboldum. Gece saat ona kadar at sürdükten

sonra pis bir Bulgar köyüne vardım ve orada konaklamaya karar verdim. En umut vadedeni diye seçtiğim ev, İngiliz domuz ahırları kadar temizdi ama koçan koçan mısırların depolandığı bir dam bulup geceyi orada geçirdim. Kaldırım taşı misali sert koçanların üzerine yattım ve Noel yemeği niyetine bir tanesini mideye indirdim. Kaderin cilvesine ve İngiltere ve Avustralya'daki arkadaşlarımın bana "mutlu Noeller" dilemesine sövsem mi, gülsem mi bilemiyordum. Ertesi gün alaya yetiştim ve beş hafta boyunca Orhaniye'de kaldık. Orada işim çoktu çünkü askerler dizanteriden çok çekiyordu. Hepsi köye yerleştirilemediği için çadırda kalmak mecburiyetindeydiler ancak yılın o zamanlarında böyle bir yaşam tarzı çok zorlayıcıydı. Zaten hiçbir zaman fazla olmayan ilaç tedarikim birkaç hafta sonra tükenmeye başladı, ben de elli kilometre mesafedeki Sofya'ya gidip alayın ecza sandığını doldurmak için Miralay'dan izin aldım.

Yaptığım onca yolculuğun hiçbiri Orhaniye'den Sofya'ya tek başıma gidip geri döndüğüm yolculuk kadar berbat değildi. Yola çıkar çıkmaz atım topallamaya başladı, hava buz gibi soğuktu ve yarım saat sonra az kalsın gözlerimi kör edecek bir tipiye yakalandım. Zavallı atım bütün gün üç ayağı üzerinde topalladı, ben ise eyerden ayrılırsam donarak öleceğimin farkında olduğum için attan inmeye korkuyordum. O gece saat onda Sofya'ya vardığım zaman atımdan indirilip yatağa yatırılmam gerekti. Sabahleyin atım ahırda ölü bulundu; onu, o korku dolu yolculuk öldürmüştü. Aynı gün Sofya'ya arabayla gelen bir İtalyan doktor, aracından ölü olarak çıkarıldı. Atla gelmiş olsaydı kurtarılabilirdi belki de.

İki gün istirahat ettikten sonra doldurduğum ecza sandığıyla birlikte Orhaniye'ye geri dönmek üzere yola çıktım. Yolculuktan beklentim pek yüksek değildi ama yeni bir at ve tekrar

kazandığım öz güvenle göğüs gerdim. Mesafeyi daha yarılamamıştım ki yolu şaşırıdım. Araziyi boydan boya kat ederken buz kırılır da beni ve atımı derin suya gömer diye geçmeye korktuğum, donmuş bir nehre vardım. Bu sebeple buzun renginden suyun sığ olduğunu tahmin ettiğim bir yere varana kadar nehir kıyısından ilerledim, oradan karşıya geçmeye karar verdim. Tam suyun ortasındaiken silah sesini andıran bir çatlama sesi duyuldu, buz kırıldı ve nehir yatağına devrildik. Atım buzlu suyun içinde ayağa kalktı; benim dizlerime kadar gelen onun omuzlarına geliyordu. Çabucak sırtından indim. Zavalı hayvan ürkmüş hâlde bir iki kez suya batıp çıktıktan sonra ayakları üzerine doğruldu ama hâlâ titriyordu. Kendimi ve atı tekrar yüzeye çıkarabilsem bile buzun ikimizi birden tartmayacağı aşikârdı. Yani tek yol, buzı kırarak ilerlemektir. İki ağır üzengimi aldım, üzengi kayışıyla bağladım ve o derme çatma aleti çekiç niyetine kullanarak buz parçalaya parçalaya kendimi ve atımı karşı kıyıya kadar sürükledim. En sonunda, alçıyla kaplanmış gibi kaskatı bir vaziyette kampa vardım, kıyafetlerim donup vücuduma yapışmıştı. Sol elimi ancak üç hafta sonra tekrar adamakıllı hissedebildim.

Ben o son yolculuğun yorgunluğunu üzerimden atamadan alaya Vidin'e gitme emri verildi. Yola çıkacağımız günün gecesi beni çok güçsüz düşüren ağır bir dizanteriye yakalandım. Ancak beni atıma bindirdiler ve nihayet, Bulgaristan'ın en tablo gibi şehirlerden biri olan İvraca'ya vardık. Orada arkadaşım Stiven'in vazifelendirildiği Türk alayını gördüm. İlk karşılaştığım kişinin, bir Leh eczacının evinde yaşayan Stiven olmasına çok sevindim. Çok hasta ve hâlsizdim ama Stiven'in akşam yemeği teklifini kabul ettim ve bana bolca kan yapıcı şarap ihtiva eden besleyici bir perhiz tavsiye etti. Dahası, bu perhizi uyguladığımı da gördü. Sofya'dan ayrılığımдан beri

yediğim ilk Avrupa usulü öğün olan o akşam yemeğindeki performansım, Türk hizmetlimin gözlerinin fal taşı gibi açılmasına sebep oldu. Stiven'le birlikte kaç şişe köy şarabı devirdiğimizi düşünmekten korkuyorum fakat şunu biliyorum ki alayın yerleştirildiği camideki yatağıma kendimi attığımda karnını mükellef bir sofrada tıka basa doldurmuş insanlar gibi derin bir uyku çektim. Stiven güzel bir tavsiyede bulunmuştu, ertesi gün sağlığıma tamamen kavuştum.

III.

Savaş Yaklaşıyor

Dört günlük yürüyüşün sonunda Vidin'e vardık, yolculuk kolay merhalelerle ve epeyce rahat bir şekilde tamamlandı. Elbette unutulmamalı ki Türk ordusunda levazım sınıfı diye bir şey yoktu. Her mıntıkada bulunan “zaptiye” dedikleri atlı inzibatlar bizim yaklaştığımızı haber almış ve gerekli levazımı çiftçilerden talep etmişler, çiftçiler de devlete olan vadesi gelmiş borçlarını o şekilde ödemeyi kabul etmişler. Alay geceyi geçireceği kamp yerine vardığında bütün hazırlıklar yapılmış olsun ve askerler sıcak yemek yesin diye önden hep birkaç araba, bir öncü birlik ve birkaç aşçı gönderirdik. Genellikle bir Bulgar köyünde konaklardık. Askerlere barınak bulunamaması hâlinde cami bize tahsis edilir, yataklarımızı oraya kurardık. Pek çok kere bir Türk camisinin taş kaplı zemininde, tabiri caizse İslam'ın kollarında uyudum. Samimiyetle itiraf etmeliyim ki uyularım oldukça dinlendiriciydi ve Hristiyan âleminin katedral çanlarının sesleri arasında uyuyormuşum gibi güzel rüyalar görürdüm.

Vidin ticari önemi çok yüksek bir şehir ve askerî bakımdan da mühim, müstahkem bir mevki. Hatta burası Bulgaristan'a açılan kapılardan biri çünkü hem Sırp hem de Rumen hudutlarının neredeyse kuşatma silahlarının menzilinde bulunan Bulgar toprakları üzerinde yer alıyor. Biz oradayken nüfusu on dört bin kadardı; yarısı Bulgarlardan, üçte biri Türklerden, geriye kalanlar ise Levantenlerden, Rumlardan, İtalyanlardan, Sefarad Yahudilerinden ve Macar Çingenelerinden oluşuyordu.

Türk topraklarının her yerinde çok sayıda Yahudi var ve Türkler onlara çok iyi muamele ediyor. Ülkedeki bankacıların ve finansal çevrelerin neredeyse tamamının bu ırka ait olduğunu söylemeye pek gerek yok.

Vidin'de fiilen iki kasaba var, müstahkem kısım ve oranın dışındaki kısım. Müstahkem kısım, takriben bir buçuk kilometre boyunca kendisini koruyan Tuna'ya nazır ve kasabayı çepeçevre kuşatan altı metre yüksekliğindeki bir surla müdafaa ediliyor. Biz oradayken yönü Tuna'ya dönük, güçlü ve mükemmel bir şekilde tanzim edilmiş birkaç batarya vardı. Bu bataryalar en modern cinsten elli Krupp³² topla teçhiz edilmişti. Şehri Tuna tarafından zapt etmek neredeyse imkânsızdı. Surların ilerisindeki diğer tarafta geniş ve derin bir hendek, hendeğin üzerinde ise her akşam saat altıda kaldırılan bir açılır kapanır köprü vardı. O saatten sonra müstahkem kasabaya girmek sabaha kadar mümkün değildi. Belediye konağı, vilayetten sorumlu Türk valinin idari makamı, dört bin asker barındıran koğuşlar, devlete ait büyük bir mısır değirmeni, bir kuşatma hâlinde kasabaya erzak tedarik etmek için ayrılan tahılların depolandığı büyük ambarlar gibi önemli kamu binaları kalenin içindeydi.

Nüfusun büyük bölümü kalenin dışındaki farklı mahallelerde yaşıyordu. O mahallelerin ilerisinde de takriben altı metre yüksekliğinde ve kısa aralıklarla tabyaların dikildiği kocaman bir toprak setten oluşan dış müdafaa hattı vardı. Bu setin dışında kalan arazi düşük rakımlı ve bataklıktı, ayrıca Tuna'nın suları altında kalma tehlikesi olduğu için şehrin korunması için ilave tedbir gerektiriyordu. Bununla beraber bu suyun

32 XVIII. asırdan itibaren dünyadaki çoğu ordu tarafından kullanılmış, Alman malı bir savaş topu ailesi. [çN]

neticesi olarak Vidin, bütün Türkiye'nin en sağlıksız şehirlerinden biriydi. Hava aşırı rutubetliydi ve sıtımadan başımızı kaldıramıyorduk. Bir defasında sıtma yüzünden en az dört yüz asker hastanelik olmuştu.

Vidin'den ihraç edilen en önemli mahsul havyar. Havyar, mersinbalığının yumurtalarından bol miktarda elde ediliyor ve fiçılara doldurulup nehir boyu seferler düzenleyen mavnalarla taşınıyor. Tuna'da yakalanmış, tam üç buçuk metre boyunda bir mersinbalığı görmüştüm. Üç kişi onu Vidin sokaklarında ipe sürüklüyordu. Şehir, harikulade gümüş ve altın telkâri işleriyle de meşhurdu.

Alayımız 1877 senesinin Şubat ayında Vidin'e vardığında, bölgede birkaç sahra bataryası ve bin kadar süvari bulunmasına rağmen çoğu piyade olmak üzere otuz bin Türk askeri olduğunu gördük. Kırşehir Alayı kale içindeki kışlaya yerleşti fakat şehirde bütün askerleri barındıracak kadar yer yoktu ve kolordunun büyük bölümü için şehrin birkaç kilometre dışına ordugâh kuruldu. O sıralar ismi pek duyulmamış olan Osman Paşa, Vidin'deki bütün birliklerin başkumandanıydı. Adil Paşa ise ordugâhın başındaki kumandandı. Osman Paşa, Zayçar'da [Zaitchar] Sırları bozguna uğratarak zaten hatırı sayılır bir itibar kazanmıştı fakat Rus ordusuna karşı kazandığı daha sonraki başarıların ardından ismi Avrupa'nın her yerinde hızla duyulmaya başlandı ve dört bir yandan tebrikler yağdı. Kendisine İngiltere'den gönderilen mektupların çoğunu okuma vazifesi bana verilmişti. Büyük kısmını hanımların yazdığı bu mektupların sahipleri, onun kahramanlığına duydukları hayranlığı dile getiriyor ve imzasını rica ediyordu. Osman Paşa, kale içinde büyük bir evde ikamet ediyordu; ben de aynı mahallede kalıyor, yerde bağdaş kurarak oturduğum, yemeğimi elimle yediğim Türk tarzı bir hayat yaşıyordum.

O aralar Sırbistan'la çatışmalar sona ermiş ve uzun bir mütareke imzalanmıştı. Batılı devletler bu mütareke sırasında Türkiye'ye bazı şartlar dayatmakla meşguldü fakat Türkiye o şartları kabul etmedi ve bu husustaki kararlı tavrı, sonunda Rusya'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesine yol açtı. Romanya'daki Kalafat kasabası Vidin'e çok yakın; oradaki Rumen birliklerinin, çatışma çıkacağı ve Vidin'deki kuvvetlerin her an taarruz edeceği beklentisiyle Kalafat'ı tahkim etmekte olduğunu görebiliyorduk. Bu sebeple bulunduğu mevki son derece ilginçti, sözde tebaamız olan Rumenlerin bizden korunmak için büyük bir süratle tabyalar inşa ettiği görülüyordu. Kırım Savaşı'nın başlarında Osman Paşa komutasındaki Türkler Kalafat'ı işgal etmiş ve Ruslar orayı geri almak için yirmi bin adam kaybettikleri nafile bir teşebbüste bulunmuştu.

Herkes havada savaş kokusu almasına ve istirahat zamanlarının fırtına öncesi sessizlik olduğunu hissetmesine rağmen Vidin'de beklediğimiz süre hayli sakın geçti. Başımı işten kaldıramıyordum çünkü sıtmanın yanı sıra dizanteri ve akciğer hastalıkları da askerleri çok ağır etkiliyordu. Şehirde ben dâhil otuz kadar askerî cerrah vardı fakat çoğunluğu Macar veya Avusturyalıydı. Cerrahlar arasındaki tek İngiliz vatandaşı (benim dışımda), ismi öyle olmamasına rağmen bundan sonra "Doktor Black" diye hitap edeceğim bir adamdı.

Doktor Black, ülkesi için katiyen muteber biri değildi. Hatta açık söylemek gerekirse tam manasıyla rezil herifin tekiydi, girdiği her zor durumdan az çok ben de etkilendiğim için ondan büsbütün bıkmıştım. Vidin'deki pek az kişi bir İngiliz görmüştü ve Doktor Black'in tavırları genel olarak İngiliz milletiyle veya özel olarak benimle ilgili olumlu kanaatlere vesile olacak şekilde ölçülüp biçilmiyordu. Şansıma, şehirde başka bir İngiliz daha vardı. İrlanda lisanına uygun bir şekilde

ifade edecek olursak o bir İskoç'tu ve Jack ismiyle tanınıyordu, soyismini ise hiç duymadım. Jack çok becerikli bir makine mühendisiydi; kale içindeki, devlete ait un değirmeninde çalıştırılmak için özel olarak Glasgow'dan getirilmişti. Orada çok güzel bir İskoç kadını olan karısıyla birlikte yaşıyordu ve ikisi de ana dilleri gibi Türkçe konuşuyordu. Jack'le şu bizim namussuz Doktor Black hakkında pek çok kez konuştuk fakat devran dönüp de intikamımızı alana kadar bir süre sessizliğe gömülmek mecburiyetinde kaldık. Sonunda Doktor Black, Vidin'den gönderildi.

Doktor Black'e daha evvel Sofya'da rastlamıştım ama Vidin'de bir kez daha karşılaşınca midem ağzıma gelmişti. Muhtemelen gençken mesleğinde başarılı olan, orta yaşlı bir adamdı. Fakat alkol sebebiyle hayatı kaymış, elindeki bütün fırsatları kaybetmişti. Hayatımda gördüğüm en içkici adamdı. Hatta onu bir kere olsun ayık görmedim. Alışkanlıkları da son derece pisti. Uzun, leş gibi bir palto giyerdi; bir cebinde sürekli en ucuzundan, en adisinden bir şişe rom, diğer cebinde ise çekip kendisini kızdıran kişiye sıkacağı dolu bir tabanca taşırdı. Bir seferinde, çizme satan bir Bulgar dükkânına yalpalayarak girdiğini ve dükkân sahibine "*Bana bir çift çizme ver!*" diye bağırdığına şahit oldum. Dükkân sahibi Bulgar tabiatıyla ne söylediğini anlamadığı için Black tabancasını çekti ve dükkândaki mallara birkaç mermi sıktı, korkudan zangır zangır titreyen ayakkabıcı onu zar zor sakinleştirdi. Silahını sürekli ateşlerdi. Evlerinde konakladığı zavallı Bulgarlara öyle dehşet salıyordu ki aynı yerde bir haftadan fazla kalmasına hiçbir zaman izin verilmiyordu. Sonunda o kadar zıvanadan çıktı ki son derece nazik bir Türk beyefendisi olan hastane idarecisi Hasib Bey beni yanına çağırarak bu hemşehrimden nasıl kurtulacağını sordu. Onun bir askerî hastaneye yerleştirilmesini tavsiye

edip bu sayede daha az sorun çıkaracağını ifade ettim. Tavsiyem kabul edildi edilmesine fakat meseleyi süratle çok daha beter bir hâle getirdi.

Bir gece, Doktor Black her zamanki gibi zilzurna vaziyette askerî hastaneye uyumaya gidince birkaç fesat cerrah ve hastabakıcı, kapısını yumruklayıp kötü sözler sarf ederek ona sataşmaya başlamış. Black, çekip gitmedikleri takdirde tabancasıyla dışarı çıkacağını İngilizce bağırması fakat adamlar bir ayyaşla alay etmenin keyfini sürdürmüşler. Onlar koridorda toplanmış ıslık çalarken, laf atarken ve kaba saba sözler ederken aniden kapı açılmış; üzerinde geceliği, elinde tabancasıyla Doktor Black belirmiş. Bunun üzerine hepsi çil yavrusu gibi dağılmış. Adamlar kaçarken Black, tabancasını kendisini taciz edenlerin üzerine rastgele boşaltmış. Acı bir çığlıktan anlaşıldığına göre mermilerden biri hedefini bulmuş ve ufak tefek bir İtalyan hastabakıcı, hastane cerrahının odasına sendeleyerek girip vurulduğunu söyleyince bütün hastane ayağa kalkmış. Ancak alelacele yapılan muayene göstermiş ki mermi vücuda fazla zarar vermeyecek bir yere yani omurganın köküne yakın dokuya saplanmış ve mermiyi çıkarma teşebbüsünde bulunulmamış. O İtalyan hastabakıcı muhtemelen Vidin'deki sefer günlerinin hatırası olarak mermiyi hâlâ sırtında taşıyordu.

Doktor Black ertesi sabah kafasını kapıdan dışarı uzatıp kendisini tevkif etmek üzere bekleyen iki askeri görünce tekrar odaya girmiş ve bir firar planı yapmış. Odanın penceresi dört metre aşağıdaki bir avluya bakıyormuş. Avlu kalın bir kar örtüsüyle kaplı olduğu için, Black oradan kaçmaya karar vermiş. Battaniyesini düğümleyerek halat hâline getirmiş ve avluya indiği gibi kendisini orada bekleyen nöbetçilerin kucığında buluvermiş. Beni çağırın Hasib Bey'in karşısına çıkarılmış, ben de tercümanlık yapsın diye mühendis Jack'i gönderdim. Nihayet Hasib

Bey, Black'i hapse atmanın faydası olmayacağına kanaat getirdi ve şansına, onu Vidin'den temelli göndermeye karar verdi. Benim yüz karası hemşehrime cömertçe davrandı, onu haftada bir Vidin'den Belgrad'a giden büyük nehir istimbotlarından birine bindirerek yaptığı onca aptalca harekete rağmen müeyyidesiz bir şekilde oradan gönderdi, bir an evvel Türk topraklarını terk etmesi için de cebine on sterlin koydu. Gösterdiği müsamahadan dolayı Hasib Bey'e teşekkür ettim ve Doktor Black'i bir daha asla görmeyeceğime çok sevindim.

Alayım kaleden ordugâha sevk edilince hastane vazifesi hususunda bilgilendirildim ve Tuna kıyısında bulunan beşinci sınıf, küçük bir Bulgar oteline yerleştim. En büyük eğlencem büyük yolcu istimbotlarına binip dış dünyadan haberler almak ve İngiltere'deki insanların bizim hakkımızda söylediklerini duymaktı. İstimbotların birinde cana yakın bir Fransız'la tanıştım; son derece kültürlü, akli başında bir askerdi. İsmi Yüzbaşı Bouchon'du ve Rusçuk'a gidiyordu. Ancak onu bir hafta benimle kalmaya ikna ettim ve arkadaşlığından çok büyük keyif aldım.

Vidin'de tanıştığım ilk savaş muhabiri Fitzgerald isimli biriydi. Buraya London Standard gazetesinin temsilcisi olarak gelmiş. İngiliz ordusunda askerlik yapmış iyi bir adamdı. Yaklaşan fırtınanın habercisi olan ilk fırtına kuşlarıyla birlikte Nisan ayında geldi. Hemen hemen aynı zamanlarda Mısır'dan, Hidiv'in ikinci oğlu Prens Hasan komutasında iki tabur da gelmişti. Bu taburlar, hâlihazırda Vidin'de bulunan büyük askerî varlığa güçlü bir takviye oldu. Fitzgerald bir gün yanıma gelip birkaç günlüğüne nehrin yukarı kesimine gideceğini söyledi. Benden yazışmalarıyla alakadar olmamı ve haber değeri taşıyan hadiseleri London Standard'a telgraf çekmemi istedi. Gemiye binip işinin başına beni bırakarak gitti. Onu o günden sonra

görmedim. İşleriyle meşgul olmaya başladım ve savaş sırasında London Standard'a uygun birkaç mesaj gönderdim. Telgraflar için cebimden epey yüklü meblağda para çıkmıştı. Sonradan İstanbul'a gidip konuyu oranın tanınmış şahsiyetlerinden Bay Frank Ives Scudamore'a³³ izah edince paramı geri aldım.

Mısırlı askerler gelince tabii olarak epey bir kargaşaya sebep oldular ve Türk müttefikleri tarafından sertçe tenkit edildiler. Bedensel güç ve savaşçılık vasıfları bakımından iki asker zümresi arasında mukayese yapmak mümkün değildi, Türkler kolayca kazanırdı. Buna rağmen Mısırlılar hiçbir şekilde hakir görülecek durumda değildi. Subayları son derece iyi eğitilmiş ve maharetliydi. Askerlerin teçhizatları da yeni ve Türk askerlerinkinden çok daha üstündü. Ayrıca Mısır kuvvetleri beraberlerinde mükemmel bir askerî bando getirmişti, Türk kuvvetlerinde bando bulunmadığı ve sürekli borazan dinlemek hiç hoş olmadığı için âdeta Hızır gibi yetişmişti bu bando. Mısırlılar sonradan faydalı davranışlar sergiledi ve pek çoğu Rumenlerin ve Sırpaların sürekli taarruzlarını başarıyla savuşturan İzzet Paşa komutasında Vidin'in müdafaasında savaştı, şehri zarar görmekten korudu.

Bekleyip seyretme süresinde Vidin'de bir araya gelmiş pek çok ilginç adam arasında Zara Dilber Efendi isminde insanda merak uyandıran, kabiliyetli bir Ermeni vardı. Zara Dilber Efendi orada ikamet ediyordu ve mahallî ticaret odasının başkanıydı. Almanya'da yetişmişti ve bütün Avrupa lisanlarını akıcı şekilde konuşuyordu. Onunla samimiyet kurup evini sık sık ziyaret ettim. Çok bilgili bir adam olmasının yanı sıra Osman Paşa'nın

---

33 Frank Ives Scudamore (1823-1884), İngiliz Posta İşletmesi ıslahatçısı ve yazar. 1875'te Osmanlı hükümetinin daveti üzerine uluslararası Türk postanesini tanzim etmek için İstanbul'a geldi. [çN]

da yakın dostuydu. Zara Dilber Efendi ile Paris'te eğitim görmüş bir Türk doktor ve bütün sefer boyunca görüştüğüm en iyi cerrah Osman Efendi, Vidin'de kaldığım süre boyunca daimi ahbablarım olmuştu. Çünkü ikisi/ üçü hariç, meslektaşlarımızla zevklerimiz uyuşmuyordu ve pek fikir birliğimiz yoktu. Ancak her ikisi de evli olan Doktor Kronberg ve Doktor Busch hoşsohbet adamlardı. Madam Kronberg ile Madam Busch'un imalarını hep Sırbistan'la barış ilan edilmesinden hemen sonra Osman Paşa'nın şekillendirdiği o muhteşem sosyal fikre yormuşumdur.

Bir gün, çatışmaların sona ermesini kutlamak ve askeri hastanelerin yapımı için para toplamak üzere Osman Paşa'nın büyük bir balo vereceğinin ilan edilmesi, şehirdeki sivil ve askeri çevrelerde coşkuyla karşılandı. Balonun tanzim vazifesi, Avrupa sosyetesine olan yakın münasebeti sebebiyle Zara Dilber Efendi'ye verildi. Osman Paşa'nın davetiyelerinin Zara Dilber Efendi'nin tavsiyeleri doğrultusunda dağıtılacağı anlaşıldığından Vidinli kadınlar daha bir heyecanlandı. Yüksek rütbeli subaylardan başka kimsenin davet edilmeyeceği haberi erkenden sızdı ve biz de balo gecesine kadar sessiz bir heyecanla bekledik. O gece için büyük bir salonu bulunan gösterişli bir Bulgar evi tutuldu ve Zara Dilber Efendi balodan bir hafta evvel ortadan kayboldu. İnsanlar onun Rumen topraklarına birkaç esrarengiz ziyaret gerçekleştirdiğini, her seferinde küçük bir Rumen hizmetçi ordusu ve pek çok kutu ve paket getirdiğini söylüyordu. Söylentiye göre baloda sandalye, bıçak ve çatal olacaktı. Herkes, Avrupai yemeklerin ve şampanyanın olduğu muntazam bir akşam yemeği düzenleneceğini fısıldıyordu. Fakat Zara Dilber Efendi bu hususta ketumdu ve bildiğini okuyordu; tam bir Doğulu, kapalı kutuydu. Bana gelince, davetiyemi aldıktan sonra hanımların nereden geleceği

ve Türklerin Batılı fikirlere göre düzenlenen bir balodan nasıl keyif alacağı merakı içinde yepyeni bir üniforma satın aldım. Davetiyem Osman Paşa'nın imzasını taşıyordu ve sonradan bu ilginç hatırayı Avustralya'daki babama gönderdim.

O unutulmaz gece balo salonuna girince çok şaşırdım. Salon Türk ve Mısırlı askerler tarafından dizi dizi bayraklarla ve kılıçlardan, silahlardan, tabancalardan her tür silahtan oluşan tablo gibi armalarla harikulade bir şekilde süslenmişti. Salonun sonundaki, yerden yüksek bir kürsüde frak üniformasıyla Osman Paşa duruyordu. İki yanında şık kıyafetleri içinde Madam Kronberg ve Madam Busch vardı. Misafirleri saraylarda görülecek bir nezaketle karşılıyor, içeri girerlerken her biriyle el sıkışıyordu. Madalyaları parıltıyan üniformalı erkeklerden ve zarif kıyafetler içindeki kadınlardan oluşan uzun kuyruk Osman Paşa'nın önünden geçerken bunun Londra veya Paris'teki büyük bir devlet balosu değil de düşman ordusunun silahlarının gölgesinde yaşayan küçük bir Bulgar hudut şehrinde düzenlenen merasim olduğunu anlamak zordu.

Odada çepeçevre, geniş bir divan vardı; Türk subaylar bu divanda bağdaş kurmuş oturuyor, bir yandan da büyük bir ilgiyle merasimi izliyordu. Türkler eğlenmek için başkalarına dans etsinler diye para vermeye alışkındır fakat kendileri dans etmeyi akıllarına getirmez. Yaşlı, vakur bir Türk miralayının o ağırbaşlı vurdumduymazlığını muhafaza etmekte zorlandığına şahit oldum. Miralay'ın bu hâli Batı dünyasındaki, Doğu'dan ödünç alınmış gibi görünen bazı zarif balo salonlarının hâline benziyordu. Fakat zaman zaman benim gibi bazı cesur gâvurlar ipek, dantel ve inciler içindeki güzel hanımlara sarılmış vaziyette önünden geçerken yaşlı Türk'ün gözlerinin elinde olmadan fal taşı gibi açıldığını gördüm. Zara Dilber Efendi üzerine düşeni layıkıyla yapmıştı çünkü ilk defa bir

balo salonunda bir arada gördüğüm altmış tane kültürlü, zarif ve güzel kadını bir araya getirdi. Üst sınıfa mensup bazı Bulgar kadınları da vardı ancak çoğunluğu on yedi ila yirmi yaşlarında, ırkları icabı güzel tenli, kara saçlı ve berrak gözlü Sefarad Yahudileri veya heykel gibi endamları olan gösterişli Rumen kızları oluşturunuyordu. Aralarında bolca Levanten, İtalyan, Rum veya bir ihtimal iki üç Sırp da vardı fakat bunlar farklı ırka mensup olsalar da güzellikleri ve zarafetleriyle birbirlerine benziyordu. İtiraf etmeliyim ki bu hanımlar beni pek şaşırtmadı zira şehirde o güne kadar baştan aşağı örtünmüş sadece birkaç Türk kadını görmüştüm. Ancak Zara Dilber Efendi besbelli ki Vidin'de önemli biriydi ve sadece ülkenin en aristokrat ailelerine mensup hanımlar davet edilmişti.

O olağanüstü balodaki yegâne İngiliz bendim. Öyle sanıyorum ki bir İngiliz kendisini sık sık, böyle yarı medeniyetsiz bir ihtişama sahip ve böyle dramatik şartlar altında düzenlenen eğlence ortamında bulmaz. Balo salonundaki herkes biliyordu ki haftalar veya belki günler içinde şiddetli bir savaş başlayacaktı. Oysa biz, Richmond Düşesi'nin Waterloo Muharebesi arifesinde Brüksel'de düzenlediği o meşhur balodaki misafirlerin yaptığı gibi şen şakrak bir hâlde anın tadını çıkarıyorduk. Hakikaten Osman Paşa'nın balosu ile Byron'ın methiyeler düzdüğü Brüksel'deki o tarihî balo arasında çok büyük benzerlikler vardı. İkisinde de dansçılar savaş meydanının yanı başında dans ediyordu. İkisinde de bir imparatorluğun varlığı, yaklaşan savaşın neticesine bağlıydı. İkisinde de bayrakların ve lamba ışıklarının altında, müziğin ve çiçeklerin ortasında bir araya gelmiş cesur adamların çoğu yakında kanla sulanacak bir ovada, dehşet verici bir şenliğin soğuk, metruk yıkıntıları arasında yatıyor olacaktı. O akşam orada "Brunswick'in mukadder lideri" yoktu fakat divanda bağdaş

kurarak oturan ve dans ettiğim sırada beni dikkatle seyreden o yaşlı, asil Türk Miralay, gözümde çok daha canlı bir tablo teşkil ediyordu. Onu daha sonra Radişev³⁴ yakınındaki bir tabyanın önünde, yine oturur vaziyette bir kez daha gördüm; savaş dalgası geri çekilmiş, daha şiddetli bir şekilde tekrar kabarmak üzereydi. Baş dizlerinin üzerine düşmüştü. Ona dokununca ölmüş olduğunu fark ettim. Bir Rus top mermisiyle âdeta ikiye bölünmüştü.

Ancak eli kulağındaki savaş sadece balonun görkemini daha belirgin bir şekilde ortaya çıkardı. Ben ise yirmi iki yaşın olanca coşkusuyla kendimi balodan keyif almaya adadım. Biz, çoğu sağlık personelinden oluşan on iki kişi kadardık. Sürekli dans ediyor ve hâliyle hiç boş durmuyorduk. Ben genellikle bir valsi üçe bölüyordum. Diğer arkadaşlar da benim gibi yaptığı için bütün hanımlarla sırayla dans edebiliyorduk, kimse boş kalmıyordu. Bahçeye yemek odası kabilinden büyükçe bir ilk yardım çadırı kurulmuştu. Burada yiyip içtiklerimizin parasını cebimizden ödüyorduk ve o para hastane fonuna gidiyordu. Her danstan sonra partnerimi dışarı çıkarıyordum ve şampanya şişelerinin mantarları mermi misali havada uçuşuyordu. O akşam sırf yiyecek ve içeceğe dokuz sterlin harcadığımı hatırlıyorum. Yakında şampanyayı koyacak ağzı ve çakırkeyif olacak kafası kalmayabileceğini bilen bir erkek, elini cebine atmaktan korkmaz. Zara Dilber Efendi, Romanya'nın Krayova şehrinde krallara layık bir akşam yemeği getirtmiş; Madam Kronberg ile Madem Busch'un yönlendirmesiyle harikulade bir tarzda icra edilen kotilyon dansı için kurdeleleri de oradan almıştı.

O gece dans partnerlerim arasında, babaları Rum olan fakat Romanya'da doğmuş çok güzel üç kız kardeş vardı. Çok iyi

---

34 Plevne yakınlarındaki bir köy. [R N]

Almanca konuşuyorlardı. Sohbet etmekte zorlandığım diğer hanımlara nazaran onlarla daha sık dans ettim hâliyle. Kız kardeşler benimle epey yakından alakadar oldu ve beni hafta içi evlerine davet ettiler; ertesi gün de bu sözlü davetlerini, yazılı bir davetle pekiştirdiler. Kokulu bir kâğıda itinayla yazılmış küçük notun sonuna dikkat çekici bir dipnot düşülmüştü (hanımların, mektupların en önemli bölümünü genellikle dipnotlara koyduğunu anladım); dedelerinin öteden beri İngilizlerden, bilhassa benden hazzetmediği ve torunlarına uğradığımı görürse beni vuracağı yazıyordu. Savaş zamanı ıvır zıvır şeyler insanın gözünü korkutmuyordu ve balodan hemen sonra beni güzel evlerinde kahve ve müzikle ağırlayan üç güzel dans partnerimi ziyaret ettim. Birdenbire merdivenlerde bir ayak sesi duyuldu. Kız kardeşlerin beti benzi atmış olan en büyüğü dedelerinin geldiğini fısıldayıp derhâl kaçmamı söyledi. Pencereden aşağıdaki dar sokağa atladım. Tam o sırada öfkeden deliye dönmüş yaşlı Rum, bir alaybozanla arkamdan ateş etti. Bereket versin, öfkesi yüzünden nişan alamadı da yara bere almadan kaçtım. Birkaç sene, millî hassasiyetlerde çok az fark yaratır. Byron, Don Juan'a saldıran yaşlı Rum korsan Lambro'nun "o ana kadar, gemi batıran veya birinin gırtlığını kesen en mülayim adam" olduğu söyler. Güzel partnerlerimin dedesi de az bir farkla aynı mizaçtan payına düşeni almış gibiydi.

1877'nin Nisan ayında savaşın her an patlak vereceğini tam manasıyla anlamaya başladık. Türk kumandanlar birliklerini acımasız ve şiddetli bir çatışma için hazırlamaya koyuldu. Tuna boyunca mekik dokuyan tek direkli küçük tekneler neredeyse her gün şehre erzak olarak un, mısır ve balık istifi vaziyette takviye birlikler taşıyordu. Takviye birliklerin çoğu, Sırp hududuna doğru Vidin'in dört buçuk kilometre dışına kurulan büyük kampa yerleştirildi. Tamamı oraya varınca birkaç topçuatar-

yası ve süvari alayıyla birlikte heybetli bir kolordu oluşturan otuz beş piyade taburu gördük. Kamp büyüdüğü için daha fazla cerrah ihtiyacı oluşmuştu. Bana hastanedeki vazifemi bırakıp kampa gitmem emredildi. Hastane cerrahı olarak tayin edildim ve kaleden dışarı sevk edilen eski alayıma yani Kırşehir Alayı'na yeniden katıldım. Kamp, birkaç kilometre uzunluğundaki yüksekçe bir arazinin çayırılık yamacında yer alıyordu. Burada uzun sıralar hâlinde çadırlar kurulmuştu, bir kez daha rastladığım eski yoldaşım Kâtip'in çadırı da bunların arasındaydı.

Kampa sekiz yüz metre kadar mesafede, her yere yayılmış harika beyaz gelin çiçekleri, nergisler, tür tür süsenler ve milyonlarca kar tanesiyle dolu büyükçe bir bataklık vardı. Çadırımın önüne bir hendek kazdırdım; haftada bir, iki hizmetli ve Kâtip'le birlikte bataklığa gidip el arabası dolusu çiçekle geri gelir, çiçekleri o hendeğe dikerdim. Hademeler burada bana çimlerden büyükçe bir de koltuk yapmıştı; her sabah saat altıdan dokuz buçuğa kadar çiçeklerin arasında oturup hastalıklarına baktırmak için farklı taburlardan gelen hastalarımı muayene ediyordum. Önemsiz hastalıkların en etkili ilacı İngiliz tuzuydu (magnezyum sülfat) ve ilacı verme yöntemim son derece ilkeldi. Çimden yapılma tahtımda otururken yanımda bir torba İngiliz tuzu, bir kova su ve bir maşrapa dururdu; hasta bir avuç tuzu ağzına atınca maşrapayla su verirdim, o da mide bulandırıcı ilacı yutardı. Adamlar asla gıkını çıkarmaz, bu basit hizmetleri ibretlik bir soğukkanlılıkla kabul ederdi.

Türklerin dişleri genellikle mükemmel durumdaydı fakat bu kadar büyük bir insan kalabalığında elbette pek çok istisnaya rastlamak mümkündü, bu sebeple pek çok kişinin de dişini çektim. Müslümanların bazısının azı dişleri çenelerine âdet mış gibi çakılıydı ve gâvurun bütün çabalarına büyük bir azimle direniyordu. Üst çenesindeki büyük azı dişi ağrıyan bir adam

arka arkaya üç sabah yanıma geldi çünkü elimdeki basit aletlerle o dışı tek seferde çekememiştim. Sonunda onu önüme, yere oturttum; sağ elime penseyi aldım, ayaklarımı karın boşluğuna dayadım ve elimden gelen çabayı sergiledim. Kırılma, çatlama, kopma sesleri geldi. Derken bir şarap şişesinin inatçı mantarı çıktığı zaman duyulan ses duyuldu. Nihayet elimde pense ve azı dişleriyle birlikte kendimi sırtüstü, hendekdeki gelin çiçeklerinin arasına attım. Türk ise ağzındaki kanı tükürdü, Allah'ın çok yüce olduğunu söyledi ve bölüğüne geri döndü.

Hastalarımın durumu ağrırsa, sıtma veya çok yaygın olan dizanteri kapmışlarsa onları arabaya koyup Vidin'deki hastaneye sevk ederdim. Genellikle saat dokuza kadar süren muayene işim bitince günün geri kalanı bana ait oluyordu. Vaktimi, Türkçemi ilerletmekle ve subay arkadaşlarımla bol bol kahve vve sigara içmekle geçiriyordum. Beklenen savaştan evvel her şeyin hazır olduğunu görmek için hiçbir zahmetten kaçınmayan kumandanların bitmek bilmeyen tatbikatları ve sonu gelmeyen teftişleri yüzünden kampta her gün yoğun hareketlilik vardı. Kamptaki disipline hayran olmamak mümkün değildi, askerler de son derece güler yüzlüydü.

Hemen hemen her gün haberleri dinlemek için Vidin'e gider, akşamları genellikle güneş batmadan evvel kampa geri dönerdim. Türklerin dinlerini ne kadar derinden hissettiklerini ve ibadetlerine ne kadar ihtimam gösterdiklerini ancak bir Türk ordugâhında yaşayarak anlayabilirsiniz. İncil'den ayetler mırıldanan hiçbir asık suratlı Kovenanter³⁵, birkaç ay sonra "Allah! Allah!" nidalarıyla Rus ordusuna taarruz eden ve

35 İskoçya Presbiteryen Kilisesi'ni ve Kilise liderlerinin dini işlerdeki önceliğini destekleyen, XVII. asırdan kalma İskoç dinî ve siyasi hareketinin üyeleri. [çN]

kahraman yüreklerinde cenneti garantileyen Türklerden daha inatçı bir cesaretle Claverhouse'lu Graham'ın³⁶ mızraklarının üzerine atılmamıştır. Belki de iyi bir askerın en büyük vasfı sofu olmaktır zira sofu olmazsa kâfir olur. Praise-God Barebones'tan³⁷ sonra yakın dövüşlerde en dikkat çekici şahsiyet, "hiçbir şeye inanmadan, hiçbir beklentisi olmadan, hiçbir şeyden korkmadan" ölen Çavuş Bothwell'dir.³⁸ Vidin yakınındaki kampta askerler her akşam gün batımından evvel uzun, çift sıra hâlinde hizaya geçiyordu. Güneş, ufkun ardında batarken sıranın bir ucunda "*La ilabe illallah Muhammed resulullah!*" nidası başlıyor, askerler sırayla bu cümleyi haykırıyordu. Sıranın sonunda haykırırlar yavaş yavaş azalıyor, başladığı noktaya geri dönene kadar ise dinî bir şevkle şiddetini artırıyor. Sadece hayat boyu her gün talimle başarılacak bir hassasiyet ve isabetle yapılan merasim mangası atışlarında duyulan tüfek sesleri kadar etkiliydi.

Askerler bu gösterişli merasim bitince çocuklar gibi dağılır, içki içen milletlerde nadiren görülen bir yaşama sevinciyle ve ayık hislerle oyun oynamaya dalardı. Güreş, adamların en sevdiği meşgaleydi. Beş bin seyircinin, ortasında yarı bellerine kadar soyunmuş güreşçilerin toplanıp kıran kırana mücadele ettiği kocaman bir halka oluşturması az görülen bir manzara değildi. Kamptaki en önemli subaylardan Hasan Sabri Paşa³⁹, tam bir güreş tutkunuydu; adamların tütünden ve pahalı ol-

36 I. Dundee Vikontu (21 Temmuz 1648-27 Temmuz 1689). 1670'lerin ve 1680'lerin dinsel huzursuzluğu ve isyanı sırasında ve sonrasında Güneybatı İskoçya'nın politikalarından sorumluydu. [ÇN]

37 İngiliz deri tüccarı, vaiz ve Beşinci Monarşist (1598-1679). [ÇN]

38 Sör Walter Scott'un *Old Mortality* eserinde geçen bir karakter. [ÇN]

39 Mirliva Hasan Sabri Paşa, Plevne muharebelerinde 2. Tümen Komutanı olarak görev yapmış ve Kayalidere çarpışmasında yaralanmıştır. [RN]

mayan eşyalardan oluşan ödüller kazanmak için birbirleriyle güreştiği büyük yarışmalar düzenlerdi.

Üç haftalık bu kamp hayatından sonra tekrar Vidin'e gitmem ve Tuna kıyısında daha evvel kaldığım o küçük Bulgar otele yerleşmem emredildi. O zamanlar durum çok ciddi görünüyordu. Rusya, 24 Nisan 1877'ye kadar savaş ilan etmemiş olsa da Romanya'nın Rus davasını destekleyeceği, bu tarihten çok daha evvel kesindi. Prut'ta yerleştirilmiş olan Rus ordusu Romanya topraklarına girince Babıali hükûmeti, Rumen hükûmetine haber gönderip Romanya'nın, Rus birliklerinin hududu geçmesine izin vermesini Osmanlı'ya yönelik düşmanca bir tutum olarak yorumladıklarını ifade etti.

Savaş ilan edilmeden bir hafta kadar evvel iki Rumen subay Kalafat'tan Tuna'ya geldi ve benim kaldığım otele yerleşti, burada durduruldular ve daha ileri gidemeyecekleri söylendi. Bunlardan biri, kendisi Kalafat'a gitmeden evvel tanıştığım ve akşam yemeğine davet ettiğim Yüzbaşı Giorgione'ydi. Davetimi kabul etmiş, genel vaziyet ve savaşın gidişatı hakkında yaptığımız uzun ve hoş bir sohbetin ardından nehrin karşı kıyısındaki Kalafat'a gelip onu kendi karargâhında ziyaret etmem için samimi bir davette bulunmuştu. Her an çatışmalar başlayabileceğinden Osman Paşa'nın özel izni olmadan bizim taraftan Tuna'yı geçmek yasaktı ve bana izin verme ihtimali olmadığı için riskleri göze alıp karşı kıyıya gitmeye karar verdim. Muhtemelen akılsızca bir iş yapıyordum ama akılsızca işler hayattaki en zevkli şeylerdendir ve ben kampın tekdüze alışkanlıklarından bıkmaya başlamıştım. Savaş ilan edilene kadar emniyetli bir şekilde seyahat etmemi sağlayan İngiliz pasaportumu yanıma aldım ve bu kıymetli evrakla birlikte geçici bir süre vazifemin başında değilken bana vekâlet edecek bir meslektaşımı ayarlayıp bulunduğum noktada genişliği sekiz yüz metreyi bulan ve müthiş bir hızla

akan nehrin karşı kıyısına beni geçirecek bir tekne kiraladım. Bir müftü kıyafeti giydim ama sarığım yoktu; İngiliz malı tüvit takımın üzerine taktığım Türk fesıyla altı kaval üstü şeşhane bir görüntü sergilemiş olmalıydım. Rumen gümrük memurları bana ters ters baktı fakat İngiliz pasaportumu görünce yakından alakadar oldular ve tekneçileri, beni aynı gece geri götürmeleri için nehrin Rumen kıyısında bırakarak Kalafat'a ayak bastım.

Kalafat'ta bir kafeye girdim, nüfusu o zaman üç bindi. Yeniden Avrupalı bir hayat yaşamak, masada yemek yemek, sandalyede oturmak ve paltolar, pantolonlar giyen, siyah melon şapkalar takan adamlar görmek beni hiç beklemediğim bir şekilde şaşırtmıştı. İssız adasından alınıp aniden Hotel Bristol'e götürülen Robinson Crusoe'un hissettiklerini hissettim.

Kahvaltımı bitirdikten sonra ilk rastladığım kişi, dostum Yüzbaşı Giorgione oldu. Beni gördüğüne çok sevindi ve beni hemen bölük kumandanıyla tanıştırmaya götürdü. Daha sonra da Yüzbaşı'nın şehirde kaldığı eve gittim. Kalafat sakinlerinin çoğu, Vidin'deki bataryaların her an bombardımana başlayacağı korkusuyla şehri çoktan terk etmişti ve evler Rumen subayları ve askerleriyle dolmuştu. Yüzbaşı Giorgione ve subay arkadaşlarıyla birlikte öğle yemeği yedim. Çoğu Almanca konuşuyor, kendilerini pek ilgilendirmeyen haberleri dinleme dirayeti gösteriyorlardı. Ancak son derece kibarlardı. Öğleden sonra nehir boyunda gezmeye çıktık ve mükemmel bir askerî bandonun nağmelerini dinledik.

Akşam vakti gelirken vicdanen rahatsız olmaya başladım. Osman Paşa'yı ve nerede olduğumu öğrendiği zaman söyleyeceği sözleri düşünerek okulu asan bir öğrenci gibi endişeye kapıldım. Ancak yeni arkadaşlarım, yanlarından o gün ayrılacağımı duymazdan gelip generalin yanı başında yer alacağım akşam yemeğine kalmam için ısrar ettiler. Ne müthiş bir yemekti! Geri

döner dönmez Osman Paşa'nın beni kurşuna dizdirmesi gibi önemsiz bir teferruattan daha çok keyif aldım belki de. Rumen bandosu benim onuruma İngiliz ezgileri çaldı ve subaylar kadehime şampanya doldurup durdu. Tatlı ikramı başladığında şaşırtıcı bir yalan söyleme kabiliyeti geliştirdiğimi fark ettim, kibar ev sahiplerim bana ne kadar çok soru sorarsa cevaben söyledığım yalanlar o kadar hayret verici bir hâl alıyordu. Tabii ki Türk birliklerinin sayısı ve savaş nizamı hususunda ağzımı aradılar ve elbetteki ben de saf bir genç olduğum için yalan söyledim. Vidindeki askerlerin sayısının yüz bin, bataryalarda ki top sayısının dört yüz olduğunu söylediğimde masadakiler Türkiye'nin Vidin'de seferber ettiği kuvvetin büyüklüğüne ne kadar şaşırmışsa ben de bu kadar rahat yalan söyleyebildiğime o kadar şaşırmıştım. Yemekteki Rumen cerrahlardan biri, kendisi mülazım rütbesindeyken Türk ordusunda bana binbaşı rütbesi verildiğini öğrenince kıskançlıktan çatladı. O akşam çok eğlenceli vakit geçirdik ve söylediğim yalanların bir gün hatırlanıp da aleyhime kullanılmaması için dua ettim. Şafak vakti nehre yollandım, tekneçilerimi buldum ve kaçamağımdan kimse haberdar olmadan, saat altıda otelime geri döndüm.

Savaş başlamadan hemen evvel Vidin'de ilginç insanlarla tanıştım. Bunların arasında en dikkat çeken, Frank Power isminde fevkalade bir adamdı. Bir zamanlar Victoria Dönemi Yasama Konseyi sözcülüğü yapmış ve uzun zaman evvel Ballarat⁴⁰ yakınlarında çıkan Eureka İsyanı'nda⁴¹ savaşmış önemli şahsiyetlerden merhum Sör Peter Lalor'un yeğeniydi. Frank

40 Avustralya'nın Victoria eyaletinde yer alan bir şehir. [ÇN]

41 Victoria döneminde yaşanan altına hücum olayları sırasında Avustralya'nın Victoria kolonisinin İngiliz yönetimine karşı ayaklanan altın madencilerinin karıştığı isyan. [ÇN]

Power, Avusturya ordusunda askerlik yapmış fakat sonradan *London Daily Telegraph* namına savaş muhabirliği yapmak üzere Vidin'e gönderilmiş genç bir İrlandalıydı. Benimle birlikte yaşıyordu; çok hoş, romantik bir arkadaştı. En iyi İrlandalıların ayırt edici özelliği olan macera sevgisiyle dolu, son derece coşkulu, heyecanlı, zeki biriydi. Olağanüstü bir binici ve çok yönlü bir sporcuymdu. Derinlemesine olmasa da epey kitap okur; capcanlı maceraperest mizacını, sanatçı tabiatıyla birleştirirdi. Tablo gibi Bulgar köy hayatının, Türk askerlerinin veya yakında kızıla boyanacak, süsenlerle bezeli kırların büyüleyici güzellikte siyah beyaz ya da sulu boya eskizlerini çizmekte ondan daha hünerlisi yoktu. Zavallı Power, *Daily Telegraph* muhabiri olarak İstanbul'dan onun yerine Nicholas Leader gönderilince üzüntüden perişan oldu. Viyana'ya geri döndü, oradan da Dublin'e geçti ve Dublin'de bir süre eski gazetecilik hayatına devam etti. Fakat Power gibi bir adam için hareketsiz bir hayat sürdürmek imkânsızdı, Sudan'da sorunlar baş gösterince kısa süre içinde oraya gitti ve sonunda Hartum'a vardı. Hartum'da General Gordon onu İngiliz Konsolosu tayin etti. Hartum düşmeden kısa bir süre evvel Gordon, Hartum'u kurtarmak üzere ilerleyen kuvvetlere takviye götürmesi için Power'ı Albay Stewart ve bir Arap refakatçi birliğiyle Nil Nehri'nde istimbota bindirdi. Ancak istimbota fazla bir yol gitmeden gemideki yerliler arasında için için yanmakta olan düşmanlık ateşi alev aldı ve istimbota karaya oturtmayı başardılar. Kıyıdaiki Arapların dostluk gösterilerine kâna Albay Stewart ve Frank Power, istimbota yükünü azaltıp tekrar yüzün diye uğraşılırken refakatçileriyle birlikte karaya çıktı. Bundan sonra olanların ayrıntıları tamamen muamma. Fakat katliam haberleri sonunda İngiliz gazetelerinin sayfalarında yer aldı, takviye kuvvetleri götürülenler de kayıpların arasındaydı. Derviş yöntemlerine aşına olanlar, kana susamış bağnaz-

ların ani taarruzunun, çaresizlik içinde girilen göğüs göğüse çatışmanın, Halfa Vadisi'nden Hartum'a kadar Nil kıyısı boyunca uzanan sıcaktan kavrulmuş ve dehşetli çölde Arapların mızraklarıyla delik deşik edilen Albay Stewart'ın ve benim cesur, genç yoldaşımın ölümünü zihinlerinde canlandırabilir.

Vidin'de Frank Power'ın yerine geçmesi için İstanbul'dan gönderilen Nicholas Leader, hâlihazırda maceralı bir meslek hayatına sahipti ve pek çok ülkede barut kokusu almıştı. Kanada'daki İngiliz birliklerinde askerlik yaptıktan sonra 1870'te Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine istifa edip Fransız ordusuna katılmış. Bourbaki'nin⁴² talihsiz ordusuna bağlıymış ve İsviçre'deki diğer savaş esirleriyle birlikte gözaltına alınmış. Daha sonra İspanya'da Karlist isyanı patlak verince Don Carlos'un sancağı altına geçmiş ve Karlistlerin İspanya hükûmetine karşı açtığı gerilla savaşında yer almış. İspanya'daki o savaş günlerinde muhabirlik yapanlar, gelmiş geçmiş en gözü kara ekipmiş. Leader, kendisi gibi neşeli ve pervasız başka bir İrlandalı olan Edmund O'Donovan'la hangi şartlar altında tanıştıklarını kahkahalar eşliğinde anlattı bana. Leader, isyanın zirveye çıktığı günlerde İspanya'nın kuzeyindeki küçük bir kaleye komuta ediyormuş. Bir gün kalenin surlarına doğru yaklaşan upuzun, pejmürde bir palto giymiş tuhaf bir şekil ilişmiş gözüne. İspanyol nöbetçiler bağırarak şüpheli ziyaretçiye durmasını söylemiş, adam onlara aldırış etmediği için ateş açmışlar ve yere çarpan mermiler yabancıнын etrafında toz kaldırmış. Ancak bunun tek neticesi, adamın adımlarını hızlandırması olmuş ve kurşun yağmuru altında koşşa koşşa kalenin surlarına varmış. *"Ateşi kesin ulan*

42 Charles Denis Sauter Bourbaki (22 Nisan 1816-22 Eylül 1897), Fransız general. [ÇN]

bergeleler!" diye haykırmış Güney Cork şivesiyle, *"Benim adım Edmund O'Donovan, kapıyı açmazsanız içeri nasıl gireceğim?"* Bu yabancı'nın tuhaf lisanını tercüme etmesi için Leader çağrılmış, o da adamı içeri almış. Böylelikle hükûmet birliklerine bağlı olan Edmund O'Donovan tek başına düşman kalesine girmiş.

Nicholas Leader, bütün bu gezintilerinin ardından Türk topraklarında hayata veda etti. Vidin'de birkaç hafta geçirdikten sonra Şıpka Geçidi'nde Süleyman Paşa'nın ordusuna katıldı ve orada hummadan öldü.

Leader Vidin'den ayrıldığı sıralarda şehir, bastırılmış bir telaş hâlindeydi çünkü herkes biliyordu ki savaş ilanının eli kulağında ve en ufak bir hadise nümâyiş çıkmasına yeterliydi.

Bir ara iki kişiyle birlikte sandalla Tuna'daki bolca yaban ördeği bulunan küçük bir adaya gitmiştim. Tantanalı bir şekilde avlandık ve kısa sürede torbamızın yarısını doldurduk. Fakat biz tam eğlenenin orta yerindeyken bir Rumen süvari taburunun yarısı, silah seslerinin sebebini öğrenmek için karşı kıyıya dörtünale geldi. O an bir çatışmaya sebep olmak işten bile değildi.

IV.

Vidin'den Plevne'ye

Savaşın gelmekte olduğunu bilmemize rağmen gerçekten ilan edilmesi bomba etkisi yarattı. 25 Nisan günü hastanede işlerimi bitirmiş caddede yürürken büyük bir kargaşa fark ettim. Birbirleriyle telaş içinde konuşan insanlar ve sağa sola koşuşturan emir erleri gördüm. Osman Paşa'nın yeğenlerinden Talat Bey ile karargâh kurmaylarından biri, atlarıyla caddeye girdiler. Bu telaşın sebebini sormak için Talat Bey'i dururdum, evvelki gün Rusya'nın savaş ilan ettiğini söyledi. Türkiye'nin bir kez daha ölüm kalım savaşı vermek mecburiyetinde kalacağı yönündeki uğursuz haberleri herkes birbirine tekrarladığı için Vidin'i bütün gün insan uğultusu kapladı. Acil yardım çalışmalarımızı peşinen tamamladık ve Hasib Bey benim talebim icabı, sahaya sürülen ilk birliklerin yanına verilmemi sağladı.

Fakat tuhaftır, savaş ilan edilmesine ve Rumen birliklerinin Kalafat'ın tahkimini tamamlamakla meşgul olduğunu görebilmemize rağmen Vidin veya Kalafat bataryalarından tek bir atış yapılmadan birkaç gün geçti. Birbirimize can sıkıcı bir beklenti ve tereddütle bakar vaziyetteydik.

Savaşta ilk ateş sesini duyduğum anı çok iyi hatırlıyorum. Nehir kıyısındaki küçük Bulgar otelinde, sonradan İskoç muhafızlarına komuta eden Albay Stracey ile oturuyordum. Albay Stracey, Kışinev'de Rus ordusunu teftiş ediyordu ve onların

yanından ayrılıp Vidin'e geldiği süre içinde savaş ilan edildi. Benim kaldığım otele girdiğini gördüğüme çok sevdim çünkü savaş muhabirlerini, kötü şöhretli Doktor Black'i ve devlet değirmeninde vazifeli arkadaşım Jack'i saymazsak şehirde tanıştığım ilk İngiliz oydu. Çok yakından gelen patlama sesini duyduğumuzda birlikte öğle yemeği yiyorduk. Patlamanın hemen arkasından, uzaktan büyük bir silahın gürlemesi geldi. Biz daha ne olduğunu anlamadan otelin uç kısmına bir top mermisi isabet etti ve iki odayı delip geçti. Tuğla ve sıva parçaları tozu dumana katarak dört bir yana saçıldı. Sonunda nehirdaki bir Türk gambotundan açılan ateşin kıskırtmasıyla Kalafat'tan bombardıman başlamıştı. Birkaç dakika sonra tepemizden top mermileri uçuyor, kadınlar çığlık atıyor, yiğit Türkler çakmaklı tüfeklerini veya silah niyetine buldukları ne varsa onu kapıp evlerinden dışarı fırlıyordu. Zaman zaman otele top mermisi düşüyordu ve otel, nehir kıyısındaki müstakil konumu sebebiyle düşman ateşi için büyük bir hedef teşkil ettiğinden içinde durulamayacak bir sıcak çatışma bölgesi hâline geldi. Böylelikle otel kapatıldı ve ilk kez ateş altında kalan Stracey ve ben, şehrin daha iç kesimine çekildik. Böyle bir sorunla karşılaşabileceğimi tahmin ettiğim için evvelki gün orada kendime bir ev ayarlamıştım. Düşman ateşi üç saat kadar sürdü. Şehirdeki bütün kadınlar elbette dehşete kapılmıştı ve çığlıklar atarak, ağlayarak, ne yapacaklarını bilmez vaziyette sağa sola koşturup duruyorlardı. Farklı milletlerin tehlike karşısındaki davranışlarına şahit olmak ilginçti. Sefarad kadınlarının çoğu kalenin surları dibinde toplandı ve burada duvarı destek olarak kullanıp başlarının üzerine hasırdan bir çatı kurdular. Duvara dışarıdan isabet eden veya duvarın üzerinden aşp çok uzağa düşen Rumen top mermilerine karşı mükemmel bir şekilde emniyettediler. Türk kadınları da kaleye giden kemerli yolun sert duvarına zindan misali oyulmuş

ve mermilerden tamamen korunan iki büyük oyukta bir araya geldi. Top ateşi bitince hastaneye gittim ve dört beş kişinin yaralandığını gördüm. Bir Sefarad çocuk kolunu kaybetmiş, bir Türk kadını odasına isabet eden top mermisiyle can vermişti. Bombardımanın en tatsız neticelerinden biri de Stracey ile benim sabaha kadar tek lokma yiyeceğimizin olmamasıydı çünkü Vidin'deki bütün kasaplar ve fırıncılar evlerinin bodrumuna saklanmıştı ve ne kadar para verirsek verelim onları oradan çıkmaya ikna edemedik. Ertesi gün yuvalarından çıkan tavşanlar gibi temkinli bir şekilde kafalarını dışarı uzattılar fakat gece olunca geri döndüler.

O akşam tam uykuya daldığım sırada müthiş bir top patlaması oldu, patlamanın titreşimi evin bütün camlarını kırdı. Kalafat'taki bataryalar derhâl karşılık verirken üstümü giyinip bu ani çatışmanın neden patlak verdiğini öğrenmek için dışarı fırladım. Gayet açıktı; asker yüklü bir Rumen gemisi, bütün tehlikeleri göze alarak Vidin önlerinden geçiyordu. Gece vakti, şehrin karşısındaki uzun adanın diğer tarafından geçerken bacasından çıkan duman gemiyi ele vermişti ve Vidin bataryalarındaki kırk ağır topun yeri sarsan gümbürtüsü, geminin fark edildiğinin habercisiydi. Adanın üzerinden sadece geminin karanlıkta gökyüzüne kıvılcımlar saçan bacası görülebiliyordu. Bu hayalet hedef yüzünden boş yere atılan top mermileri havada infilak etti ve parçaları nehrin karşı kıyısındaki Rumen topraklarına gömüldü. Kalafat bataryaları derhâl kaldıkları yerden devam etti ve birkaç saat boyunca heyecan dolu anlar yaşadık. Rumen gemisinin talihi yaver gitmedi, bizim toplarımızın mermi yağmurunu savuşturup emniyetli bir şekilde menzilden çıktıktan sonra nehirde pusu kuran bir Türk zırhlısı tarafından vuruldu ve gemideki herkes can verdi.

1 Haziran günü, o sıralar Kalafat'taki bataryaların yoğun ilgisini çeken ana hastanede vazifelendirildim. Yaralıların şanssızlığına, bu hastane bizim bataryalardan birine birkaç yüz metre uzakta yer alıyordu ve Rumenler o bataryanın menzili ni tayin ederken hastaneye ve civardaki evlere çok sayıda top mermisi isabet etti. Bir gün hastanedeki odamda otururken hasta ve yaralılarla dolu bir koğuşun tam ortasında müthiş bir gürültüyle top mermisi infilak etti. Mermi, pencerenin tel kafesine çarptığı gibi patlamış. Hızla koğuşa daldığımda tozdan, dumandan göz gözü görmüyor; canhıraş çığlıklar ve feryatlar yükseliyordu. Hastaların dördü oracıkta can vermiş, yedisi yaralanmıştı. Sıtmadan dolayı kendinde olmayan bir adamın yan tarafı şarapnelle kalçasından omuzuna kadar yarılmıştı. Hâlâ sağdı fakat âdeta çıldırmıştı. Bir diğerinin kolu fena hâlde parçalanmıştı, hemen orada kolunu omuzundan kestim. Hizmetimde hemşire olarak sadece farklı alaylardan hastane vazifesi için gönderilen adamlar vardı. Top mermisiyle ölen dört kişinin arasında benim eski alayım olan Kırşehir Alayı'ndan gelen yiğit bir er de vardı. Rumenlerin hastaneyi bombardımana tutarak Cenevre Sözleşmesi'ni ve insanlık ilkelerini ihlal etmeleri sebebiyle ülkenin dışında büyük bir protesto gösterisi düzenlendi. Fakat benim fikrime göre bulunduğum konum itibarıyla hastaneyi vurmaları kaçınılmazdı ve hastane en baştan orada yer almamalıydı.

Bombardıman sırasında tuhaf ve can sıkıcı bir hadise yaşandı; bu hadise bilhassa Türklerin kafasındaki kadercilik anlayışını, dehşete düşüren bir canlılıkla ortaya koydu. Bombardımanın en şiddetli anında Kalafat'taki toplardan atılan mermiler aralıksız olarak kalenin içine düştüğü sıralarda, bir tanesi infilak ettiği yerde bir atın sığabileceği büyüklükte delik açtı. Üç çocuğuyla duvarın dibine sinmiş bir Türk kadını, aynı yere tek-

rar bomba isabet etmesinin çok düşük bir ihtimal olduğunu değerlendirerek yeni açılan o deliğe sığınmaya karar verdi. Üç çocuğunu da peşinden sürükleyerek deliğe tam girmişti ki iki kilometre mesafedeki Kalafat'tan ateşlenen topun namlusunu terk eden mermi yine aynı deliğe düştü ve orada saklanan dört bahtsız insanı zerrelere ayırdı. Yine bir seferinde, bir evin köşesine isabet eden top mermisi iki duvarı yıktı ve bir odanın yarısını harabeye çevirdi. Odanın diğer yarısındaki bir Türk kadını ile iki çocuk, burunları bile kanamadan kaçtı.

Savaş iyiden iyiye kızışınca ve askerler kan kokusu alınca Çerkesler yaman cesaretlerini ve dağlardaki ücralarda benliklerine kazanmış olan çapulculuk sevdalarını sergilemeye başladı. Bunlar dağlardan ayrılınca her zamanki gibi Osmanlı Devleti'nin belalı tebaası hâline gelmişlerdi. Cesaretlerine, becerikliliklerine diyecek yoktu fakat açgözlülükleri dinmek bilmezdi ve üniforma giymeyen hiç kimse onların yanında emniyette olmazdı. Bombardıman başladıktan kısa bir süre sonra kırk kadar Çerkes kendi kendilerine Rumen topraklarına gizli bir baskın düzenlediler ve bu baskını fevkalade bir hız ve beceriyle gerçekleştirdiler. Karanlık bir gecede, Kalafat'tan ateşlenen topların parlamaları ve onlara Vidin'den karşılık veren bataryaların saçtığı ışık karanlığı yanıp sönen parıltılarla aydınlatırken Çerkesler Tuna Nehri'ni sandallarla geçmişler, atlarını da iplerle arkalarından çekmişler. Taşrada şarap fıçısı olarak kullanılan şişirilmiş domuz tulumlarından dâhiyane bir hünerle atlar için cankurtaran simitleri yapmışlar. Böylelikle hayvanların tamamı sandalların arkasından kolaylıkla yüzebilmiş ve nehri kazasız belasız geçmişler. Çerkesler karşı kıyıya çıkınca bu acayip cankurtaran simitlerini çıkarmışlar, atlarına binmişler, birkaç Rumen nöbetçi vurmuşlar ve sığır hırsızlarının doğuştan gelen insiyaki bilgisiyle nereyi yağmalayacakla-

rını kestirerek karanlıkta dörtnala gözden kaybolmuşlar. Çok geçmeden küçük, siyah Rumen sığırlarından oluşan kalabalık bir sürüyü toplayıp Tuna'ya doğru sürmüşler. Çerkesler sığır çobanlığında uzmandır ve Kalafat topçuları burunlarının dibinde gerçekleşen vurgundan bihaber vaziyette Vidin tahkimatlarını vurmaya devam ederken kırk kişilik grup için dört yüz sığırı nehre götürmek çocuk oyuncağıydı. Bir sığır sürüsünü neredeyse bir kilometre genişliğinde, müthiş hızla akan bir nehirde karşıya geçirmek gündüz gözüyle bir miktar hüner gerektirir fakat o sığırları zifiri karanlıkta, üstüne üstlük düşman silahlarının ateşi altında karşıya geçirmek sadece birkaç Çerkes'den başka çok az kişinin altından kalkabileceği bir işti. Ancak Tuna kıyılarında rastlanan bu siyah sığırlar hem karada hem suda rahat hareket ediyor ve köpek gibi yüzüyorlardı. Sürünün ön sırası suya girer girmez arkasındakiler derhâl onları takip etmiş. Çerkesler de sandallarla peşlerinden gidip sürüden ayrılanları kırbaçlarını şaklata şaklata toplamış ve domuz derisinden cankurtaran simitlerini tekrar taktıkları atlarından çekmişler. Böylece, zifiri karanlıkta ve yağmurun altında, Tuna'nın deli akan suyunda dört yüz baş Rumen sığırını getirmişler ve geride yüzleri semaya dönük vaziyette yatan iki ölü nöbetçi bırakmışlar.

Vidin'in bombalanması Mayıs ayı boyunca düzenli aralıklarla devam etti. Fakat bazen peş peşe birkaç gün ateş açılmadığı günler oluyordu ve o günlerde Vidin'de hayat akıl almaz bir şekilde durgunlaşıyordu. Bu gönüllü ateşkeslerin devam ettiği sıralarda Rumenlerin harıl harıl yeni bataryalar kurduğunu görebiliyorduk ve bu durum Vidin'deki Türk birliklerini te-
dirgin ediyordu.

Bombardımanın gerçekleştiği şartlar ve Vidin'in güçlü bir şekilde tahkim edilmesi sayesinde Türklerin ölü ve yaralı sayısı

oldukça azdı. Mesela 27 Haziran günü aralıklı olarak devam eden top atışlarından birkaç hafta sonra on iki ölü vermiştik ve yirmi yaralımız vardı.

Rumen topçuları menzili tayin etmekte büyük sıkıntı çekiyor gibi görünüyordular. Mesela 26 Haziran günü Avusturya-Macaristan Konsolosluğunun verandasında oturduğum sıralarda altı Rumen bataryasının tamamı görünürde Konsolosluk binasına atış yapmaya başladı fakat sonradan söylendiğine göre asıl hedefleri nehrin biraz yukarısında yüzen Türk zırhlısıymış. İlk iki mermi Konsolosluğu aşır geçti, sonraki mermi bitişikteki eve isabet etti, ondan sonraki ise bizim oturduğumuz yere yirmi metre mesafedeki nehre düştü. Kısa bir süre evvel birlikte yemek yediğimiz sabık dostlarım, Konsolosluğu vurmaktan umudu kesip gayretlerini kaleye yönelttiler fakat ciddi bir hasar veremediler. Ertesi sabah saat yedide bombardımana başladılar. Öğleden sonra saat üçe kadar top mermilerinin aralıksız çığılığı duyuldu. O gün, yaşadığımız en büyük gündü. Türk bataryaları da şiddetli bir şekilde karşılık verdi. Osman Paşa top atışlarıyla çok yakından alakadar oldu ve günün çoğunu en büyük bataryalarımızdan birinde geçirdi. Oradayken topçulardan birine ateşi belli bir bataryaya yöneltmesini söyledi. Topçu üç atış yaptı ve her biri Rumen bataryasını tam isabetle vurdu. Osman Paşa o kadar sevindi ki topçuya sarıldı ve onu oracıkta çavuş yaptı.

Her biri otuz kilo gelen top mermilerinin sersemletici gürültüsüne rağmen insan kısa sürede patlama sesine alışıyor. Bombardıman devam ederken sık sık, bacaklarımı kenardan sarkıtmış vaziyette siperlerde oturur, bize ateş eden Rumen topçularını seyrederdim.

Arkadaşımız Çerkesler, zaman geçmek bilmeyip de canları sıkıldığında nehrin karşı kıyısına gizli baskınlar düzenleyerek

tekdüzelikten kurtulmayı alışkanlık edinmişlerdi. Bu baskınlar sırasında Rumen mevzilerinin başına türlü belalar açarlar-
dı. Osman Paşa, Çerkeslere itimadı olmadığını itiraf etmişti. Seferberlik hakkında yazdığı bir hikâyede birliklerinin bu ko-
lunu çok münasip bir cümleyle şu şekilde özetlemiştir:

“Hasılıkelam, onların varlığı faydalı olmaktan ziyade gürültü patırtı içinde karışıklık doğuruyor.”

Ayrıca Çerkeslerin yabancı ölçüsüzlüklerinin, hiçbir katliam veya yağma fırsatını kaçırmayan Kazakların ve Bulgarların tecavüzlerinden fazla olmasa da onlara eş değer olduğuna dikkat çeker. Çerkeslerin aşırılıklarından bahsederken muvazzaf Osmanlı birliklerinin, başlarındaki subaylar tarafından eksiksiz bir disiplin altında tutulduğunu da ifade eder:

“Türk muvazzaflarının asla Lofça müdafilerinin katledilmesine veya Plevne düştükten sonra Türk esirlerin maruz kaldığı insanlık dışı muameleyle benzer bir eylemde bulunmadığını söyleyebiliriz.”

Osman Paşa'nın Haziran ayı sonunda Başkumandan Abdülkerim Paşa'ya sunduğu ve kabul edilseydi muhtemelen savaşın seyrini değiştirecek olan sefer planından kabataslak bahsetmem yerinde olacaktır. Bizzat Müşir'in⁴³ nezaretinde derlenen resmî kayıtlardan anlaşıldığına göre Osman Paşa, Başkumandan'a Vidin'in müdafaası için on iki piyade taburu bırakmasını ve emrindeki kuvvetlerin geri kalanını yani on dokuz taburu, Osman Paşa'nın Vidin'den ayrılması hâlinde başına geçeceği bir kolordu teşkil edecek şekilde birleştirmesini tavsiye etmiş. Osman Paşa yürüyüş sırasında Raho-
va garnizonundan birkaç tabur alacak, Plevne'ye gidecek ve

43 Mareşal, Osman Paşa'nın rütbesi. [ç N]

orada düşmanın taarruzunu beklemeden Niğbolu'dan çıkacak olan Hasan Hayri Paşa'nın tümenine katılacaktı. Daha sonra Lofça'yı geçen bütün birlikler Tırnova'ya yürüyecek, Osman Paşa orada Şumnu'dan gelen Mehmed Ali Paşa komutasındaki doğu ordusuyla birleşecek ve ardından bir araya gelmiş iki orduyla Zıştovi istikametine ilerleyecekti. Şayet Rus ordusunun tedbirleri bu birleşmeyi engelleyecek olursa Osman Paşa, Balkan geçitlerinin müdafaası için Plevne'den daha iyi bir konumda bulunan Lofça mevkiini işgal edebilirdi.

Ancak Osman Paşa planını tatbik etmek için izin alamadı hatta gerekli hazırlıkları yaparken muhalefetle karşılaştı. Elbette onun fikri, taarruzu üstlenmek ve sonradan olduğu gibi Plevne'de müdafaaya geçmek mecburiyetinde kalmak yerine Rusları takviye birlikleri gelmeden evvel Eflak'a kadar püskürtmekti.

Sonradan 10 Temmuz'da Sultan, Osman Paşa'ya geniş yetkiler verdi fakat iş işten çoktan geçmişti. Böylelikle o kritik andaki gecikme meydana geldi. Bu gecikme, Osmanlı ordusunun kusurlu bir şekilde düzenlenmesinden, gücünün azalmasından ve adamakıllı nakliye ve levazım hizmetlerinin bulunmamasından sorumlu Türk Harbiye Nazırı Mehmed Redif Paşa'nın acizliğiyle birleşince Osman Paşa'nın olağanüstü kumandanlığı etkisiz hâle geldi ve onun emrinde savaşan askerlerin cesareti kırıldı.

12 Temmuz akşamı ertesi sabah yürüyüşe çıkacağımız haberini aldık. Bombardımana tutulan şehirdeki hayatın moral bozucu hareketsizliğinden erkenden kaçılacak umuduyla herkesin yüreği pırpır etmeye başladı. Vidin'de garnizon vazifesi için bırakılan birliklerin arasında benim eski alayım olan Kırşehir Alayı da vardı. 12 Temmuz akşamı yani Plevne'deki ilk muharebeden sekiz gün evvel eski yoldaşlarımla vedalaşmak

için kamptan ayrıldım çünkü Hasib Bey'den özel talebim üzerine, sefere çıkacak olan birliklerde vazife yapmak üzere tayin edilmişim. Kırşehir Alayı'nın subaylarıyla ve erleriyle onlara İstanbul'da katıldığımdan beri çok samimi ilişkiler kurmuşum. Ayrılacağız diye hepsi hayıflandı, söylememe pek gerek yok fakat ben de onlar kadar üzuldüm. Çadır arkadaşlığı yaptığım ve bildiğim Türkçenin çoğunu bana öğreten ufak tefek yoldaşım Kâtip Mehmed Ali'yle vedalaşmam özellikle duygusaldı. İçtenlikle söyleyebilirim ki düşmana karşı sefere çıkmak üzere o gece Vidin'e geri dönerken bütün yoldaşlarımla iyi dileklerini de yanımda götürdüm.

13 Temmuz sabahı saat beşte, sonradan anladığımızı göre Niğbolu'ya gitmek üzere Vidin'den çıktık. Osman Paşa'nın ordusu on dokuz piyade taburu, elli sekiz top ve bir süvari alayından oluşuyordu.⁴⁴ İzzet Paşa ise Vidin'i müdafaa etmek üzere birliklerin geri kalanıyla arkada bırakıldı. Beni, Osmanlı ordusunun en iyi savaşan alaylarından biri olmasıyla nam salmış Şumnu Alayı'na verdiler. İkisi de Avusturyalı olan Weinberger ve Kustler isimindeki diğer iki cerrah benimle beraber öncü birliğe eşlik ediyordu. Yola çıkmadan diğerleriyle vedalaştık, birbirimizin sıhhatine içtik ve bizi bekleyen meçhul mücadelede birbirimize şans diledik.

Osman Paşa'nın ordusundaki erat manen ve bedenen harikulade durumdaydı ve düşmanla göğüs göğse çarpışmak için can atıyorlardı. Sırp Savaşı sona erdiğinden beri iyi besleniyor, güzel kıyafetler giyiyorlardı. Atlar en iyi cinstendi. Askerler

44 Teğmen Herbert'in tahminine göre Osman Paşa on dokuz tabur, altı bölük, dokuz bataryayla yola çıkmıştır; toplamda on iki bin asker, elli dört top vardır. bk. *Defence of Plevna (Plevne Müdafaaı), Teğmen V. Herbert (Longmans, Green, & Co.)*

sevinç içinde yola çıkmıştı, her biri yetmiş mermilik mühimmat taşıyordu ve teçhizatları sanki hiç ağırlık yapmıyormuş gibi en hafif nizamda yürüyorlardı. Mühimmat dolu vagonlardan oluşan bir yük trenimiz vardı fakat levazım hizmetinden yoksunduk. Tayın olarak sadece her biri tabak ebadında olan büyük peksimetlere bel bağlamak mecburiyetindeydik. Yolda karşımıza çıkan nehirlerden veya kuyulardan su bulamama ihtimaline karşı suyu, yürüyüş kolunu takip eden su arabalarından tedarik ediyorduk.

Yazın ortasındaydık ve 13 Temmuz sabahı yürümeye başladığımızda hava aşırı sıcaktı. Yürüyüş hattı biraz geride kalmış olsa da Tuna'nın güzergâhını takip ediyordu. Bu tedbiri almamızın iki sebebi vardı; birincisi amacımızı düşmandan gizlemek, ikincisi düşman topraklarının tehlikesini en aza indirmek.

Rumenler tabii ki yola çıktığımızı hemen fark etmiş ve nehrin karşı kıyısındaki sahra topraklarıyla peşimize düşmüşlerdi. Ancak Vidpol köyünde ateş etmeye başladıklarında ana yoldan sapıp epey geri çekildik ve tek bir zayıt vermeden yürüyüşe devam ettik. İkinci vakti saat beşte yürüyüş kolu Artzar köyü yakınlarında kamp kurdu, ben de peksimet yetmezse diye yiyecek bir şeyler bulmak için köye gittim. Peksimetler o kadar sertti ki yiyebilmek için baltayla kırıp suya bandırmak gerekiyordu.

Şişe geçirilmiş küçük et parçalarından oluşan "kebab" dedikleri yemekten bir miktar satın alabildim. Weinberger ve Kustler ile birlikte ateş yaktık, mütevazı bir akşam yemeği pişirip afiyetle yedik. Ana koldan bir kilometre uzağa kamp kurmaya karar verdik ve atlarımızı kocaman bir ceviz ağacının dallarına bağlayıp açık hava kampının enfes manzarasını hayranlıkla seyrettik. Yürüyüş kolu tepelerin arasındaki ağaçlık bir vadide ve bir nehir kıyısında mola vermişti. Binlerce kamp ateşinin

ışıkları durgun suda raks ediyor; ceviz ağaçlarının arasından hafif hafif esen gece meltemi, on üç bin adamın uğultusunu ve kahkahalarını kulaklarımıza taşıyordu. Işıklar bir bir söndü, uzun ve sıkıcı yürüyüşte yorulan adamlar paltolarına sarındı ve kamp uykuya daldı. Saat dokuz civarında hava soğumaya başlayınca Weinberger, Kustler ve ben yerimizi değiştirmeye karar verip için için yanan kamp ateşlerinin yanında ısınmak için ana kolun yanına gittik. Çıplak zeminde uyuyan silüetlerin arasında dikkatli adımlarla yürüyerek bir su arabasına atlarımızı bağladık ve uykuya yattık. Gecenin ortasında müthiş bir curcuna koştuk. Rusların hücum ettiğini sanıp sıçrayarak kalktım fakat korkum yersizdi. Atlarımız su arabasını devirip yularlarını koparmıştı ve uyuyan adamların arasında çıldırmış gibi dörtünelere koşuyorlardı. Nöbetçilerin bağırış çağırışlarıyla uykularından olmuş adamların küfürleri, bütün kampta iyice kargaşa yaratmıştı. Bütün bunlar yaşandığı sırada Osman Paşa gürültünün sebebini öğrenmek için uğrayınca kargaşa başladığı kadar hızlı bir şekilde sona erdi. Nöbetçilerin koruması altında, yarın zor bir gün geçireceğimizin farkında olduğumuz hâlde, ne kadar uyusak kârdır diyerek tekrar yattık.

Ertesi gün yürüyüş çok zor geçti çünkü hava aşırı sıcaktı ve kattığımız mesafe, adamları bitap düşürmüştü. Altı kişi güneş çarpmasından bayıldı. Arkadan gelen arabalar alır ümidiyle bayılanları yolun kenarında bırakmak mecburiyetinde kaldık. Üzerinde köprü olmayan ve sığ yerlerinden karşıya geçmemiz gereken birkaç küçük nehir karşımıza çıktı. Arazinin engebeli olması da topların taşınmasını epey zorlaştırıyordu. Çoğu yerde yol o kadar sarptı ki atları çekerek götürüyorduk, toplar ise zirveye halatlarla çekiliyordu. Öğleden sonra saat dörtte Krivodol'a vardık. Osman Paşa burada, Sultan'ın Mabeyn Başkâtibi Mehmed Said Paşa'dan acil bir telgraf aldı. Telgraf-

ta Osman Paşa'nın mümkün olan en çok sayıda askerle ilerlemesi yazıyor ve bunun Osmanlı İmparatorluğu için ölüm kalım meselesi olduğu bildiriliyordu.

Her saniyenin kıymetli olduğu ve her Türk askerine hudutta ihtiyaç duyulduğu bir zamanda Vidin'de yaşanan uzun süreli gecikmenin vahim neticelerinin iyice anlaşılması için Temmuz ayının o kritik günlerinde Rus kuvvetlerinin düzenini ve sefer planlarını üstünkörü de olsa değerlendirmek gereklidir.

Nasıl ki Fransa-Prusya Savaşı Ren Nehri'ne doğru yapılan bir yarışla başladıysa Rus-Türk Savaşı da Balkanlar'a doğru yapılan bir yarışla başladı ve oraya evvela Ruslar vardı. 5 Temmuz günü, biz hâlâ Vidin'deyken üç Rus kolordusu, yanlarında bir süvari tümeni ve birkaç Kazak alayıyla Zıştovi'den Tuna'yı geçmişti. General Gurko; piyadelere, süvarilerden, topçu birliklerinden ve atlı istihkâmcılardan oluşan güçlü bir öncü birlikle olağanüstü çabalar gerektiren bir başarı sergileyerek Hainboğaz'ın atlı yolundan Balkanlar'ı aşmış 14 Temmuz'da Hainköy yakınlarında ortaya çıkmıştı. Gurko'nun süvarileri burada, üç yüz Anadolu Nizamı'ndan oluşan bir alayı kolayca bozguna uğrattı. Oysa doğru şekilde bilgilendirilmiş ve doğru şekilde komuta edilmiş tek bir Türk alayı, geçidi günlerce tutabilirdi. Ruslar 19 Temmuz'da Şıpka Geçidi'ni zapt etti, çok sayıda Türk kuvveti dağıldı ve İstanbul'da panik başladı. O sırada General Krüdener, Dokuzuncu Rus Kolordusu'yla birlikte 12 Temmuz'da Zıştovi'den ayrıldı, 15 Temmuz'da Niğbolu'yu kuşattı ve 16 Temmuz'da Osman Paşa'nın ilerlemekte olduğu o kaleyi teslim aldı. Ahmet Paşa ile Hasan Paşa, yedi bin askerle birlikte esir alındı ve çok miktarda mühimmata sahip on üç top Rusların eline geçti. Osman Paşa'nın Vidin'den daha erken ayrılma teklifleri yerine getirilmiş olsaydı Niğbolu muhtemelen kurtarılır ve elbette seferin gidişatı tamamen de-

gişirdi. Biz Kridovol'daki kamptayken Osman Paşa'nın birkaç saatlik istirahatın ardından kampı bozup zorlu bir yürüyüşle Plevne'ye ilerlemesinin sebebi, Niğbolu'nun taarruza uğramak üzere olduğu haberini almasıydı.

14 Temmuz günü öğleden sonra beş civarı Krivodol'a varıp geceyi köyün yakınlarında açık havada geçirdik. Küçük bir nehrin suladığı korunaklı vadinin ortasında yer aldığı için yamaçlara yayılmış tablo gibi bir yerdı burası. Vadinin şurasında burasında, üç dört metre yüksekliğinde tuhaf toprak tepelikler görüyordum. Sorup sorduğuktan sonra öğrendim ki bunlar Bizans İmparatorluğu zamanında buraya yerleşen Rumların mezarlarıymış. Köyde yiyecek arayıp bulduktan sonra geceyi o mezarlardan birinin üzerinde geçirmeye karar verdim. Seçtiğim mezarın tepesinde, yorgun bir adamın asla hayır diyemeyeceği küçük bir oyuk vardı. Fakat uyumak için paltomu üzerime örtmeden evvel araştırmacı ruhum beni dürttü ve tekinsiz uyku mekânımın içinde neler olduğunu inceleyeyim dedim. Adam başı birkaç kuruşa, alayımından on iki adam buldum ve kazma-küreklerle gelip içinde birtakım kemikler, iki güzel Rum vazosu ve birkaç Bizans sikkesi bulunan taştan yapılmış bir tabuta rastlayana kadar benim yönlendirmemle höyüğü kazmaya başladılar. Sikkelerle vazoları aldım, kemikleri de yerlerinde bırakıp mezarı yeniden doldurdum. Sikkeleri dağıttım, koyun postuna sarıp eyerime bağladığım vazolar ise ertesi gün yürüyüş sırasında yaşanan ufak bir kazada kırıldı.

Gece bastırmadan evvel yürüyüş tekrar başladı; gecenin kalamında ve ertesi günün tamamında, akşam çöküp de Velçiderma köyüne varana kadar yola devam ettik. Weinberger ve ben yürüyüş kolunun önünde köye girdik. Sıcaktan ve yürümekten o kadar bitkin düşmüştüm ki doğruca Türk hanına yollandım. Atımı yemledikten sonra handaki en eli yüzü düzgün odada

uykuya daldım. Uyandığında Osman Paşa ve kurmaylarının odada konuştuklarını gördüm. Orada bulunduğum için özür diledim fakat Osman Paşa babacan bir tavırla geçiştirdi. *“Asker dediğin, fırsatını bulunca uyuyacak evladım. Çünkü o fırsatı bir daha ne zaman bulacağı belli olmaz!”* dedi. Uyandıktan sonra nehre gidip bir güzel yüzdüm. O sırada, birkaç kilometre boyunca yayılmış olan ordu, kamp alanına varmıştı. Tam istirahate çekilmek üzere hazırlanıyorduk ki alayımda olağan dışı bir kargaşa yaşandığını fark ettim. Benim alayımın da dâhil olduğu yedi yüz kişilik bir öncü birliğe, gece boyu yürüyerek en hızlı şekilde Plevne'ye gitmesi emredilmişti. Osman Paşa, gitmek istediği yer olan Niğbolu'nun Ruslar tarafından zapt edildiğini telgrafla haber almış ve Velçiderma'ya yüz on kilometre uzakta Plevne'ye yürümeye karar vermişti.

Ne korkunç ve sıkıcı bir yürütüştü o! Yürümeye başladığımızda zaten yorgunluktan ölüyorduk ve adamlar karanlıkta tökezleye tökezleye yürüdü. Orada olduklarını düşmanın keşif birliklerine ifşa etmemek için şarkı söylemeleri hatta konuşmaları bile yasaktı. Sessiz, uykusuz, ayakları ağrıya ağrıya, aç ve susuz vaziyette Plevne'ye kadar o upuzun yolu yürüdüler. Kumandanımız Emin Bey'di. Yanımızda yaklaşık elli kişilik süvari keşif birliği vardı fakat silahımız yoktu. Ben Weinberger'in arkasından at sürüyordum. Gece saat iki sularında Weinberger'in atı burnunun dikine gidip yoldaki derin bir hendeğe girdi, ben de peşine takıldım. Atlarımızla birlikte hendekte bir şekilde bata çıka ilerledik ve çok şükür birkaç ufak yara bereyle kurtulduk. Fakat arkeolojik hazinem zayi oldu; koyun postuna sardığım Rum vazolarım parçalandı, kutsala saygısızlık ederek sahiplendiğim her şey güme gitti.

Ertesi gece adamlar o kadar yorulmuştu ki açık arazide birkaç saatliğine kamp kurmak mecburiyetinde kaldık çünkü istira-

hat etmeden bir adım daha atacak hâlleri yoktu. Atım bütün gün neredeyse hiçbir şey yemediği için ordudan yüz metre uzağa, besleyici otların olduğu bir yere gidip onun karnını doyurmaya karar verdim. Yularını bileğime doladım ve açık arazide uykuya daldım. Uyandığım zaman her yer çok sessizdi, birlikler de atım da girmişti. Oysa dört bir yan Kazaklarla kaynıyordu. Yaman bir vaziyetteydim fakat bereket versin ki atım, o güzelim Arap aygırı fazla uzaklaşmamıştı ve kolayca yakalayıp sırtına bindim. Sonra birliklerin peşine düştüm. Şansım ve tahmin yeteneğim sayesinde çok fazla yol katetmeden onlara yetiştim. Ertesi gün güneş çarpmasından altı adam kaybettik. Oldukları yere yığılıp kalan ve yol kenarında ölüme terk etmek mecburiyetinde kaldığımız o zavallıcaıkları kurtarmak için hiçbir şey yapamadım. Suyumuz çok azdı, adamlar çok büyük sıkıntı çekiyordu; sürekli yürümekten çoğunun ayaklarının altı soyulmuştu. Ayaklarını mümkün mertebe bezlerle ve çaputlarla bandajladım fakat çarık giyenlerin durumu, postal giyenlerden çok daha iyiydi. Yürüyüşün ne kadar zor olduğu şuradan anlaşılabilir; yola çıkıldığında bin yedi yüz adamdan oluşan öncü birlikten geriye, Plevne'ye varıldığında bin üç yüz kişi kalmıştı. Diğerleri yolu yarıda bıraktı ve sağ kalanları, arkamızdan gelen arabalar topladı.

O gün öğleden sonra İskar Nehri'ni geçtik. Adamlar, omuzlarına kadar gelen suyun içinde güç bela ilerledi. Birliklerin bir Bulgar köyünün yakınlarında birkaç saat mola vereceğini öğrenince Weinberger'le birlikte yiyecek bir şeyler bulmak için köye gittik. Plevne'den ayrıldığımızdan beri iki üç lokma kebaptan, yoldaki tarlalardan topladığımız mısırlardan ve sert peksimetlerden başka bir şey yememiştik.

Köye girince dikkatimi ilk çeken şey bir kaz sürüsü oldu. Weinberger'e şöyle dediğimi hatırlıyorum:

“Şunlara baksana, sen ne yapacaksın bilmiyorum ama ben akşam yemeğinde kaz yiyeceğim.”

Muhtemelen o kazların sahibi olan bir Bulgar gördük ve Bulgarcayı akıcı konuşan Weinberger, adamla pazarlığa girişip iki kaz için birer mecidiye teklif etti. Bulgar, bir türlü ikna olmuyordu ve ne kadar para verirsek verelim kazları satmadı. Kıbarca konuştuk, misafirperverlik göstermiş olacağını söyledik, vermeye hazır olduğumuz ücretin ne kadar yüksek olduğunu anlattık fakat Nuh diyor peygamber demiyordu. Resmen avcumun içinde bulunan mükellef bir akşam yemeğini kaybetme fikrine çok öfkelen dim. Ben yemeklik malzeme toplarken Weinberger'den tabancasını Bulgar'a doğrultmasını söyledim. Kafasına namlunun dayandığını gören Bulgar, elimde kılıcımla kaz sürüsünün peşine düştüğümü asık suratla seyretmek mecburiyetinde kaldı. Kılıç, ustura kadar keskindi ve birkaç darbeye kazlardan ikisinin kafasını uçurdum. Tüylerini yolduk, temizledik ve kızarttık. Birini Weinberger yedi, diğ erini ben.

O doyurucu yemeği bitirdikten sonra birliklerin yola devam ettiğini görüp peşlerine düştük. Gece boyu yol gittik. Ertesi sabah kendimizi, Plevne'den altı kilometre uzakta bulduk. Vidin'den ayrılmamızın üzerinden altı gün geçmişti ve toplamda iki yüz kilometre katetmiştik. Bunun son yüz on kilometresini üç gece ve iki gün boyunca neredeyse aralıksız yürüdük. Bu, kaydedilmiş en uzun yürüyüşlerle karşılaştırılabilecek ölçüde bir başarıydı. Adamlar günde iki peksimet ve çok az miktarda suyla idare ediyor, her adam yetmiş merminin yanı sıra bir de ağır teçhizat taşıyordu. Üstüne üstlük son on iki ay boyunca çok azı üç kuruş maaş almasına rağmen vazifelerini sarsılmaz bir cesaret ve güler yüzle yerine getirmişlerdi.

18 Temmuz sabahı, varış yerimize beş kilometre mesafede bulunan Vit Nehri üzerindeki köprüye vardığımızda ordu daha fazla gidemedi ve Plevne'nin minarelerinin karşısında son kez mola verdik.

Atıf Paşa üç taburla birlikte bir süredir şehirdeydi ve Osman Paşa, ana kuvvetler gelene kadar Plevne'yi tutmasına yardımcı olmamız için bizi önden gönderdi.

18 Temmuz sabah saat on birde Plevne'ye girince derhâl bir hana gidip banyo yaptım, ardından şehri tetkik etmeye çıktım.

V.

I. Plevne Muharebesi

Plevne, Vit Nehri'nin bir kolunun aktığı ve bu iki akarsuyun kavuştuğu noktaya beş kilometre mesafede bulunan Tuçeniçe⁴⁵ Vadisi'ne kurulmuş. Tuçeniçe; Vit Nehri'nin, meşhur Griviçe tabyasına ismini veren Griviçe ile kesiştiği yerin hemen güneyinde yer alıyor. Savaştan evvel Plevne'de on yedi bin nüfus, sekiz cami ve iki kilise varmış. Griviçe ile Tuçeniçe'nin birleşmesiyle oluşan kıvrımın etrafı inişli çıkışlı tepelerle çevrili. Bu tepelerin en yüksekleri kuzeyde; Opaneç, Bukova ve Griviçe köylerinin yakınında bulunuyor. Doğuda tabii yükseltiler oluşturan birkaç küçük müstakil tepe göze çarpıyor. Güneyde ise şehri müdafaa eden kocaman tabii bir siper var. Tuçeniçe Nehri'nin sol kıyısında Rusların "Yeşil Bayır" ismini verdiği tümsekler silsilesi yükseliyor, sonradan en şiddetli çatışmaların bir kısmı burada yaşandı.

Öncü birlikler olarak 18 Temmuz sabahı Plevne'ye vardığımızda şehri çevreleyen yamaçlarda biçilmemiş mısırlar yükseliyordu, bazı yerlerde bir süvari bölüğü dahi saklanıyor olabilirdi. Yeşil Bayır üzüm bağlarıyla kaplıydı ve bolca meşe ve kayın ağacı vardı. Bu ağaçlar savaş devam ederken tepeler tamamen çıplak kalana kadar hızla tükendi. Osman Paşa

---

45 Günümüzde Plevne'nin güneyinde Tuchenitsa olarak geçen bir köyün de ismidir. [RN]

Plevne'ye geldiğinde istihkâmlar Sofya yolu üzerinde, Vit ve Tuçeniçe nehirleri arasında, Sırp ve Arnavut hudutlarından görülen tek bir korugandan oluşuyordu. Ancak mevki, üç tarafı tepelerle çevrili olduğu için fevkalade müdafaa fırsatları sunuyordu. Bu tepeler müdafaa çabaları için çok iyi mevziler sağlıyor, şehrin iç kesimlerini gizliyor ve ihtiyat kuvvetlerinin kimseye görünmeden toplanıp tehdit altındaki noktalara sevk edilmeye hazır vaziyette beklemesine imkân veriyordu. Bölgeyi kaplayan ve Plevne'de birleşen derin koyaklar, taarruz eden kuvvetlerin muhaberatını çok zor hâle getiriyordu. Bu sayede iki noktadan yapılacak müşterek bir taarruzun başarılı olması için büyük önem teşkil eden taktik haberleşme, hemen hemen imkânsızdı. Zeminin, süvarilerin ve topların ilerleyemeyeceği kadar engebeli olduğunu görmek kolaydı. Mısırsız, üzüm bağları ve fundalıklar piyadelerin yürümesini dahi engelliyordu.

Zola, *Le Petit Village (Küçük Köy)* başlıklı kısa fakat son derece düşündürücü bir hikâyede, dışarıdaki hareketli dünyadan uzak bir vadide yer alan ve sık aralıklarla dikilmiş kavak ağaçlarının oluşturduğu perdeyle meraklı gözlerden korunan, kendi hâlinde küçük bir köyü tasvir eder. Bu köy, ahalinin kıyısına basit kulübeler inşa ettiği çağıl çağıl akan küçük bir dereyle sulanırmış. Bir gün evvel o köyün varlığı civardaki kasabalarda yaşayanlar tarafından bile bilinmiyormuş. Ancak ertesi gün o kavak perdesi top mermileriyle parçalanmış, küçük dere kan akmış ve "Woerth" ismi tarihin sayfalarına ateşten harflerle işlenmiş. İşte Plevne'de de öyle oldu. Bu küçük şehrin ismi 1877-1878 Savaşı'ndan evvel duyulmamıştı hatta Von Moltke'nin Bulgaristan'ın müdafaa üstünlüklerine dair krokilerinde bile anılmıyordu. Fakat şimdi bütün okul çocukları ismini biliyor, korkunç sıkıntılar karşısında saf vatanperverliğin ve

sarsılmaz bir vazife bağlılığının tahakkuk ettiği ve onurlandırıldığı her yerde, sadece bahsi geçtiğinde bile yürekler daha hızlı atıyor.

İlk muharebeden bir gün evvel Plevne'nin dar sokaklarında dolaştım ve varlıklı sakinlerinin çoğunun terk etmiş olduğu bir şehir gördüm. Sağda solda tek tük, uzun, bol kaftanlar ve yüksek konçlu çizmelerine sokuşturdukları geniş pantolonlar giymiş sivil Türkler gördüm. Bulgarlar ise daha evvel Vidin'de ve Sofya'da gördüğüm koyun postundan kalpaklar takıyor; sarı renkli, kalın çuhadan kıyafetler giyiyordu. Caddeler parke taşıyla kaplıydı. Ana cadde, şehrin en önemli çarşısını oluşturuyordu. Sağlı sollu uzanan kötü kokulu dar sokakları, gırtlakımı büyük bir zevkle kesecekmiş gibi görünen, çatık kaşlı Bulgarlar mesken tutmuştu. Tuçeniçe Nehri ana caddenin tam karşısında akıyordu, burada kendilerini bekleyen korkunç belalardan bihaber çamaşır yıkayıp çene çalan kadınlar gördüm.

Uzun, boş ana caddenin sonunda Çingenerin ikamet ettiği bir grup pis kulübe vardı. Çingener askerlerin geldiğini görünce savaşın dehşetinin yaklaştığını anlamışa benziyorlardı çünkü derin bir yeisle ellerini kollarını sallarlarken upuzun bir feryat kopardılar.

Onları ağıtlarıyla baş başa bırakıp şehrin kaynaklarını araştırmaya başladım ve hemen ziyaret edip kendimi tanıttığım bir Avrupalı doktor bulduğuma çok sevindim. Doktor Robert son derece ilginç bir tipti, Plevne'ye nasıl geldiğini hiçbir zaman öğrenemedim. İsviçre'nin Neuchâtel şehrinde doğmuş, tıp tahsilini tamamlayınca Avrupa medeniyetinin yollarında kaybolmuş ve nihayet, ben onunla tanışmadan on sene evvel Plevne'ye yerleşmiş. Eli yüzü düzgün, görüldüğü kadarıyla otuz üç yaşında, kumral sakallı ve bıyıklı bir adamdı. Bulgarlar

arasında hayli revaçtaydı. Besbelli ki uygun bir ücret mukabili insanları tedavi eden makbul bir doktor olmuş. Doktor Robert şehrin en güzel evinde yaşıyordu. Arabasına, o ana kadar arkalarına oturduğum en iyi cins dört siyah at koşmuştu. Etrafını telle çevirdiği bahçesinde kendi çapında bir hayvanat bahçesi vardı. Burada leylekler, balıkçılar, çakal olduğunu değerlendirdiğim bir evcil hayvan ve daha sonra yediğimiz dört geyik bulunuyordu. Çok da becerikli bir bahçivandı, topraklarını sulamak için Tuçeniçe Nehri'nden arklar vasıtasıyla su çekmişti.

Doktor Robert'i ziyaretimin ardından şehrin Türk idarecisi olan kaymakama saygılarımı sunmak üzere konağına gittim. Kaymakam konağı, bir zamanlar orada bulunan eski bir Roma harabesinden alınan taşlarla inşa edilmiş, güzel bir binaydı. Burayı daha sonra hastane olarak kullandık. Kaymakam son derece kibar bir adamdı, emrime bir kâtip verdi. Kâtip bana şehrin en kuzeyinde küçük, müstakil bir Bulgar evinde kalacak yer ayarladı.

Gerekli işlerimi hallettikten sonra Weinberger'le buluştum ve Doktor Robert'e akşam yemeğine gittik. Doktor Robert on senedir evindeki hizmetçiden başka Avrupalı görmemişti ve tabii olarak gençliğinin uğrak yerlerini kendisine anlatabilecek ziyaretçilerle tanışmaya can atıyordu. Hizmetçisi, dış görünüşü itibarıyla itici olan fakat mükemmel yemekler yapan Viyanalı bir kadındı. Veltchiderma'daki o iki kazdan sonra iştahımız geri geldiği için Weinberger ve ben akşam yemeğinin tadını iyice çıkardık. Doktor'un evinde her tür lüks eşya vardı; bıçaklar, çatallar, sandalyeler... Bir piyano da cabası. Kalafat'ta Rumenlerle yediğim akşam yemeğini saymazsak aylar sonra oturduğum ilk Avrupalı sofraya bu olduğu için karnımı bir güzel doyurduğumu söylememe gerek yok. Şişelerce Bulgar şarabı içtik. Doktor Robert içtikçe çenesi düştü, es-

kiden yaşadığı içki âlemlerini ve aşk maceralarını en öğretici ayrıntılarına kadar Almanca olarak anlattı. Sonra piyanonun başına oturup tuşları hunharca dövmeye başladı. Bir yandan da ev bombardıman altında sarsılıyormuş gibi sallanana kadar bağıra çağıra Fransızca, Almanca ve Bulgarca mâniler okudu. Festival havasının hâkim olduğu odaya tehditkâr bir tavırla dalan Viyanalı hizmetçi bile onu susturmayı başaramadı. Ben kaldığım eve gidip bir sürü Bulgar böceğinin dahi kaçtırmaya gücünün yetmediği derin ve rüyasız bir uykuya daldığımda Doktor Robert hâlâ “şaraba, kadına ve şarkılara” övgü düzdüğü şarkılar söylüyordu.

Ertesi sabah, tepelerde kamp kurmuş olan alayıma gittim ve Miralay’dan bana bir hizmetli vermesini istedim. İçlerinden birini seçmem için altı adam çağırdı; ben de aklı başında gibi görünen, Mehmed isiminde bir Çerkes’i tercih ettim. Mehmed sonradan sadık adamım oldu, seyislik ve aşçılık vazifelerini layığıyla yerine getirdi. Daha sonra Vit Nehri Köprüsü’ne gidip Osman Paşa’nın ana kuvvetlerle gelişini izledim. Yorgunluktan, açlıktan ve uykusuzluktan bitap düşmüşlerdi fakat kaybedecek vakit yoktu çünkü Ruslar çoktan Niğbolu’dan Plevne’ye ilerlemeye başlamıştı. Bu sebeple Osman Paşa ve kurmayları derhâl toplanmış, birliklerin yerleştirileceği taktik noktaları seçmişlerdi. Tam kuzeye bakan Yanıkbayır’a güçlü bir birlik sevk edildi. Doğuya bakan tepelerdeki Griviçe köyüne de başka bir birlik gönderildi. Opaneç köyü önlerinde de bir karakol vardı.

Birliklerin geldiğini görünce Doktor Robert’le birlikte öğle yemeği yemeye gittim. Doktor Robert, başlayacak çatışmaları görmek için benimle gelmeye hazırlanmıştı. Saat birde Rus toplarının, Plevne çevresindeki uzun sürecek çatışmaların başladığını haber veren patlamasını duydum. Bu meydan

okuma, bizim bataryalardan derhâl karşılık gördü. Plevne'deki Bulgarların hepsi hemen evlerinin bodrumlarına veya bulabildikleri emniyetli yerlere saklandı. Doktor Robert'le birlikte Niğbolu yoluna çıkıp Türk bataryalarının mevzilendiği Yanıkbayır'a gittik. Tepenin sırtının hemen altında kalarak menzili tutturamayıp tepenin uzak yamacına veya üzerimizden geçip şehre doğru uçan top mermilerinden korunduk. Tepeler bizim birliklerimizle doluydu, hepsi korunaklı yerlerdeydi. Atımı bir ağaca bağlayarak zirvenin yolunu tuttum. Solumda Bukova ve Opaneç köylerini görebiliyordum. Bir buçuk kilometre ileride yükselen arazide ise ara sıra Rus süngülerinin parıltısı göze çarpıyordu.

Türk bataryalarının ateşe başladığı tepenin sırtından bakınca önümde daha küçük bir tepenin sırtını gördüm. Onun ilerisinde de Rus topçularının toplarını yerleştirdiği ikinci bir yüksek arazi vardı. Bunlar, General Schilder-Schuldner'in komutası altına aldığı ve ertesi gün büyük bir güvenle ezici bir mağlubiyete doğru sürdüğü kuvvetin bir kısmını oluşturuyordu. Rus toplarının yerleştirildiği tepeler sık ağaçlıydı ve ilk başta alev parlamalarının ardından çıkan dumanlardan başka bir şey göremedim. Sonra top mermilerinin çığılgı geldi. Bunların çoğunluğu ya bizim bataryaların altında kalan yamaca gömülüyor ya da üzerimizden aşip sekiz yüz metre arkamıza, Plevne istikametindeki vadiye düşüyordu. Tepenin zirvesinde yan yana dizilmiş on sekiz topumuz vardı. Bunların önüne alelacele siperler kazılmıştı ve neredeyse aralıksız ateş ediyorlardı. En sola geçip bir bataryanın arkasına mevzilenerek top atışlarını izledim. Topları çeken atlar arka tarafta korumaya alınmıştı. Askerler öğleden sonra uzun menzil atışları için düzenli bir şekilde yerleşti. İlk kez açık arazide top ateşi altındaydım, ameliyat aletlerimin olduğu kutu ve

sargı bezi paketimle yaralıları tedavi etmeye hazır vaziyette harekâtı büyük bir ilgiyle seyrettim. İki taraf da bu kadar uzun mesafeden ağır hasar verme beklentisinden ziyade bunu seve seve yaptıklarının delili olarak birbirlerine mermi yağdırıyordu. Bize ateş eden kırk Rus topu saydım. Bir süre sonra top mermilerini havada açık seçik görmeye ve nereye isabet edeceklerini doğru şekilde tahmin etmeye başladım. Aşağıımızdaki yamaca çarptıklarında, patladıkları gibi havaya toz bulutu saçılıyordu. Üzerimizden geçtiklerinde ise arkadaki vadiye doğru uçarlarken eşek arıları gibi vızıldadıklarını duyabiliyordum. Mevzimizin soluna doğru geçerken üç Türk topçusunun cansız bedenini gördüm. Biri karnından vurulmuştu ve bağırsakları dışarı sarkmış vaziyette korkunç bir görüntü teşkil ediyordu. Diğer ikisinin bacaklarını top mermisi parçalamıştı. En ilerideki bataryaya varınca topçulardan birinin elinin bir demir parçasıyla yarıldığını gördüm. Ateş altındaki ilk yaralı askere cerrahi müdahalede bulundum; mataramdaki suyla yarasını temizledim, elini diktim ve çantamdaki sargı beziyle pansuman yaptım. Sonra adamı arkaya gönderdim ve hastaneye gitmesini söyledim.

Açık arazide bir askerin öldüğünü de ilk kez orada gördüm. Şöyle oldu: Tepenin tam zirvesinde yüzükoyun yatmış, bataryanın sonundaki topa yirmi beş metre mesafede Rusların atışlarını izliyordum. O sırada uzaktaki yamaçta bulunan meşe ormanında aynı anda altı duman bulutu ve altı alev parlaması gördüm. Yanımdaki bataryanın en sonundaki topçulardan biri topu doldururken bir yandan da Rus bataryalarının irtifasını hesaplamak için gözlerini kısıp nişangâhtan baktığı sırada altı top mermisi yola çıkmıştı. O alev parlamaları dünya gözüyle gördüğü son şey oldu, mermilerden biri tam suratına isabet edip kafasını uçurdu. Boğazındaki damarlardan oluk oluk kan

fişkırıyordu. Sonra, başsız beden kendi etrafında dönmeye başladı. Bacakları, başı kesilmiş tavuk gibi kasılarak titredi. Adama o kadar yakındım ki her hareketini görebiliyordum. Normal bir bünye aniden karşısına çıkan korkunç bir görüntüden nasıl etkilenirse sinir merkezim bu manzaradan öyle etkilenmişti yani bir anda buz kestim ve midem ağzıma geldi. Birkaç ay sonra benzer görüntülerin sık sık tekrarlanması sinir merkezimin hassasiyetini o kadar köreltti ki en ufak bir fiziksel rahatsızlık duymadan en sarsıcı zayıtlara bakabiliyordum. O topçunun başsız cesedini arkaya taşıyıp aynı akşam defnettik.

İki taraf da saat altı sularında ateşi kesti. O vakte kadar sadece altı adamımız can vermiş, üç adamımız yaralanmıştı. Sonradan Rusların zayıtının daha az olduğunu duydum. Güç gösterisi çatışma mertebesine pek ulaşmamıştı ve şüphesiz Ruslar bu durumu, hemen arkasından mükellef bir yemek gelecek olan meze olarak görüyordu. Rusların yemekli partilerinde mutlaka "zakuska" denilen bir yemek olur. Zakuska genellikle acı biberli havyar veya sardalyadan yapılı ve misafirlerin iştahını açması beklenir. İşte bu top düellosu da savaşıları yarınki ana yemeğe hazırlayan zakuskaydı.

19 Temmuz akşamı topların sesi kesildiğinde, ertesi gün büyük bir savaşa gireceğimizi ve Rusların piyade taarruzuna hazırlandığını herkes biliyordu. Ordu Baştabibi Hasib Bey ve muavini Raif Bey, yaralıların karşılanması için hazırlık yapmakla meşguldü. En büyük evlerden bazılarının sahipleri, konutlarına hastane olarak kullanılmak üzere ihtiyaç duyduğunu bildiren kısa ve buyurgan bir tebligatla askerî yetkililer tarafından teklifsizce tahliye edildi. O gece Weinberger'le birlikte Robert'in evine yemeğe gittik. Gurbetçi İsviçreli, eski âlemcilik maceralarını geride bırakıp repertuvarına abuk sabuk savaş şarkıları ekledi. Sonunda Viyanalı hizmetçi otorite-

tesini konuşturup hepimizi susturana kadar şamatanın dibine vurduk. Gece yarısı civarı kaldığım eve yatmaya gittiğimde Çerkes hizmetlimin bütün eşyalarımı düzenlediğini ve beni hayli rahatlattığını gördüm. Bütün sağlık personeli sabah saat yedide hastanede toplanma talimatı almıştı; bu yüzden derhâl yattım ve saat altı civarında, topların bir kez daha gümbürdemesine kadar uyudum. Toplar birkaç saattir ateşleniyordu ve ben ana hastaneye dönüştürülmüş büyük Bulgar okuluna aceleyle gittiğimde çarpışma bütün şiddetiyle devam ediyordu.

Bu aşamada, General Schilder-Schuldner'in 20 Temmuz'da Plevne'ye düzenlediği taarruzun mahiyetine ve Osman Paşa tarafından nasıl bertaraf edildiğine kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

Osman Paşa, kendisine karşı harekât düzenleyen Rus kuvvetlerinin, edindiğimiz bilgilere göre toplam on üç bin kişi olduğunu tahmin ediyordu. Plevne'deki toplam hazır kuvvet ise on beş bin civarındaydı. Ancak çoğu uzun ve zorlu bir yürüyüşten yeni gelmiş ve gecelerce uyku uyumamış olduğu için savaşamayacak kadar kötü durumdaydı. Osman Paşa, muharebeden bir gece evvel bir gece baskınına mâni olmaları için karakollara teyakkuzda olmalarını emretti ve birlik kumandanlarına, adamlarını mümkün mertebe bir araya getirip dağılmalarına izin vermemelerini söyledi. Taarruzun eli kulağında fakat hangi istikametten geleceğini kestirmek zordu. Kabaca söylemek gerekirse Türk müdafaa hattı, şehrin doğusundaki Griviçe köyünden başlayıp Yanıkbayır'ın yamaçları boyunca Bukova'ya kadar gidiyor, oradan da kuzeybatıdaki Opaneç'e kadar uzanıyordu. Sağ cenahı Griviçe'de, sol cenahı ise Opaneç'teydi.

Sabaha karşı dörtte Rus toplarının Griviçe mevzilerini ateş altına almasıyla muharebe başladı, Türk bataryaları derhâl

karşılık verdi. Derken Opaneç istikametindeki tepelerde bir salvo atışı duyuldu ve Rusların genel ilerleyişi başladı. Beş Rus piyade taburu hücumla kalkıp Türklerin sol cenahının üzerine atılarak onları geri püskürttü.

Osman Paşa hemen takviye gönderdi ve Türkler hedefe süngüyle hücum etti, Rus birlikleri ise bu taarruza direndi. En şiddetli çatışma, Yanıkbayır'ın Plevne'ye doğru uzanan yamaçta yaşandı. Burada Rusların "Hurra!" diye bağırmasına, Türkler "Allah! Allah!" nidalarıyla karşılık verdi. Üç saat süren çarpışmanın ardından çok ağır zayıat veren Ruslar püskürtüldü ve tamamen geri çekildiler, takviyeye gönderilen ihtiyat kuvvetleri de çatışmaya girmeden geri çekildi. Rusların Türk müdafaa hattını ilk geriletme başarısı, şüphesiz mağlup olmalarına yol açtı çünkü ilk taarruzun neticesiyle cesaretlenince düzensiz bir şekilde yayılıp etraflarındaki çitlerden ve duvarlardan açılan yayılım ateşine maruz kaldılar.

Bizim birlikler düşmanı sol cenahta alıkoyarken iki siper hattının ele geçirildiği sağ cenahımızdan bir Rus piyade taarruzu başladı. Nihayet üçüncü ve son siper de Rus subaylarının neredeyse hepsi öldürülerek süngü zoruyla ele geçirildi. Türk takviye kuvvetleri yetişti ve çok fazla zayıat vermiş olan Ruslar zapt ettikleri mevzilerden çıkarılarak tamamen bozguna uğratıldı.

Gitmem söylenen binaya varınca burasının iki büyük odadan oluştuğunu gördüm. Dıştaki odada elli yatak vardı, içteki oda ise ameliyat masası niyetine kullanılacak üç dört masayla tefriş edilmişti. Odalar yüksekti ve çok sayıda pencere sayesinde iyi havalanıyordu. Bereket, bol suyu vardı. Bu arada bina iki üç dönüm arazi üzerine inşa edilmişti. Burası aslında okula giden Bulgar çocuklarının oyun bahçesiymiş fakat şimdi yaralılarla doluydu ve çocukların kahkahalarının yerini can çekişenlerin

inlemeleri almıştı. Avlu çoktan dolmuştu; Niğbolu yoluna baktığımda da muharebe meydanından yaralıları getiren, her birini iki beyaz öküzün çektiği Bulgar arabalarından oluşan uzun bir katar görüyordum. Sadece ağır yaralılar bu arabalarla getirilmişti ve yüzlerce yaralı binbir zorlukla yayan gelmek mecburiyetindeydi. Kaba saba, amortisörsüz arabalar Plevne caddelelerinin parke taşlarında sarsıla sarsıla giderken yaralıların acıları dayanılmaz bir hâl alıyor olmalıydı. İlk yardımda bulunacak bir sahra hastanesi yoktu. Uyluk kemiği kırılmış zavallı bir adamcağızın arabayla üstelik cerrahi müdahale olmadan muharebe alanından askerî hastaneye götürülürken çektiği acıyı hayal etmek kolay değil. Kırk kemiğin, arabanın her hareketinde birbirine sürten iki ucu müthiş bir acıya sebep oluyordu.

Her biri acı içindeki adamlarla dolu arabaların oluşturduğu katar göz alabildiğine uzanıyordu. Arabaları Bulgar sahiple ri sürer ve bir Türk askeri, bahtsız kurbanların ölmeden evvel götürülüp götürülmediklerini teftiş etmek üzere arabalara refakat ederdi. En baştaki arabalar çoktan hastaneye varmıştı. Yüklerinden kurtulmak için itişip kakışan sürücüler hastane girişini tıkıyor, her geçen dakika yayan vaziyette yeni yaralılar sendeleyerek geliyordu. En metanetli Türkler bile beceriksiz eller tarafından arabalardan indirilip hastaneye sürüklenirken inlemekten kendilerini alamıyordu. Hastane çok kısa süre içinde mezbaha görüntüsüne büründü. Ölenler ve can çekişenler, kan revan içindeki arabalarda birbirlerinin üstüne yığılmıştı.

Şehrin farklı bölgelerine başka sahra hastaneleri yerleştirildi fakat en önemlisi buydu ve benimle birlikte altı cerrah daha buraya verildi. Paltomu çıkarıp hemen işe koyuldum. Müdahale ettiğim ilk asker, muharebe alanından yürüyerek gelmişti. Çenesinden vurulmuştu ve kan kaybından yüzü bembeyazdı. Mermi deliğine sargı bezi basıp karaciğeri şarapnelle parça-

lanmış sıradaki zavallıya geçtim. Karaciğerin bir kısmı yaradan dışarı çıkıyordu. Perişan vaziyette olmasına rağmen şuuru açık olan ve müthiş bir acı çeken adamcağız şok edici bir görüntü teşkil ediyordu. Karaciğerinde kocaman bir yırtık vardı. Yırtığı dikip yarayı suyla temizledim fakat durum ümitsizdi. Kloroform verebilseydim ve yarasını iyice açıp içeriği temizleyebilseydim onu kurtarabilirdim ancak buna zaman yoktu. Acı içinde kıvrandı ve ertesi gün öldü.

Çeşitliliğin sınırsız olduğu ve hiçbir vakanın birbirine benzediği silah yaralarıyla ilgilenen cerrahın her şeye çare bulması ve yaratıcı olması gerekir. Orada hiç alışık olmadığım şartlarla ve hassas ameliyatlar gerektirdiği hâlde birkaç dakika içinde müdahale etmek mecburiyetinde kalınan fevkalade komplikasyonlarla karşılaştım. Şimdi şöyle bir dönüp geriye bakınca tedavi gördükleri elverişsiz şartlar düşünüldüğünde yaralılarımızın çoğunun iyileşmiş olmasına şaşırıyorum. Müdahale ettiğim üçüncü adamın karnına şarapnel isabet etmişti ve bağırsaklarının otuz santim kadar bir kısmı yaradan dışarı fırlamıştı. Vurulduğu tepeden buraya kadar o vaziyette getirilmişti ve söylemeye gerek yok, perişan hâldeydi. Bağırsakları yıkadım, yarayı açtım, bağırsakları yerine yerleştirdim ve yarayı diktim. Adam bir iki hafta sonra iyileşti ve tekrar birliğindeki yerini aldı.

O korkunç 20 Temmuz gününün tamamında Bulgar okul binasında yaralıların arasında çalıştım. Arabalar bütün gün, acı içindeki yaralıları yatıracak yer kalmayana kadar yeni yüklerini getirdi. Bütün cerrahi tecrübem boyunca o kadar şiddetli ızdırap çektiği hâlde Türk askerleri kadar metanet sergileyen hiç kimseyi tanımadım ve o kadar korkunç yaralar almasına rağmen bu adamlar gibi olağanüstü bir şekilde iyileşen hiçbir hastayla da karşılaşmadım. Bir cerrah için bu adamlar, üzerin-

de çalışılacak muhteşem malzemelerdi zira bu askerlerin muazzam bünyesi ölçüsüzce veya aşırı içmekten etkilenmemiş vaziyetteydi. Türk ordusunun subayları arasında içkiyi fazla kaçıranlar tek tük oluyordu ancak ülkede bulunduğum süre boyunca sarhoş tek bir er görmedim. Uyarıcı ilaç almaya ikna edebilseydim o adamların çoğunun hayatını kurtarabilirdim. Fakat onları, ilaç olarak dahi alkole el sürmeye ikna etmek imkânsızdı. Dinlerinin kaideleri alkol kullanmayı yasaklıyor. Türkler dinlerine öylesine sıkı sıkıya bağlıdır ki onun emirlerini çiğnemektense ölmeyi yeğlerler. Dikkat çekici başka bir dinî ön yargı sebebiyle müdahale ettiğim adamların çoğu uzuv kaybının cennete girmelerine mâni olacağına inandıkları için uzuvlarının kesilmesini şiddetle reddetmişti. Bu tuhaf ön yargı yüzünden hastalarımın çoğu hayatını kaybetti.

Top gümbürtülerinin yerini kısa süre sonra tüfek patlamaları aldı, bu da gösteriyordu ki piyadelerin yaylım ateşi başlıyordu. Rus kuvvetlerinin büyük bölümünün kullandığı Berdan tüfeklerinden atılan koni şeklindeki ağır mermilerle yaralanan askerler çok geçmeden sökün etti. Bu tüfek çok yüksek hızda mermi atıyordu ve bu merminin tahrip gücünü gösteren birkaç vakayla ilgilendim. Ancak Berdan tüfeğinin mermisi, vurulan askerin vücudunda dümdüz bir delik açıyor ve bu sayede cerrahi müdahaleyi kolaylaştırıyordu. Oysa Rus ordusunun ana çoğunluğunun eskiden kullandığı Krenke⁴⁶ tüfeği daha büyük bir yara açıyor ve mermi genellikle vücutta kalıyordu.

O sabah tedavi ettiklerimin arasında kafasından vurulan genç bir Türk vardı. Berdan mermisi kafatasının sol tarafından, başının tepesinin üç dört santim kadar altından girmiş; askerin

46 Literatürde “Krnka tüfeği” olarak da geçmektedir. [RN]

taktığı fesin iki tarafında birer delik açarak dümdüz diğer taraftan çıkmıştı. Mermi beynin üst kısmını da delmişti fakat kurban kan kaybindan bitkin düşmüş olmasına rağmen son derece akli başındaydı. Deliğe bir şırınga soktum, beynin parçalanmış yerini karbolik çözeltiyle temizledim, sonra kafatasına antiseptik tampon ve bandajla pansuman yaptım. Adam hastaneye kaldırıldı ve altı hafta kadar yattı. Altı hafta sonra da iyileşmiş olarak taburcu edildi ve alayına geri döndü. Onu bir daha görmedim.

Yükünü hastane kapısına boşaltan arabaların birinde yaralı bir çavuş vardı. Bir mermi zavallı adamcağızın iki gözünü de çıkarmıştı ve ızdırıp içindeydi. Onu alıp tedavi ettik, iyileşene kadar hastanede tuttuk. Birkaç hafta sonra kör olmuş hâliyle kendisini taburcu ettik, o hâlde Sofya'ya gitti.

Pek çok adam tam göğsünden vurulmuştu ve bunların neredeyse tamamı ölmüştü. Mermiyi bulamadığımızda aramak için vakit harcamıyorduk; yaraları iyileşen birkaç asker, vücutlarının bir yerinde saklanan otuz gramlık Rus kurşunuyla cepheye geri döndü. Mermiler bazen vücutta düz bir yol izlemezdi. Müdahale ettiğim askerlerden biri ensesinden vurulmuş ve mermi omuzundan ilerleyip kolundaki derinin altında kalmıştı. O mermiyi bileğinden çıkardım.

İnsanların zaman zaman sergilediği olağanüstü yaşama gayretine emsal teşkil eden tuhaf bir vakayla karşılaştım. İki asker genç bir Çerkes'i getirip yere yatırdı, hastanedeki bütün yataklar doluydu. Adamın beti benzi atmıştı ve yanına gidince göğsünde çok fena bir yara olduğunu gördüm. İlk başta top mermisi isabet etti sandım fakat muayene ederken öğrendim ki göğsüne bağladığı şarjörlerden birine tüfek mermisi çarpmış ve şarjörlerden birkaçı patlamış. Patlama göğsünün büyük bölümünü parçalayıp kalbini ortaya çıkarmıştı. Kalbinin

attığını görebiliyordum. Deliği mümkün merteye kapattım. Adam dört beş gün hastanede kaldı. Bu süre boyunca şuuru tamamen açıldı ve savaşla ilgili haberleri can kulağıyla dinliyordu. Sanırım hastaneye yattığının beşinci gününde, yarayı muayene ederken bir merminin pirinç kovanının kalp kasına gömülü olduğunu gördüm. Parçayı çıkardım, yaraya tekrar pansuman yaptım fakat geçirdiği şok o kadar ağırdı ki adam kısa bir süre sonra vefat etti.

Hastanede ne vasıflı hastabakıcımız vardı ne de bize tahsis edilen birkaç askerden başka pansuman yapacak biri. Her yer kan revan içindeydi ve ben acı içinde inleyen yaralıları elimden geldiğinde hızlı bir şekilde ziyaret ederken yanımda ameliyat aletleri kutusu, bir leğen su ve pansuman malzemeleri taşıyan bir vazifeli oluyordu. Dört bir taraftan “*Doktor Bey, bana su ver!*” iniltileri geliyordu. Kan kaybından dolayı vücutlarındaki su azalınca oluşan ve yaralılara eziyet veren dayanılmaz susuzluğu neyse ki dindirebiliyorduk. Ameliyat gerektiren büyük vakalar ayrılıp ertesi güne bırakılıyordu çünkü iş yükünü azaltmaya uğraştığımız için evvela çok sayıda, ağır olmayan vakayla ilgilenmek gerekiyordu. Umutsuz bir vakayla karşılaştığımda ve adamın öleceği kesinse onu yere yatırıp elimden geldiğince rahat ettiriyor, su veriyor ve orada bırakıyordum.

Öğleden sonra üçe kadar hastanede kaldım ve bu sürenin tamamında arabalar parke taşlarının üzerinde sarsıla sarsıla bize yeni vakalar getirdi. Bir an bile durmadan mermi çıkardım, yara diktim, yara temizledim ve kırık uzuv atelledim. Öyle anlar oldu ki arabalar geldiğinde hangi adamın ölü, hangi adamın sağ olduğunu bilemedim. Yaşayanlar ve ölümler üst üste yığılmıştı.

Saat üçte Ordu Baştabibi Hasib Bey bana, geçici hastaneye dönüştürülmüş başka bir yere gitmemi emreden bir mesaj

gönderdi. Burası, okul binasına dört yüz metre mesafede bulunan müstakil bir binaydı ve Tuçeniçe'nin öteki tarafında yer alıyordu. Bina özel bir mülkmüş. Burada, çoğu subaylardan oluşan yüz kadar adam vardı. İki cerrahın ufak tefek müdahalelerinden başka hiçbir yardım almadan, sabahın erken saatlerinden beri çaresizlik içinde yatıyorlardı.

İlk hastam, alt ve üst çenesinden vurulan bir Türk miralaydı. Mermi dilinin kökünü koparmıştı, zavallı adamcağız konuşmıyordu. Çenesi kocaman açılmıştı ve kan boşalıyordu. Kırık kemik parçalarını topladım, çenesini bandajladım ve miralayı elimden geldiği kadar rahat ettirerek diğer subay kardeşlerinin yanına gittim. Günün geri kalanında tek başıma çalıştım. Bana sadece iki cerrah yardım etti. Hava kararınca süngülerin ucuna takılan dört mumun ışığında küçük ameliyatlar yapmaya devam ettim. Gece saat on birde kendimi yatağa zor attım.

Çok yorucu bir iş gününden haşatım çıkmış vaziyette konakladığım yere giderken ayın ve yıldızların ıslıl ıslıl parladığı çok güzel bir yaz gecesi yaşanılıyordu. Birkaç kilometre kuzeyde, Yarıkbayır'ın ay ışığıyla parlayan uzun sırtını görebiliyordum. Tepenin öteki tarafında ve sol taraftaki Bukova'dan başlayıp sağdaki Griviçe'ye kadar uzanan muharebe hattında binden fazla Türk, bin iki yüzden fazla Rus mevzilenmişti.⁴⁷ O an her yere

---

47 Türklerin zayıatına dair yukarıdakinden başka bir istatistik yayınlanmamıştır. Rusların zayıatı metindeki rakamdan çok daha fazladır. Resmî sayılara göre Rusların 22 subayı ölmüş, 52 subayı yaralanmış; 2.771 askeri ölmüş ve yaralanmıştır. Böylelikle subaylarının yaklaşık üçte ikisi ve askerlerinin üçte birinden fazlası savaşamaz hâle gelmiştir. Alaylara komuta eden üç albaydan ikisi ölmüş, bir tugaya komuta eden general yaralanmış; 19. alayın başındaki altı yüksek rütbeli subaydan ikisi ölmüş, ikisi yaralanmıştır. Schilder-Schuldner'in kuvvetleri 6.500 asker ve 46 toptan oluşuyordu.

sessizlik hâkimdi fakat tepeler henüz terk edilmemişti çünkü ölüleri defnedenler harıl harıl çalışıyordu ve her daim yağma fırsatı kollayan Çerkesler, muharebe alanından aşağılıkça hasat kaldırmak için bir araya gelmişti.

Sabah altıya kadar mışıl mışıl uyuduktan sonra, yaralı subayların getirildiği eve geri döndüm. Toplam yüz kadar yaralı vardı ve onları koyacak yatağımız olmadığından paltolarını yastık yapıp yere yatırmak mecburiyetindeydik. Şehirde bol erzak vardı. Ana ikmal deposundan hastalar için çorba, et suyu ve süt getirttim. Elimizden gelen her şeyi yapmamıza rağmen yine de asla unutulmayacak bir tecrübeydi. Yaralılar arasında dolaşırken her yandan yürek parçalayıcı inlemeler duyuluyordu. Şarapneller görevlerini o kadar korkunç yerine getirmişti ki bazı vakalarda yaralılar insanlıktan çıkmış hâldeydiler. Öleceğini anlayanlar yüksek sesle dualar ediyor, Allah'ın kendilerini cennete alması için yalvarıyordu. Sağda solda yüksek ateşten dolayı hezeyan içinde olan bir subay kana bulanmış, kurşunlarla delik deşik olmuş üniformasıyla yerinden doğrulup nefes nefese ve bitap vaziyette sırtüstü devrilene kadar adamlarını peşinden gelmeye çağırarak savaş anını yeniden yaşıyordu. Geceleyin ben yokken çoğu ölmüştü, birkaç adama onları derhâl defnetmesini söyledim.

Evide yaralıları sırayla ziyaret ederken bizimkilerin arasında iki genç Rus askeri olduğunu gördüm ve elimden geldiğince onlara da müdahale ettim. Bir tanesi sarı saçlı gencecik bir adamdı. Durumu tamamen ümitsizdi çünkü akciğerlerinden vurulmuştu; kimseye bir mesaj bırakmadan o gün öldü. Diğerinin ise dizinden aşağısı parçalanmıştı ve iki hafta kadar yaşadı.

Osman Paşa bütün yaralıları Sofya'ya göndermek için hazırlıklar yapmıştı ve benim baktığım adamların hemen hemen hepsi

vagonlara yerleştirilip Orhaniye üzerinden Sofya'ya sevk edildi. Ancak tahmin edildiği gibi pek çoğu yolda can verdi. Yol, cesetlere bakılarak kolaylıkla takip edilebilir hâldeydi.

Hastanem için birkaç yatak talep ettim. Bütün yaralıların pansumanını yapıp karınlarını doyurunca o günkü işimin bittiğini sanmıştım. Tam kısa bir molaya çıktığım sırada bir emir eri gelip bir Türk camisinde çok sayıda yaralının yardıma muhtaç vaziyette yattığını söyleyerek onların yanına gitmemi istedi. Tuçeniçe'nin batı tarafındaki yamaçta bulunan bir korulukta çok güzel, küçük bir camiyle karşılaştım ve ana kapının girişini oluşturan altı basamaklık merdiveni tırmanıp içeriye baktım.

Manzara çok fenaydı: Caminin kare şeklindeki zemini ölü ve yaralılarla kaplıydı, belli ki oraya bir gün evvel getirilen yaralılar unutulmuştu. Seksen kadar adam vardı. İlk işimiz, yaşayanlarla ölenleri birbirinden ayırmaktı. Fakat bu hiç kolay bir vazife değildi çünkü ölenlerle yaşayanlar iç içe yatıyordu. Evvela yirmi yedi ölüyü ayırdık ve gördük ki belli belirsiz yaşam emareleri gösteren bir adam bütün gece orada yatmış, kendi kanıyla ve üzerinde yatan ölmüş bir yoldaşının ağırlığıyla boğularak ölmek üzereydi. Badanalı duvarlara oluk oluk kan sıçramıştı, çok geçmeden üstüm başım kanla kaplandı ve ben de aynı korkunç manzarayı teşkil ettim.

Bir askerin eline bir kova su ve bir maşrapa tutuşturup zavallıclıkların susuzluğunu gidermesini emrettikten sonra hızlıca mermi çıkarmaya, yara dikmeye ve yıkamaya başladım. Bir asker pansuman yapmama yardım etti. Vaktim olmadığı için büyük ameliyatlara girişmedim. Bir sürü adamın hayatını kurtarmak için zamanla yarıştım. En az bir saat ilgilenmeyi gerektirecek vakalar olduğu hâlde çoğuna anca on dakika ayırabildim.

22 Temmuz günü yola dayanabilecek bütün yaralıları Sofya'ya gönderildi ve elimizde çoğu ciddi ameliyatlar gerektiren yaklaşık iki yüz ağır vaka kaldı. Tuçeniçe Nehri'nin kıyısında bir caminin gölgesi altında uygun bir bina seçip açık havada, ağaçların altına ameliyat masaları kurduk. Her gün caminin minareleri etrafında dönüp duran bir beyaz güvercin sürüsünü görmek ve her akşam gün batımında yaşlı Müslüman imamın minarenin şerefesinde dolanarak inananları vakar içinde namaza davet etmesini izlemek çok tuhaf geliyordu.

VI.

I ve II. Muharebe Arası

Yaralıların sekiz yüz kadarını I. Muharebe'den sonra birkaç gün için Sofya'ya gönderdik. Geride kalanların çoğu öldü, sağ kalanlar ise basit ameliyatlara tedavi edildi. Çoğu vakada kolun veya bacağın kesilmesi gerekiyordu ve yaralı ne zaman izin verirse bu işlem o zaman tatbik ediliyordu. Aslında orduya bağlı çok sayıda sağlık personeli sayesinde iş çok kolay olmalıydı fakat doğruyu söylemek gerekirse cerrahların çoğu önemli ameliyatları üstlenemiyor veya üstlenmiyordu, nadiren cesaretlerini toplayıp birinin kolunu veya bacağına kestiklerinde de nahoş manzaralara sebep oluyorlardı. Ameliyatların neredeyse tamamını ya harikulade bir cerrah ve mesleğini Paris'te öğrenmiş kabiliyetli bir anatomist olan Çerkes Osman Efendi yapıyordu ya da ben yapıyordum. İkimiz de çok genç, çok tecrübesizdik fakat bu mahzurlara rağmen müdahale edilmediği takdirde ölüp gidecek pek çok kişinin hayatını kurtardığımızı söylersem abartmış olmam. Acil durumlarda ecnebi doktorların aklı başından giderdi; Osman Efendi'nin veya benim, bir top mermisinin parçaladığı veya bir Berdan kurşununun delip geçtiği talihsiz adamcağızların sırf sorumlu cerrah ameliyat edemediği için hastane koğuşunda tam manasıyla çürüdüğünü gördüğümüz çok olmuştur. Ne zaman böyle bir vakayla karşılaşsak hastayı söğüt ağacının altındaki ameliyat masasına götürür, şartların elverdiği ölçüde elimizden geleni yapardık. Fakat tecrübesizliğimiz yüzünden sık sık

ciddi hatalar yaptığımız da inkâr edilemez. Samimiyetle itiraf edeyim ki şimdiki bilgime o zaman sahip olsaydım ve en iyi ameliyat araç gereçlerini hakkıyla kullanabilseydim Tuçeniçe Nehri'nin kıyısındaki o küçük koruda maalesef yavaş yavaş ölüp giden pek çok canı kurtarabilirdim.

Kolun veya bacağıın kesilmesini gerektiren ağır vakaların yanı sıra müdahale ettiğimiz çok sayıda küçük yaralanmalar da vardı. Bunlar, özellikle el yaralanmalarıydı ve çok sık rastlanıyordu. Askerler çatışmadayken parmakları ve elleri tabiatıyla açıktaki kalıyordu. Gerçi sonraları, çoğunlukla siper arkasından ateş edildiği dönemde parmak yaraları daha sık rastlanır hâle geldi; I. Muharebe'den sonra bile bu yaralara bakıyorduk.

Yaralı ellerini en ufak bir ürkeklik göstermeden cerraha uzatan bu adamlar, sabır ve metanet hususunda harikulade bir ders veriyordu. Nehrin kıyısında, kesilmiş bir söğüt ağacının kütüğü vardı; yanıma dereden bir leğen su ve keskin bir bıçak aldıktan sonra o kütüğe oturmayı alışkanlık edinmişim. Suya biraz karbolik koydum, önümde bağdaş kurup oturarak sıraya giren hastalarımı bu basit ilaçlarla tedavi etmeye hazırlandım. Kabiliyetli bir anesteziist tarafından kloroform tatbik edilmiyordu, beyaz önlüklü bir hemşire tarafından yaraya itinayla pansuman yapılmıyordu, alelade hastanelerin ve alelade teçhizatlarının hiçbirisi yoktu çünkü ameliyathanemde kır çiçekleriyle bezeli yemyeşil bir halı vardı ve tavanı, yaz ortasının masmavi gökyüzüydü. Bu bilimsel merasimlere teşrif edenler dizi dizi öğrenciler yerine ara sıra ötmeye ara verip söğüt korusunun yukarısındaki eski caminin minareleri arasında kanat çırpın, altlarındaki tuhaf manzarayı gökyüzünden seyreden, Türkiye'de mübarek addedilen kar beyazı güvercinlerdi. Sırası gelen askerler önüme geliyordu. Söğüdün kütüğüne oturduğum sırada, paramparça parmağı cehaletli bir et posası hâline

gelmiş bir adam ayaklarımın dibinde çimlere oturup yaralı elini bana uzattı. Ben çürümüş et parçasını kesip yarayı toparlarken ve hâlâ kanayan yeri yıkayıp pansuman yaparken gıkını bile çıkarmadan seyretti. Sabah boyunca bir düzineden fazla böyle vakaya baktım. Savaşın ilerleyen saatlerinde tabyalarda çatışmalar başlayınca arka arkaya yirmi yedi parmak kestim.

Bu parmak yaralanmalarının hayırlı bir neticesi de savaşan birliklerde hizmet etmekten kurtulmama bahane teşkil etmeleri oldu. Türk askerleri hasta numarası yapmayı akıllarına getiremeyecek kadar cesur olsalar da bu kabahatin çok yaygın rastlandığı bir Arap alayı vardı. Bu alaydakiler muharebe sırasında ne kadar korkak olduklarını göstermişlerdi ve onları geri çekilmemeye ikna etmenin tek yolu Osman Paşa'nın tehdidiydi. Osman Paşa, yerlerini terk ettikleri takdirde onları karargâhtan kurşun yağmuruna tutmakla ve Rusların yayılım ateşiyle kendi taraflarından açılan ateş arasına hapsedmekle tehdit etmişti. Bu nahoş ihtimal yüzünden savaşmaya mecbur kalan alay bir arada kaldı ve üzerlerine düşeni layığıyla yerine getirdi. Fakat tahmin edileceği üzere adamların savaşmaya gönlü yoktu ve pek çoğu çürüğe çıkmak için çareyi tetik parmaklarını kasıtlı olarak parçalama hilesine başvurmakta buldu.

Bir sabah hastanedeki ziyaretlerimi bitirir bitirmez bir emir eri tarafından Tevfik Bey'in yanına çağırıldım. Çadırının yanına varınca güçlü kuvvetli bir muhafızın zapt ettiği, Arap alayından üç adamın ayakta dikildiğini gördüm. Silahları alınmıştı ve her birinin sağ elinin işaret parmağında bir delik vardı. Tevfik Bey, yaraların görünümüne bakarak adamların kendi kendilerini yaralayıp yaralamadıklarını tespit etmemi istedi. Ondan, olumlu cevap verirsem adamların hemen kurşuna dizileceğini öğrenince sorumluluğu almayı reddettim ve bu hususu görüşmek üzere küçük bir tıp heyeti teşkil edilmesini

teklif ettim. Tefvik Bey bu teklife razı oldu ve beni çadırına davet etti. Ben içeride beklerken bir emir eri diğeri iki cerrahı getirmeye gitti. Az sonra Weinberger ile Kustler geldi ve üçümüz esirleri muayene ettikten sonra durumu istişare etmek üzere oradan biraz uzaklaştık. Gerçeğin ne olduğuna dair hiçbir şüphe yoktu, parçalanan parmakların hepsi barutla kararmıştı. Bu da gösteriyordu ki adamlar parmaklarını tüfeğin namlusunun ucuna dayamış ve muhtemelen iple tetiği çekmişlerdi. Bir ağacın altındaki küçük masaya oturup adamların kendilerini yaraladıklarını tasdikleyen kısa bir rapor kaleme aldığımız sırada üç adam bizi seyrediyordu. Raporu, çadırının önünde lakayt bir edayla sigara içen Tefvik Bey'e takdim ettim. Raporu okur okumaz her birinde on iki adam bulunan üç idam mangası istedi; her mangadaki altı kişinin tüfeği dolu, altı kişinin tüfeği boş olacaktı. Bir çavuş çıkıp birbirlerine birkaç metre mesafeye yan yana diz çöktürülen suçluların gözlerini bağladı. Kendilerine dua etmeleri için biraz vakit verildi ve sonra bir kılıç güneş ışığıyla parladı, ateş emri verildi. Tüfeklerin patlaması kampta tedirginlik yarattı ve kurbanlar kalbura dönmüş vaziyette yere yığıldı. Sert fakat kesin bir çareydi ondan sonra bir daha hasta numarası yapana rastlamadık.

Osman Paşa katı bir disiplin yanlısıydı ve sefer boyunca Plevne'de sürdürdüğü mükemmel nizam gerçekten takdire şayandı. İlk başlarda Bulgar esnafın dükkânlarını kapatmak istemişti fakat Başkumandan cebren açtırdı. Yağma teşebbüsünde bulunan askerlerin derhâl ve ağır bir şekilde cezalandırılacağına söz verildi, şehir halkını korumak için askerî inzibat kuvveti teşkil edildi; herhangi bir aşırılığın müeyyidesinin, savaş zamanında tek geçerli ceza olan ölüm cezası olacağı askerlere anlatıldı. Bu kati tedbirler sayesinde Bulgar ahalisi yeniden emniyete kavuşup hiçbir engelle karşılaşmadan işlerini yürütmeye devam

ettiler. Hatta ilk muharebeden sonraki birkaç gün boyunca bütün çarşılarda, başıbozuk ve talancı Çerkeslerin ölen Ruslardan çaldığı savaş ganimetleri satıldı. Üç beş kuruşa kaliteli Rus paltoları almak mümkündü. Postallar, kalpaklar ve silahlar kapış kapış gitti. Ölen Rusların üzerinden çok sayıda bronz, gümüş veya altından yapılmış haç toplandı ve pazarlarda haraç mezat satıldı. Plevne'nin dar, pis kokulu ara sokaklarında alış-veriş yapıp Yanıkbayır'ın yamaçlarında yatan cesur adamların ufak tefek özel eşyaları için kıyasıya pazarlık yapıldığına şahit olmak çok tuhaf bir histi. Rusların çoğu kalplerinin üzerindeki iç ceplerinde bulunan küçük deri kılıflarda eşlerinin veya sev-gililerinin fotoğraflarıyla çatışmaya girmişti ve muharebeden sonraki ilk gece çatışma alanında sinsi sinsi dolaşan Çerkesler, cesetlerden bu basit hazineleri çaldılar ve ertesi gün çarşılarda acımasız şakalarla elden ele dolaştırdılar.

Rusların millî mizaçlarında çok baskın bir özellik olan bu basit inanç, cesetlerin üzerinde bulunan birtakım eşyalarda çarpıcı bir şekilde kendisini gösteriyordu. Bir Çerkes'in, kendi ifadesine göre göğüs göğse mücadelede süngüyle öldürülen sarışın bir Rus'un cesedinden aldığı Meryem Ana ve bebek İsa resmini satışa çıkardığını gördüm. Resim yaklaşık otuz santim boyunda, on beş santim eninde ahşap bir levhaya çizilmişti ve görüntüsünden anlaşıldığına göre çok eskiden kalma, bir ihtimal iki yüz yıllıkti. Ölen adamın tuniğinin altında bulunmuştu. Belki de savaşa gitmeden evvel annesinin verdiği bir aile yadigârıydı. Tehlikelerden korunmak için muska niyetine takıldığına en ufak bir şüphe yoktu. Fakat o Rus annenin basit inancı evladını savaşın acı gerçeğinden koruyamamış, kâfir Türk'ün süngüsünün çeliği askerin kalbine ulaşmadan evvel Meryem Ana'nın kutsal resmini delmişti.

Rusların çoğu kalp bölgesinin üzerine keçi derisiyle kaplanmış çelik levhalar takıyordu. Bu levhalar o günlerde bir tüfek mermisini durduruyordu fakat Lee-Metford, Lebel veya Mauser gibi daha modern tüfeklerden atılan kurşunlar onları kuru ot gibi delip geçiyordu.

Düşmanın kıymetli mallarına el koymakta hiçbir tereddüt gösterilmiyordu. Plevne'deki Sefaradlar da ölülerin ceplerini karıştıran Çerkeslerden ve başıbozuklardan üç beş satın aldıkları Rus rublelerini sıradan takas pazarlarında bozdurarak hatırı sayılır bir kazanç elde etmişti.

Bir sabah pazarda Çerkes'in birinden bir mühür yüzüğü satın aldım. Şu anda masamda, karşımda duruyor ve anılarımı canlandırıyor. Ağır bir altın yüzük; akik taşına benzer iri, kırmızı bir taşı var. Üzerine Asklepios figürü oyulmuş, geleneksel yılan ve horoz süslemelerinden kolayca anlaşılıyor. Tıp biliminin bu efsanevi kurucusunun figürünün, kendi öğrencilerinden birinin eline geçmesi muhakkak ilginç bir tesadüftü.

Elbette Osman Paşa ölülerin yağmalanmasına şiddetle karşı çıkıyordu fakat Çerkeslerin talancı içgüdülerini kontrol altına almak imkânsızdı ve tespit edildikleri takdirde anında infaz edilme ihtimaline rağmen muharebe alanında sinsice dolaşıp hazine aramaya devam ettiler. Bir gece bunların beşi suçüstü yakalandı ve ibretiâlem için şafak vakti asıldılar. Fakat Müşir Osman Paşa tahkimat işlerine o kadar dalmıştı ki yağmacılık olduğu gibi devam etti.

Bununla birlikte çağdaş gazetecilerin isnat ettiği gibi Müşir'in Bulgar ahaliye zulmetmek şöyle dursun, onlara son derece adil davrandığını göstermek adına, kendi gözlerimle gördüğümünden dolayı kefil olabileceğim bir hadiseyi anlatabilirim: Bir sabah, bir Bulgar kasabın avlusunun önünden geçerken kasap ile Çer-

kes başıbozuklardan biri arasında münakaşa yaşandığını gördüm. Çerkes'in ne dediğini anlayamasam da bir miktar et istediğini tahmin ettim fakat Bulgar, adama istediğini vermiyordu. Bir iki dakika süren hararetle tartışmanın ardından Çerkes, tabancasını çekip Bulgar'ı gözümün önünde ayağından vurdu. Hadiseyi Osman Paşa'ya bizzat bildirdim, o da Çerkes'in derhâl tevkif edilmesini emretti. Fakat adam sırta kadem bastı. Yakalandığı zaman işlediği suçun cezasının idam olacağını bildiği için o gece Plevne'den kaçmıştı ve onu bir daha görmedik. Kasap ise aldığı yaradan dolayı hayatını kaybetti.

20 Temmuz ile 30 Temmuz arasında bütün birliklerdeki askerlerin işi başından aşkındı. Yeni bir taarruzun ne zaman başlayacağını bilmiyorduk. Ruslar gözden kaybolmuş olsa da keşif birliklerimiz ara sıra sekiz kilometre kadar yakın bir mesafede müfrezeler görüldüğüne dair haberler getirirdi. Adamlarımız mevzileri tahkim etmek için arı gibi çalışıyor, hendekler kazıyor ve şehrin tabii siperlerini oluşturan tepelerin eteklerinde tabyalar inşa ediyordu. Ölülere defnetme işini de tamamlamaları gerekiyordu ve Ruslar kendi ölümlerini de bizim gömmemiz için geride bıraktıklarından bu hiç de kolay bir iş değildi. Hastanedeki sabah işlerini bitirdikten sonra Doktor Robert'e uğrayıp onun güzelim siyah atlarından birini alır ve adamlarımızın işlerinin ne âlemde olduğunu görmek için tepeye giderdim. Muhteşem yaz havasında at sırtında oturup sigaramı tütürürken genellikle cenaze ekibinin çalışmasını seyrederek, paramparça olmuş cesetleri küçük bir yığın hâline getirdikten sonra onları gömmek üzere hendek kazdıklarına şahit olurum. Bazen askerlerin toplu hâlde öldüğü bir bölgeye rastladıklarında bir hendeğe yirmi otuz cenaze koyarlar, bazen de yoldaşlarından uzakta ölmüş bir askeri tek başına bir mezara defnederlerdi. Rus ve Türk cenazeleri mutlaka birbir-

lerinden ayrı defnedilirdi çünkü Müslümanlar mezarda dahi bir gâvurun yanında yatmak istemezdi.

Muharebeden dört beş gün sonra tepenin zirvesine çıkıp oradan da Rus birliklerinin en yoğun Türk ateşine maruz kaldığı dereye inerken ölen Rusların çoğunlukla yeterince derine gömülmediğine şahit oldum. Yaşlı şairin dediği gibi “bazı cesetlerin üzerine anca üç avuç toprak atılmıştı” ve bu yarım yamalak cenaze merasimleri yüzünden ortalığa kesif, bayılıcı bir koku yayılıyordu.

Küçük bir çukurda, topraktan dışarı çıkmış sarı saç bukleleri dikkatimi çekti ve orayı kılıcımın ucuyla hafifçe kazıyınca ölü bir Rus gördüm. Pek çok yerde topraktan fırlamış bir ayak, parmak veya el oradaki ölünün varlığını belli ediyordu. Türk müdafaa hattından vadinin daha aşağı kesimlerine doğru inerken cenaze ekiplerinin dikkatinden kaçmış çok sayıda ceset gördüm. Kavurucu temmuz güneşinin altında öylece yatıyorlardı, toprağın serin rutubeti ise onların altında yaşayan korkunç canlılarla doluydu. Rusların çehreleri, ateşli silahla ölümlerin çoğunda rastlandığı üzere dingin ve sakindi. Güneş ışınlarıyla parşömen kâğıdı kıvamına gelene kadar kavrulan derilerinde ise henüz çürüme emaresi yoktu. Ölüm o kadar ani gelmişti ki yüzlerdeki ifadeler, savaşın en şiddetli anını yaşayan askerlerin beyinde birbirini kovalayan düzensiz arzuları hâlâ yansıtmaktaydı. Askerler üzerine yazan şairin şu sözlerini alıntılarlamak gerekirse;

“Öfke, acı ve korku;

Dumanla kavrulan cilde damgalandı.”

Fakat bedeninin, güneş ışığının etkisine maruz kalan kısmı mumyalanmış hâlde korunurken toprağın altındaki kısım çürümenin ilk safhasına çoktan geçmişti. Yosun tutmuş bir

toprak yığınınına gömülü büyük bir taşı ters çevirip altındaki semirmiş iğrenç canlıları görenler, durum tespiti yapmak için sağda solda rastladığım cesetleri kılıcımın kınıyla kaldırdığımda karşılaştığım manzarayı daha fazla tarife gerek kalmadan gözlerinde canlandırabileceklerdir.

Muharebeden sonra Sofya'dan Plevne'ye yeni birlikler sökün etti ve kısa bir süre sonra Osman Paşa'nın şehirde sadece müdafaa maksadıyla kalmakla yetinmek gibi bir niyeti olmadığı ortaya çıktı.

Bildiğimiz üzere Lofça, biz Plevne'ye varmadan evvel 16 Temmuz'da General Sobatoff tarafından işgal edilerek Rusların eline geçmişti. Sobatoff'u iyice tartacak vakti olan Osman Paşa, şehri geri almaya kararlıydı. Takviye birliklerimizin geleceği Sofya yoluna hâkim olduğu için şehrin stratejik önemi aşikârdı. Osman Paşa'ya göre şehre sahip olmak, Plevne ordusunun harekâtlarını gizlemek ve uygun zamanda taarruz başladığında kendisine bir harekât üssü olarak hizmet edecek ön müdafaa hattını tamamlamak için de zaruriydi.

Lofça şehri Plevne'ye otuz, Truva Geçidi'ne yirmi kilometre mesafedeki Osma Nehri vadisinde yer alıyor. Kabaca söylemek gerekirse nehir, şehri iki parçaya ayırmıştır; birinde Müslüman ahali, diğerinde Bulgarlar yaşamaktadır. Savaştan evvel ahalinin büyük çoğunluğu Müslümanmış ve sayıları on iki binmiş. Lofça o zamanlar Bulgaristan'ın en zengin şehirlerdenmiş; on iki camisi, üç Ortodoks kilisesi, on Müslüman ilkokulu ve pek çok Hristiyan okuluyla övünürmüş. Lofça birkaç ana yolun kavşağında yer alıyordu ve bulunduğu konum onu hem işgalciler hem de işgale uğrayanlar için önemli bir yer hâline getiriyordu. Sobatoff; Lofça'yı İkinci Kazak Muhafız Birliği, iki Don Kazığı birliği ve bir piyade müfrezesinin kullandığı iki sahra topundan oluşan bir kolla işgal etmişti.

20 Temmuz'daki muharebe kazanılır kazanılmaz Osman Paşa baskın yaparak Lofça'yı geri alma hazırlıklarını tamamladı. İlk olarak bir süvari kıtasıyla mevkiyi teftiş etti. Daha sonra altı piyade taburu, bir sahra topu bataryası ve Sofya'dan takviye olarak gönderilen bir Çerkes hafif süvari birliğini alarak Mirliya Rıfat Paşa'nın emrine verdiği bir kol oluşturdu, Rıfat Paşa'nın yanında ikinci kumandan olarak Tefvîk Bey vardı. Bu kol, 25 Temmuz sabahı saat altıda Plevne'den yürüyüşe geçti ve tan yeri ağardığında Lofça önlerine ulaştı. Üç veya dört Kazak bölüğü ile Rusların silahlandığı çok sayıda Bulgar'ın müdafaa ettiği şehre derhâl taarruz düzenlendi. Ancak düşman çok cılız bir direniş sergiledi ve Rıfat Paşa'nın kolu, şehri neredeyse tek bir mermi sıkmadan işgal etti.

Böylelikle bir hafta içinde Rus ordusu iki ciddi mağlubiyete uğradı ve açıktır ki Rus kumandanlar itibarlarını geri kazanma girişiminde bulunmaya hazırlanıyordu. Şiddetli bir çatışmaya girmekten kaçınarak ve kendilerini yalnızca uzaktan göstererek kuvvetlerini toplarken uzun menzilli top atışlarıyla yendiler. O sırada Türk ordusu, düzenli birliklerin ve yardımcı süvarilerin ilave takviyesiyle güçlenmişti. I ve II. Plevne Muharebeleri arasında yaşanan bir diğer önemli hadise de Plevne'ye on beş kilometre mesafede, Vit Nehri'nin sol kıyısında yer alan Trestenik köyünün geri alınmasıydı. Bu köy Rusların eline geçmişti fakat Hasan Sabri Paşa ve Mehmed Nazif Bey birkaç piyade taburu, bir iki sahra topu ve bir Çerkes süvari birliğiyle köyü 25 Temmuz günü geri alıp ana kollarına doğru çekilen Rusları kovdu.

Osman Paşa'nın harekât planı için hayati önem arz eden başarısı haricinde birkaç kelimeyle anlatılabilecek bu heyecan verici olaylar Plevne'nin dışında cereyan ederken ben şehirdeki hastanede vazife başındaydım. Sadece zaman zaman uzak-

taki topların bana savaşın devam ettiğini hatırlatan sönük yankılarını duyuyordum.

Apar topar kurulmalarına ve sivil hastanelerin donatılması için gerekli görülen az sayıda eşyayla tefriş edilmelerine rağmen hastanelerimiz seferberlik başlangıcında, kaynaklarımız yetersiz gelmeye başlayana kadar gayet verimliydi. Ordu Baştabibi Hasib Bey çok iyi bir teşkilatçı ve idareciydi. Cerrahi işlere hiç karışmamasına rağmen tavsiyeleri dinlemeye ve istediğimiz malzemeleri tedarik etmeye her zaman hazırды.

Plevne'de bulunduğum sürenin başlarında genel hastaneye hemen hemen bir kilometre mesafedeki küçük bir Bulgar evinde kalmıştım. O kadar uzaktı ki sonradan daha uygun bir yere taşındım ve küçük evim, Fransız gazeteci Olivier Pain'e verildi. Hiç kira ödemediğim için sadece lafta ilk ev sahibim Bulgar'dı, kızı da Bulgaristan'da tek tük gördüğüm güzel kızlardan biriydi. Ancak sohbetlerimiz lisan kısıtlaması duvarına çarpıyordu çünkü ben neredeyse hiç Bulgarca bilmiyordum ve onun söyleyebildiği tek İngilizce kelime ise "Londra" idi. Kızı nerede görsem güzel bir tebessümle bembeyaz dişlerini gösterir, kocaman kara gözlerini fal taşı gibi açar ve hoş bir şekilde yerli yersiz "Londra!" diye haykırırdı. Londra'nın ne manaya geldiğini bilip bilmediğini söyleyemem fakat onun sınırlı kelime dağarcığı kendince pek çok kabiliyetli hatibin coşku dolu cümlelerinden daha fazla şey anlatıyordu. Gece vakti yorgun argın işten eve geldiğimde ışıltılı bir karşılama edasıyla ve samimi bir tebessümle "Londra!" dediği zaman anlıyordum ki "İyi akşamlar Doktor, umarım çok kötü bir gün geçirmemişsinizdir. Buyurun, size pırlav ve kabre ikram edeyim!" demek istiyordu. Aynı kelimeyi, kapıdan çıkarken başını geriye çevirip şuh bir bakışla söylediğinde ise "İyi geceler Doktor, tatlı rüyalar. Umarım sabah size bir Rus mermisi isabet etmez!"

dediği açıktı. Ancak çok basit ve yemek pişirmeyi pek gerektirmeyen ev işlerimi çoğunlukla becerikli bir adam olduğunu ispatlayan erkes hizmetlim hallediyordu.

Hasib Bey, bütün sağlık personelinin her sabah saat dokuzda ana hastanenin bulunduğu idari binada toplanmasını sağlayacak mkemmел bir plan yapmıştı. Kahve, pilav ve bulabil-diğim zaman yumurtayla kahvaltı yaptıktan sonra buluşmaya giderdim. Hasib Bey ile muavini Raif Bey hepimizi orada karřıldarđ ve hep birlikte yarım saat boyunca sigara içip bakmamız gereken ilginç vakaları tartışırdık. Hastaneye getirilen yemeklerle ilgili şikâyetimiz varsa veya malzeme talebimiz olursa söylediklerimizi orada dinlerlerdi. Bu çok iyi bir fikirdi ve çok işe yaramıştı.

İlk iş telaşesi bittikten sonra kendi hastanemle ilgilenmem gerekiyordu. Burası iki katlı bir Bulgar eviydi; zemin kat boştu, üst katlardaysa içinde yirmi beş hastamın yattığı iki büyük oda vardı. Yatak ve battaniye ihtiyacı karşılandığı için yaralıları epeyce rahat ettirebiliyordum. Hastabakıcı olarak bana iki Türk askeri tahsis edilmişti, işe yatkın ıracılar olduklarını hemen ispatladılar. Onları pansumancı ve hemşire olarak eğittim. Yeni vazifelerini mkemmел bir şekilde yerine getirdiler. Başlarda çok fazla ölüm vakası yaşadık. Ölüm haberi Müslüman imamlara iletiliyordu; onlar da gelip ölüyü yıkayıp kefenliyor, ardından da defnetmek üzere Türk kabristanına götürüyordu. Nekahet dönemindekilere bol bol et suyu, çorba, pilav, yumurta, ekmek gibi lezzetli ve besleyici yemekler veriliyordu. Olağanüstü bir iyileşme yeteneğine ve ikiden etkilenmemiş bünyeye sahip oldukları için pek çoğu sağlıklarına kavuştu.

VII.

II. Plevne Muharebesi

Derdimi anlatmaya yetecek kadar Türkçe bilmeme rağmen hastalarım özel meselelerinden bahsettiklerinde veya muharebe alanında yaşadıkları maceraları uzun uzun anlatmaya başladıklarında zorlanıyordum. Ancak bazen çatışmanın vahşetine dair birkaç korkutucu kelimeyi anlayabiliyordum.

Hastalarımın biri, bir Kürt alayının miralayıldı; tüfek mermisiyle kalçasından vurulmuş harikulade bir adamdı. Mermi sol uyluğunun dış tarafından girip diğer tarafından çıkmış ve sağ kalçasını delip geçerek dört delik açmıştı, bu da iltihabın ve yüksek ateşin eşlik ettiği aşırı bir kanamaya sebep olmuştu. Belki hâlâ sağdır ve bana anlattığı hadiseyi hatırlamak istemeyebilir diye bu hastanın ismini vermeyeceğim.

Bana çatışmanın en şiddetli anında yaralandığını ve bir süre şuurunu kaybettiğini söyledi. Kendine gelince ellerinin ve dizlerinin üzerinde Türk saflarına doğru sürünmeye başlamış. Tam o sırada yerde yaralı yatan bir Rus subayı görmüş. Ben yaralarına pansuman yaptığım sırada hastanın bana fısıldaarak anlattığı hadiseyi şimdi onun sözleriyle naklediyorum:

“Tam önümde yattığını görünce içimden onu öldürmek geldi. Galiba yüzüme bakınca niyetimi anladı çünkü yarasını işaret etti ve canını bağışlamamı istercesine ellerini kaldırdı. Ellerimin ve dizlerimin üzerinde sürünürken üzerine eğilip ben de kendi yaralarımı ona gösterdim, sonra tabancamı çekip kafasına

sıktım. Beni aramaya gelen emir erim tam arkamdaydı, kendisi Kürt'tür. Kürt işi uzun bıçağını çekip Rus'un kellesini ölmeden evvel kesti. Bıçak soluk borusunu keserken ciğerlerindeki hava hırıltılı bir şekilde dışarı çıktı. Rus subayının uzun, sarı sakalları vardı, yakışıklı bir adamdı. Yüzünü asla unutmuyacağım. Dehşete kapıldın değil mi? Savaş işte... Ben o zaman insan değildim, vahşi bir hayvandım. Onu gücüm yettiği için öldürdüm. Aynı durumda ben olsaydım o da beni öldürürdü. Mukadderat!"

Bütün sağlık personelinin vazife yaptığı benzer hastaneler vardı ve bu hastanelerin hepsi aynı anlayışla idare ediliyordu. İşimi genellikle öğleden evvel bitirip haftada bir, sabaha kadar acil nöbeti tuttuğum ana kadar hastaneye gitme sırası bana geldiği zamanlar hariç, günün geri kalanını kendime ayırırdım.

Alayların çoğunun miralaylarıyla, özellikle de Lofça'ya gidene kadar bana savaşla ilgili haberleri getirmeye devam eden Tevfik Bey'le çok samimiydik. O gidince kendi başımın çaresine bakmak mecburiyetinde kaldım fakat birliklerin, daha Lofça'ya gitmeden evvel çalışmaların planını yapan Tevfik Bey'in talimatlarıyla aralıksız olarak inşasına devam ettikleri istihkâmların, siperlerin ve tabyaların ilerleyişini seyrederken epey eğlendim.

Öyle pek yemek seçen biri olmasam da Çerkes hizmetlimin sürekli pişirdiği pilavı ve yağda yumurtayı yemekten bıkmıştım. Weinberger'le birlikte, misafirperverlikte sınır tanımayan Doktor Robert'in evine akşam yemeğine davet edilmeyi heyecanla ve zevkle bekliyorduk. Bu davetlerde Viyanalı hizmetçinin pişirdiği ağız sulandıran Avrupa yemeklerini yerdik, Robert de her zaman en iyi Bulgar şarabından ikram ederdi. Şimdi gözümün önüne geliyor da... Kirli sarı renkli Bulgar çuhasından takımını giyinmiş; uzun, eğri parmaklarını piyanonun tuşlarında gezdirirken sabahın erken saatlerine kadar bağıra çağıra peş peşe Avrupa'daki lisanların yarısıyla şarkılar

söylüyor. Huzur içinde yatsın! Bize harikulade yemekler yedirdi fakat ona ne olduğunu hiçbir zaman öğrenemedim.

Onunla alakalı küçük bir olay, savaşın daha sonraki bir safhasında yaşanmış olsa da sanırım buraya kaydetmeye değer. Plevne'ye yağmur gibi top mermileri yağarken Robert bahçesine büyükçe bir çukur kazmış ve ateşin en yoğun olduğu anlarda kendisini o çukura köstebek misali gömmeyi alışkanlık edinmişti. Bir gün bahçesini dışarıdan seyrettiğim sırada hizmetçinin ona dumanı üstünde ve çok lezzetli görünen ikinci yemeğini getirdiğini gördüm. Yemeğe oturur oturmaz evinin tepesinde bir top mermisi infilak etti ve Robert, peşine av köpeği sürüsü takılmış tilki gibi yerinden fırlayıp kendisini çukura attı. O orada titreyerek yatarken yemeğin soğuması hiç iyi olmazdı; ben de çitin üzerinden atlayıp yemeği bir güzel, afiyetle yedim. Külbastı tek kelimeyle enfesti.

Robert'in yaralılarla hiçbir alakası yoktu elbette. O sadece bir Bulgar doktordu ve ayrıca Rus hayranı olduğundan şüpheleniliyordu. Çok sonraları, Plevne düşmeden evvel casus olduğu için öldürüldüğüne dair bir şayia işittim.

II. Muharebe'den evvelki nispeten sakin günlerde dış dünyadan çok az haber alabildik. Telgraf telleri bütün özel haberleşmelere kapalıydı ve hâliyle şehre sızan bilgilerin doğruluğu şüpheliydi. Sofya'dan gelen askerler bize Türk İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki savaşın gidişatı hakkında haberler getiriyordu; Lom ordusu hayli başarılı olduğu hâlde Süleyman Paşa'nın kuvvetlerinin Şıpka Geçidi'nde ağır bir felaket yaşadığını öğrendik. Büyük Britanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiğine ve o sırada Sofya'da yirmi bin İngiliz askeri olduğuna dair devamlı bir söylentinin dolaşmasına bakılarak haberlerin ne kadar güvenilmez olduğu anlaşılabilir.

II. Plevne Muharebesi'nin önemine dair net bir fikir edinmek için vaziyeti Rus kumandanların bakış açısından anlamak gerekir. Rus kumandanlar, 20 Temmuz'da uğradıkları ağır mağlubiyeti büyük bir zaferle telafi etmeselerdi, taarruz girişimini yarıda bırakıp bütün dezavantajlarıyla birlikte meşakkatli bir müdafaa politikasına geri dönmek mecburiyetinde kalacaklarını fark etmişlerdi. İzlenecek en tabii yolun, Osman Paşa'nın ordusunu bozguna uğratmak olduğu açıktı çünkü Plevne'ye girmek, Razgrad veya Eski Zağra'ya girmekten çok daha kolaydı. Orada bir kuvvet toplamak da daha kolaydı ve civarda yakın tehlike yoktu. Doğudaki Türk ordusuna taarruz etmek, muhtemelen uzun sürecek kuşatma harekâtları gerektirecekti. Öte yandan Osman Paşa mağlup edilirse General Gurko'yu takviye etmek ve ardından Süleyman Paşa'nın ordusuna yaklaşmak kolay olacaktı. Böylelikle doksan beş kilometre mesafedeki Tırnova'da bulunan Rus kurmay heyeti Plevne'ye taarruz etmeyi kararlaştırdı ve bu vazifeyi Prens Schahoffskoi ile General Krüdener'e verdi. Bakalım netice ne olacak...

27 ve 28 Temmuz'da keşif birliklerimiz Niğbolu'dan ve Pordim'den kalabalık Rus birliklerinin yaklaştığını haber verdi, hepimiz bir taarruzun elinin kulağında olduğunu anlamıştık. 29 Temmuz günü sakin geçti fakat 30 Temmuz sabahı kahvaltımı ederken bir kez daha top patlamaları duyunca anladım ki Rus topçularının taarruz hazırlığı başlamıştı ve Türk bataryaları da karşılık veriyordu. Sabahın ilk saatleri hava rutubetli ve sisliydi fakat sis dağılınca güneş tamamen ortaya çıktı ve hava kavurucu hâle geldi. Amirim Hasib Bey'den özel bir talimat almadığım için savaşı mümkün olduğunca izlemeye karar verdim. Hastanedeki işimi bitirince atımı eyerleyip cerrahi aletlerimin olduğu kutuyla ve birinde sargı bezleri, diğerinde bandajlar olan iki büyük çantayla birlikte dörtünlü

yola çıktım. Silah olarak bir kılıç ve bir tabanca almıştım fakat tüfeğim yoktu. Hiç sahra hastanesi kurulmamıştı ve yaralıları hizmet edebileceğim aklıma geldi. Bu sebeple çatışmaların yoğun olduğu güneydoğu istikametine yöneldim. Şehirden bir kilometre kadar sonra küçük bir tepenin yamacından yukarı çıktım, zirvenin aşağısında bir Türk piyade alayı sığınmıştı. Hava çok sıcaktı, adamlar beş altı saat evvel mevzilendiklerinden bu yana hiçbir şey içmemişlerdi. Oraya vardığımda saat on civarıydı ve gördüğüm ilk şey, tepenin eteğinde küçük bir dere den doldurdukları su testilerini mevzideki susamış askerlere taşıyan fukara Türk kadınlarının oluşturduğu uzun sıra oldu. Bazıları dolu testilerle yukarı çıkıyor, bazıları boş testilerle aşağı inip tekrar doldurmak üzere dereye gidiyordu. O sırada topların gümbürtüsü dehşet vericiydi ve Rus top mermileri çığlıklar atarak başımızın üzerinden uçuyor; bazıları havada infilak ediyor, bazıları ise arkamızda yere düşüyordu. Beyaz kıyafetli, yüzleri yaşmaklı ve sadece gözleri görünen kadınlar su testilerini askerlerin yanına kadar taşıyarak ve hiç duraklamadan dereye geri dönerek kendi kendilerine üstlendikleri vazifeye azimle devam ettiler. Birliklerin mevzilendiği tepeyle aramızda iki yüz metre mesafe kala, birkaç metre önümde bir top mermisi infilak etti ve kadınlardan birinin koluna şarapnel çarptı. Kadın, beyaz elbisesinin üzerine kan fışkırırken feryadı kopardı ve muharebedeki ilk hastam oldu.

Diğer kadınlar onun yaralandığını görünce yaygarayı kopardılar ve hep bir ağızdan bağırıp çağırmaya başladılar. Arkadaşlarını bir ağacın altına yerleştirdiler. Başta onunla ilgilenmemi reddettiler çünkü bir gâvur, şartlar ne olursa olsun bir Türk kadınına dokunmamalıymış. Ancak kanamayı kendi başlarına durduramayıp telaşa kapılınca sargı bezi ve bandaj çantalarımla yaklaşmama itiraz etmediler. Elbisesinin kolunu makasla ke-

siip kanamayı durdurdum fakat yara ufak bir sıyrıktan ibaretti. Osman Paşa kadınların orada olduğunu her nasılsa duymuştu ve bir emir subayı dörtnala gelip hepsini oradan tahliye etti. Kadınlar şehre geri döndü, onları bir daha görmedim.

Tepenin zirvesine ulaşım etrafa bakınca tepelerle bezeli uçsuz bucaksız arazinin ayaklarımın altında uzandığını ve her tepenin zirvesinden sahra toplarından oluşan bir bataryanın gümbürdediğini gördüm. Görünürde hiç Rus piyadesi yoktu. Hangilerinin Rus topu, hangilerinin Türk topu olduğunu anlamak da imkânsızdı. Müthiş bir gürültü vardı, her yerden toz bulutları kalkıyordu. Toplar yeni bir mevzide faaliyete geçtiği için sağda solda dörtnala koşan altı atın çektiği Rus topları vardı. Bütün tepelerin zirvesine ve Griviçe'den Radişevo'ya kadar asker yerleştirmiştik, bataryalarımız da Rus ateşine karşılık veriyordu. Şarapnelle yaralanan birkaç adama müdahale ettikten sonra iki taarruz kolunun da hedefi olan Griviçe'ye doğru, doğru istikametine gittim.

Yolda Osman Paşa'yla kurmaylarına rastlayıp onları selamladım. Osman Paşa bitkin ve endişeli görünüyordu. Tehlikeli harekâtlar sırasında kullandığı bir doru atın sırtındaydı, diğer iki kıymetli savaş atından birinin ölme riskini göze almamayı tercih etmişti. O doru at, çatışmanın hararetini ölçmek için önemli bir termometre vazifesi görüyordu; muharebe meydanaında boy gösterdiği zaman gidişatın son derece hassas olduğu rahatlıkla anlaşılabilirdi. Tam Osman Paşa'nın yanından geçerken çatışmada ilk kez tüfek mermilerinin ıslığını duydum.

Radişevo'ya bakınca köyde büyük bir Rus birliği görülüyordu. Toplarını öne gönderiyorlardı, piyadeler de dörtnala çekilen topların peşi sıra ilerliyordu. Osman Paşa'nın kurmaylarıyla birlikte Yanıkbayır'ın yamacında yer alan ve yanından Griviçe çayının aktığı Bulgareni yoluna doğru at sürdüğünü görebil-

liyordum. Onları takip ederken ağır ağır, acılar içinde Plevne'deki hastaneye doğru sürünen birkaç yaralıya rastladım ve tabii ki en basit bir ameliyat teşebbüsünde bile bulunamasam da acılarını bir nebze olsun azaltmayı başardım. Yavaş yavaş karşıt kuvvetlerin genel hareket tarzlarını fark etmeye başlıyordum. Kabaca ifade edecek olursak; Türklerin, Plevne'nin güney ve güneydoğusunda uzanan bir çember yayını işgal ettiklerini, Rus birliklerinin de taarruzlarının asıl hedefi Griviçe köyü olacak şekilde, birbirlerine yaklaşıp kadar hatlar hâlinde Türklerin üzerine ilerlediğini anladım. Bulduğum tepenin zirvesinden, ilerleyen Rus hatlarını seçebiliyordum; bizim birliklerimiz ise o sırada benim altımdaydı ve gittikçe şiddetlenen ağır top ateşinden korunmak için aceleyle kazdıkları siperlerde duruyorlardı. Yüz elliden fazla topun aralıksız ateş etmesine ve müdafaa yayınının bir ucundan diğer ucuna kadar kesintisiz bir hat hâlinde uzanan piyade yayılım ateşine bakılarak yaşanan mahşerî kargaşaya dair bir fikir edinilebilirdi. Bulduğum yerden Griviçe köyüne yapılan taarruzu açık seçik görebiliyordum: Ruslar önden ilerleyen, yarım kilometre genişliğindeki bir kolla taarruz ederken bizim adamlarımız köyün önündeki siperlerde göğüs hizasına kadar ayağa kalmış vaziyette onları bekledi. Dumandan göz gözü görmüyordu ve muharebe alanı o kadar büyüktü ki bazen kimin Türk, kimin Rus olduğunu anlamakta zorlanıyordum. Siper almak için tepenin zirvesinden biraz geriye indiğim sırada arkadaşım Czetwertinski, Osman Paşa'nın muhafızlarından seksen askerle birlikte dörtnala çıkageldi. Biraz lafladıktan sonra hâlihazırda bulunduğumuz yerden pek bir şey göremediğimiz için yukarı çıkıp ilk müdafaa hattımızı teftiş etmeye karar verdik. Tepenin zirvesinin hemen altında dört bin Türk askerinin mevzilendiğini ve buldukları yere taarruz eden Rusları yayılım ateşine tuttuğunu gördük. Czetwertinski'yle

birlikte bizim piyade hattının en ucuna giderken etrafımızda uçuşan mermilerin eşek arıları gibi vızıldadığını duyabiliyordum. Czetwertinski atının sırtında otururken sakın sakın bir sigara sardı ve çakmak bulmak için sağa sola bakındı. En yakın siperdeki bir askerin, çatışma arasında sigarasını tütürdüğünü görünce Türkçe olarak "*Ateşini versene!*" diye seslendi. Adam siperden çıktı, selam verdi ve yanan sigarasını Prens Czetwertynski'ye uzattı. Selam verir hâlde dururken bir tüfek mermisi kafasını delip geçti ve adamcağız oracıkta can verdi. Czetwertinski, orada daha fazla oyalanmanın akıl kârı olmadığını söyleyince tekrar tepenin diğer tarafına çekilip siper almış vaziyette bekleyen süvarilere katıldık.

Modern savaşa hiç de uygun olmayan bir şekilde iki bölük kolu hâlinde ilerleyen Ruslar, tam o sırada bizim siperlerden açılan yoğun ateş altında bocalamaya başladı. Biraz daha bocaladıktan birkaç dakika sonra ilerlemeyi bırakıp geri çekildiler. Fırsat bu fırsattı, Türk süvarilerinin hücumu kalkması için borular çalındı. Ben ne olup bittiğini anlayamadan alayın miralay Mustafa Bey'in ve aralarında Czetwertinski'nin de bulunduğu seksen askerin, çoktan kaçmaya başlamış Rus piyadelerinin üzerine doğru dörtnala gittiklerini gördüm. Bir an ne yapacağımı bilemedim. Derken, Mustafa Bey kılıcını savurdu ve bana seslenerek kendilerine eşlik etmemi söyledi. Alelade bir sıhhiye subayı olduğumu unutmuştum. Atımı mahmuzladım; yarım dakika sonra, kaçmakta olan Ruslara karşı amansız bir hücumda Czetwertinski yanında at koşturuyordum. Dörtnala tepeye tırmandık, zirvedeki adamlarımızın arasından geçtik ve Schahofskoi'nin yamaçtan aşağı kaçan askerlerine hücum ettik. Tepeden inerken sağımızda büyük bir mısır tarlası vardı; Rusların, geri çekilmelerini durdurmak için güçlü bir süvari topluluğunun baskına geldiğini düşünerek dizlerinde derman kalmayana

kadar o tarlada koştuklarını görebiliyordum. Mısır tarlasının yanında, mahsulü biçilip balyalar hâlinde istiflenmiş bir arpa tarlası vardı. Biz üzerlerine doğru giderken Ruslar çil yavrusu gibi balyaların arasında kaçışıyor, askerlerimiz tüfeklerinin ve tabancalarının mermilerini firarilerin üzerine boşaltırken bağı- rıp çağırıyordu. Rus subayları adamlarını toplamaya çalışıyordu ve gruplar hâlinde ağaçların altında durup bizim ateşimize kar- şılık vermeye başladılar. Kısa bir süre sonra bizim askerlerden en gözü kara olanları firarilerin kırk elli metre yakınına varınca Ruslar aniden geri döndü. Alt tarafı bir avuç adamın taarruz ettiğini anlayınca düzene girdiler ve üzerimize mermi yağdır- maya başladılar. Bütün bunları seyretmekte olan Hasan Sabri Paşa geç kalırsak geri çekilmemizin büyük ihtimalle sekteye uğrayacağını tahmin edip derhâl geri çekilmemizi emretti. At- larımızı tam zamanında geri çevirip mahmuzlayarak canımızı kurtarmak için dörtnala kaçtık.

Benzer bir durumla karşı karşıya kalanlar dışında muhteme- len hiç kimse böyle bir badirede insanın yaşadığı ani duygu değişimini tahmin dahi edemez. Birkaç dakika evvel firarile- rin peşinde dörtnala at koştururken kendimi bir aslan kadar cesur hissetmişim fakat onlara arkamı dönüp de mermilerin vızılısını duyunca ölümcül bir dehşet kapladı içimi. Bankada milyonlarca sterlin param olsaydı o Rus tüfeklerinden iki yüz metre daha uzakta olmak için hepsini feda ederdim. Elbette herkes başının çaresine baktı ve herhangi bir düzen içinde olmaya teşebbüs etmedik. Av olan hayvan gibi emniyetli bir yere kaçma içgüdüğü beni mısır tarlasına sevk etti ve uzun mısır saplarının arasına saklanmak için atımı dörtnala sür- düm. Başımı atımın boynuna eğip bağırarak ve mahmuzla- yarak kaçtım. Mısırlar bir adamı ve atı tamamen gizleyecek kadar uzundu, bu sayede Ruslar hiç kimseye nişan alamıyordu

fakat tarlayı aralıksız yayılım ateşine tuttular ve rastgele ateşlenen birçok mermi hedefini buldu. Yüzlerce mermi dört bir yanımdaki mısır saplarını koparıırken itiraf etmeliyim ki daha evvelki gözü karalığım yerini dehşetli bir korkuya bıraktı. Ne tarafa dönsem yanı başımda tehlike belirliyordu; körlemesine dümdüz ileri gidiyor, durumumun hayırla neticelenmesini umuyordum. Yakınımdaki bir asker aniden kollarını savurdu ve eyerinden birkaç metre havaya fırlayarak kana bulanmış mısır saplarının arasına paldır küldür düştü. O an, kalbinden vurulmuş olabileceği geldi aklıma.

O zamana kadar tepedeki mevzimize taarruz eden bütün Rus kuvvetleri tam tekmil peşimizdeydi. Hafife aldığımız bu hatalı taarruzdan kurtulan diğer askerlerle birlikte mısır tarlasının öteki tarafına çıkınca geri çekilmemizin piyadelerimizi paniğe sevk ettiğine dehşetle şahit oldum. Ruslar ilk taarruza başladıklarında piyadelerimiz inatla yerlerinden ayrılmamıştı fakat peşimizde Ruslar olduğu hâlde dörtlüme kaçtığımızı görünce geri çekilmemizin manevi etkisi onlara ağır geldi ve mevziden kaçmaya başladılar. Çok kritik bir andı fakat geri çekilme başladığı derecede hızlı durdu çünkü tepeden kurmaylarıyla birlikte hadiseyi izleyen Osman Paşa, askerleri toplamak için derhâl harekete geçmişti. Tepenin zirveden, askerlerin siper aldığı yere kadarki yamacı son derece dikti fakat biz yamacı çıkınca siperdeki adamlar da peşimizden gelmeye başladı. Osman Paşa ve kurmayları bağırarak, tehditler savurarak ve tabancalarını yukarı çıkan kendi adamlarının üzerine boşaltarak dörtlüme tepeden aşağı indi. Bu sert tedbir istenen etkiyi yarattı ve adamlar toplanıp yeniden siperlerdeki yerlerini alarak Ruslara ateş etmeye başladılar.

O sırada hava kararmaya başlamıştı. Çatışma dinecek gibi görünmediği için her şeyin bittiğine ve Rusların benim hemen

arkamdan şehre gireceğine tamamen inanmış hâlde, mümkün olduğunca hızlı bir şekilde Plevne'ye geri döndüm. Ancak şöyle oldu; Ruslar bizim ilk siper hattımızı zapt etti, Osman Paşa ise kuzeydeki taarruzun sona erdiğini görünce mevziyi tahkim etmek için Niğbolu yoluna iki yeni alay yerleştirilmesini emretti. Adamlar çok dinçti, koşarak yola çıkıp aradaki üç kilometre mesafeyi on iki dakikada katettiler ve bir süre göğüs göğse mücadeleden sonra geri çekilen Rusların daha ileri gitmesini engellemek için tam zamanında yetiştiler.

Şehre girdiğimde sokaklara sürekli mermi yağıyor, bu da Rusların hiç istenmeyecek kadar yakınlaştığını gösteriyordu. Bir Bulgar'ın, elinde kovayla evinden çıkıp sokağın ortasındaki çeşmeden su doldurmaya gittiğini gördüm fakat çeşmeye varmadan bir tüfek mermisiyle vurularak oracıkta can verdiğini gördüm.

Hastaneye gidince kısa bir süre içinde gırtlığıma kadar işe gömüldüm. Çatışmalar yavaş yavaş bitti ve bazısı yürüyerek bazısı arabalarla olmak üzere sabaha kadar yaralılar geldi. O sırada sağlık personeli olarak otuz yedi kişiydik ve hepimizin işi bşından aşkındı. Tam olarak ne olduğu kimse bilmiyordu. Günün nasıl geçtiğini soran birkaç yaralıya mağlup olduğumuzu söylediğimi hatırlıyorum. Ancak daha sonradan öğrendim ki çok büyük bir zafer kazanmışız ve Ruslar bütün hat boyunca kesin mağlubiyete uğramış, Krudener'in ve Schahoffskoi'nin birlikleri çok büyük zayıat vermiş. Yeşil Bayır'da çarpışan Skobelev ise askerlerini düzenli bir şekilde geri çekmiş ve daha az zayıat vermiş. Ruslar toplam yüz altmış dokuz subay, yedi bin yüz otuz altı asker kaybetmiş yani toplam kuvvetlerinin yaklaşık dört birini. Ancak bu sayının dahi büyük ölçüde eksik olduğuna inanılmaktadır. Türklerin zayıatı ise yaklaşık sekiz yüz ölü ve dokuz yüz yaralıdan ibaretti.

Bu muhteşem zafere rağmen süvari eksikliği nedeniyle savaşı kazanma fırsatı kaçırılmıştı. Şayet güçlü bir süvari kolumuz olsaydı Tuna'ya hiçbir Rus sağ ulaşamazdı. Hatta Zıştovi'de Ruslar o kadar büyük bir paniğe kapılmıştı ki hepsi aynı anda köprüye akın etti ve pek çok araba kalabalık firariler tarafından nehre atıldı.

Beraber umutsuzca hücum ettiğim ve yine beraber daha da umutsuzca geri çekildiğim küçük süvari birliğime gelince; Miralay Mustafa Bey, Yüzbaşı Czetwertinski ve Türk mülazım benim gibi kaçıp kurtulacak kadar talihli olmalarına rağmen birliğin büyük bölümü kırılmıştı.

Plevne'de yaralıları yatıracak bolca yerimiz vardı ve tedavileri için yapılan tüm düzenlemeler ilk muharebedekinden çok daha iyi vaziyetteydi. Ana hastane dolunca adamları daha küçük hastanelere gönderdik. Hafif vakaların çoğu ise gece boyu dışarıda yatırılıyordu. İlk muharebeden sonra kazandığımız tecrübelerin pek çok açıdan tekrarını yaşadık; kırk sekiz saat, neredeyse aralıksız çalıştık ve yaralıların büyük bölümü arabalara koyulup Sofya'ya gönderildi. Top ateşi kesildikten sonraki ilk gece şehre sessizlik çöktü; duyulan yegâne ses, yararlıların inlemeleri ve kocaman, ahşap tekerlekli arabaların kaldırım taşlarında yol alırken çıkardığı gıcırtydı.

Söylediğim gibi ilk muharebeden sonra yaralıları karşılamaya çok daha hazırlıklıydık. Pek çok ameliyat aletimiz, kloroformumuz, antiseptik solüsyonlarımız ve bandajımız vardı; üstelik bazı askerleri de sıhhiye birliği olarak eğitmiştik. Bu yardımcıları önemli ölçüde işimizi kolaylaştırdılar ve pansuman işinde ustalaştılar. Askerler en çok siperlerde savaştıkları ve genellikle kafalarından ya da göğüslerinden vuruldukları için vakaların çoğunda yaralar ağırdı.

ı Ağustos günü öğleden sonra saat beş sularında hastaneden çıkıp muharebe alanına bakmaya gittim. Sonradan Griviçe tabyasının inşa edildiği yerin civarı Rusların cesetleriyle doluydu. Bu yamaçtaki sekiz dönüm kadar bir alanda bin beş yüz ceset saydım. Manzara dehşet vericiydi. Türk cenaze ekibi bizim ölülerimizi defnetmeye çoktan başlamıştı fakat Ruslar öldükleri yerde öylece bırakılmıştı. Neredeyse tamamı çırılçıplaktı çünkü başıbozuklar oraya uğrayıp silahlarını ve kıyafetlerini çalmıştı. İstemedenden de olsa Rus askerleri ile Türklerin vücut yapıları arasındaki fark dikkatimi çekti. Ruslar pek gürbüz değildi ve çoğu ağır Berdan veya Krenke tüfeğini taşıma vazifesini yerine getirecek kadar güçlü olmayan delikanlılara benziyordu. Parçalanmış top arabaları her tarafta dağılmıştı ve yer hallaç pamuğu gibi atılmış vaziyetteydi.

Ayağa kalkamayacak hâlde yatan birkaç yaralı at, yürekleri parçalarcasına kişniyordu. Biraz daha ileride bacakları kırılmış, iç organları dışarı sarkmış iki üç at daha ağır ağır ve acı içinde sürüklenerek bir tepenin yamacında yer alan çukurdaki su birikintisine doğru gidiyordu. Zavallı hayvanların dördünü vurarak ızdıraplarına son verdim.

Ölülerin bazıları çok tuhaf hâllerde duruyordu. Adamın biri dua eder gibi diz çökmüştü. Bir başkası ellerinin ve dizlerinin üzerindeydi. Bir tanesi parçalanmış beyninin üzerine yatıyordu. Üçünü de başıbozuklar soymuştu. Rusların geri çekilme hattı kolayca ayırt edilebiliyordu çünkü cesetler iz bulma oyunundaki yere atılmış kâğıtlar gibi⁴⁸ muntazam bir çizgi üze-

48 Müellif burada, ülkesinde çocukların oynadığı bir oyun olan “paper-chase” ifadesini kullanmıştır. Oyunun başında bir kişi “tavşan” olarak seçilir ve gruptaki diğer oyuncular “tazı” olur. Tavşan kaçmaya başlar. [ç N]

rinde yatıyordu. Ötede beride az da olsa direnmeye çalışmış fakat otuz, kırk, elli mermi yemiş ceset öbekleri görüyordum. Son derece acayip pozisyonda bir ceset gördüm. Bir ağacın yerden dört beş metre yüksekteki dallarına asılı vaziyetteydi; belli ki kurtulmak için ağaca tırmanırken serseri kurşun isabet etmişti.

Ölüleri ziyaretten dönüp hastanelerdeki yaralılarla yeniden ilgilenmeye başladım ve yanımda harikulade işlere imza atan Osman Efendi'yle birlikte birkaç ampütasyon⁴⁹ ameliyatı yaptım. Ertesi gün iş arasında, iğrenç bir şekilde kokmaya başlayan muharebe alanına tekrar gittim. O kadar kötü kokuyorlardı ki onları her biri seksen yüz ceset alan büyük hendeklere gömmek için ilave cenaze ekibi göndermek mecburiyetinde kaldık. Kıyım öylesine korkunçtu ki Rus alaylarının bazıları kelimenin tam anlamıyla yok edilmişti.

Muharebeden sonraki birkaç gün içinde çok sayıda yaralıyı Sofya'ya gönderdik, geriye sadece ameliyat edilecek vakalar kaldı. Onların da hepsi ana hastaneye kaldırıldı ve Osman Efendi'yle birlikte yeni gelen bu hastalarla ilgilenmeye devam ettik. Ameliyatların hepsini Tuçeniçe Nehri kıyısındaki o söğüt ağacının altında, açık havada yapıyorduk. Sivil hastanede farklı şekilde neticelenecek vakaların büyük çoğunluğu ölümle sonlanıyordu fakat zor ameliyatları yapmaya hiç teşebbüs etmedik. Ayrıca hastaların, uzuvlarının kesilmesindense ölmeyi tercih etmeleri elimizi kolumuzu bağlıyordu. Mesela bir askerin dizinde mermi varsa dizi açmak veya ameliyat etmek gibi bir şey asla söz konusu olamazdı ve bacağı keserdik. Bir cerrahın savaş zamanında tatbik edeceği en uygun yöntem

49 Kol, bacak ve benzeri uzuvların ameliyatla kesilerek vücuttan ayrılması.
[RN]

budur çünkü hassas bir ameliyattan sonra tedavi için gereken özenli bakım mevcut değildir. Bakım eksikliği sebebiyle ölüme yenik düşme ihtimali varken bacağına kurtaracak zor bir ameliyat yapmaktansa bacağı kesip askeri yaşatmak genellikle daha makul bir cerrahi işlemdir. I. Muharebe’de yaralananlara yaptığımız gibi parmaklarını kesmek mecburiyetinde kaldığımız çok sayıda asker vardı.

Kasabada ortalık yeniden sakinleşmeye başlar başlamaz ticaret hızla canlandı ve çarşı pazar yeniden insanlarla dolup taşmaya başladı. Yüksek kazancın kokusunu uzaklardan alan pek çok Sefarad Yahudi’si boy gösterdi ve yağma mallarını ellerinde tutan Çerkeslerden Rus parası ve Rus silahları satın aldı. Bir Rus rublesinin fiyatı iki pens, subay kılıcının fiyatı bir franktı. Ben de hâlâ sahip olduğum, harikulade kakmalı iki Rus tabancası satın aldım.

Osman Paşa kazandığı muhteşem zafer sebebiyle Avrupa’nın dört bir yanından yağın tebriklerden başını kaldıramıyordu. Sultan’ın bahşedebileceği en yüksek askerî payeyi kabul ettiği etkileyici bir sahneye ben de şahit oldum. Muharebeden birkaç gün sonraydı; arka tarafına bütün ihtiyatların yerleştirildiği karargâh kampına yakın bir yerde bulunduğum sırada “Toplan!” borusunun çalındığını duydum. Her yere sessizlik hâkimdi. Rusların yaklaştığına dair de hiçbir emare olmadığı için emrin ne demek olduğunu anlayamadım fakat emir şaşırtıcı bir hızla yerine getirildi. Beş dakika içinde birkaç bin adam silahlı olarak geçit törenine başladı. Neler olduğunu anlamak için etrafa bakınıyordum ki göz kamaştırıcı üniformalı bir Türk subayının, süvari birliği eşliğinde karargâh kampına doğru dörtlü geldiğini gördüm. Osman Paşa’ya gönderilen mesajı taşıyan refakatçilerle birlikte İstanbul’dan gelen, Sultan’ın yaverlerinden biriymiş. Kısa süre sonra bütün kamp

hareketlenmeye başladı. "Toplan!" borusu tekrarlanırken çağrıya uyan birlikler Yanıkbayır ve Griviçe'deki tabyalardan, sipperlerden merasim alanına akın edip meydanda hizaya geçti. Kumandan Muavini Adil Paşa da dâhil olmak üzere bütün üst rütbeli subaylar oradaydı. Sultan'ın yaveri ve bazı subaylar, o zamanlar Osmanlı'nın en yüksek askerî madalyası olan Osmaniye Nişanı'nı göğsüne şeritle tutturulmuş hâlde boy gösteren Osman Paşa'nın çadırına girdiler. Yaver, Sultan'dan gelen özel mesajı yüksek sesle okuyarak Osman Paşa'yı kazandığı parlak zafer vesilesiyle tebrik etti. Daha sonra ona kabzası elmaslarla süslenmiş muhteşem bir kılıç sundu. Adil Paşa'ya da Sultan'ın, onun askerlik vasıflarını takdir ettiğinin simgesi olarak harikulade kakmalara sahip bir çift tabanca verdi. Bütün subaylar sancaktarlarla birlikte öne çıktı ve ardından Osman Paşa birliklere ateşli bir nutuk irat etti. Devletli Sultan'ın, kendisine göğsünde bulunan nişanı verme şerefini bahşettiğini ve Rusların kesin mağlubiyetinden duyduğu memnuniyetin göstergesi olarak o muhteşem kılıcı takdim ettiğini söyledi. Sultan madalyayı bizzat Osman Paşa'ya vermiş olsa da zaferin itibarı ondan ziyade, düşmanın karşısına tekrar çıkmaya hâlâ can attıklarına emin olduğu cesur subaylarına ve birliklerine aitti. Yaptıkları muharebenin, savaşı bitirmeyeceğini de sözlerine ekledi. Onlar ocakları için, eşleri ve çocukları için savaşıyordu. Kendilerini bekleyen çatışma daha evvel girdiklerinden muhtemelen çok daha şiddetli olacağı benzese de onların cesaretine ve vatanperverliğine itimadı tamdı. Birliklerin hepsi liderlerini coşkuyla alkışladı ve merasim, hep bir ağızdan haykırdıkları "*La ilabe illallah Muhammed resulullah!*" nidasıyla sona erdi.

II. Muharebe'den sonraki günlerde tahkimat çalışmaları Tevfik Paşa'nın komutasında aralıksız olarak devam etti. Tevfik

Paşa hızla Rus birliklerinin Türk topraklarına geçmesini engellemek için hendeklerle ve yer altı geçitleriyle birbirlerine bağlanan bir tabyalar silsilesi inşa ediyordu. Bu kazı işleri karmaşık inşaat harikalarıydı ve o süre boyunca pek çok askerimiz köstebekler gibi yer altında yaşayarak farklı tabyalar arasındaki haberleşmeyi sağladı. Bu tabyalardan en büyüğü, dört bin asker barındıran meşhur Griviçe Tabyası'ydı.

Yaralılarla işimizi bitirip hepsini başka yere sevk ettikten sonra yapacak işim kalmazdı ve vaktimi Doktor Robert'in koşu atıyla veya kendi savaş atıyla tepelerde gezmeye harcardım. Bulgar evindeki odamdan sıkılmıştım, hastaneye daha yakın bir yere taşınmaya karar verdim. Aradığım yeri başka bir Bulgar evinde buldum. Burası şehrin en kuzey batısında, Tuçeniçe Nehri'nin kıyısında yer alıyordu ve hastaneye birkaç dakika yürüme mesafesindeydi. Tuhaf bir evdi, kapısı ve iki katlı bir bina olmasına rağmen merdiveni yoktu. Arka tarafta geniş bir avlusu, avlunun bir köşesinde ise ahır vazifesi gören bir kulübe vardı. Evin bitişiğinde Tuçeniçe Nehri'nden çitle ayrılan güzel bir bahçe gördüm. Zemin katta asık suratlı bir Bulgar ve ailesi kalıyordu. Ben de dışarıdan birkaç basamaklık taş merdivenle çıkılan üst kattaki odalara kondum. Şartların elverdiği ölçüde rahat edebileceğim en iyi odaya yerleştim. Çerkes hizmetlim Ahmet de bitişiğindeki odayı aldı. Odamdaki mobilyaları düzenlerken zorluk çekmedi çünkü duvar boyunca döşenmiş geniş divandan başka hiçbir şey yoktu.

Samimi misafirperverlik o zamanlar ortalama bir Bulgar'ın göze çarpan hasletlerinden değildi ve alt kattaki ev sahibim son derecede suratsız bir adamdı. Ev sahibimin iradesiyle değil kendi irademle orada kiracıydım fakat ölmüş olsaydım evin reisinin dikkatini daha fazla çekerdim herhâlde. Arada bir ziyaretime gelen on üç yaşında, sarı saçlı, mavi gözlü bir Bulgar ço-

cuğu vardı; bana ülkenin durumuyla ilgili fikirlerini anlatmaya gayret etse de başarılı olamıyordu. Daha sonra kazanacaklarımı hesaba katarak özgüveni yerine gelsin diye onu cesaretlendirdim ve bunun mükâfatını, babasının ineğinden sağıp bana getirdiği sütle aldım. Günlük yiyeceğime sütün eklenmesiyle hem pilavımı yeni bir tarifile pişirmem hem de menümü epeyce zenginleştirmem mümkün oldu.

Evi çevreleyen bahçede o ana kadar gördüğüm en muhteşem saraypatı, zinya ve kına çiçekleri vardı. Bunların tohumlarından birazını Avustralya'ya gönderdim. Uzun seneler sonra dahi ilk kez Plevne'nin kanla yıkanmış toprağında açan o çiçeklerin soyundan gelen çiçekleri hâlâ derebiliyorum. Fakat bazen o bahçe daha başka ve daha korkunç bir mahsul veriyordu. Muharebeden on gün kadar sonra çok şiddetli bir yağmur yağdı. Sağanak, bardaktan boşanırcasına yirmi dört saat devam etti ve Tuçeniçe Nehri kısa süre içinde taşıtı. Sel suları bir anda yükseldi, çitleri aşıp alt kattaki odaları ve güzelim bahçemizi bastı. Yağmur dinip sular çekilince sabah bahçede yürüyüşe çıktım ve selin getirdiği, en sevdiğim Bektaşî üzümü çalısına takılmış vaziyette bir yığın enkaz gördüm. Enkazın içinde bir iki kilometre ötedeki muharebe alanından gelen tüyler ürpertici bir vücut parçası vardı. Suyun etkisiyle üzerindeki etin çoğunun sıyrıldığı bir insan kafasıydı bu; dişleri çirkin bir sırtıyla birbirine kenetlenmişti. Kafanın bir Türkçe mi, Rus'a mı ait olduğunu anlamak imkânsızdı. Onu bulduğum yere, Bektaşî üzümü çalısının altına gömdüm.

O sağanaktan bir iki gün sonra atıma binip yine tepelere gittim ve muharebe alanını ziyaret ettim. Epey aşağıda, Griviçe'ye yapılan büyük Rus taarruzunun gerçekleştiği yerde, son günlerde yağan yağmurların dağdan aşağı küçük bir sel gibi aktığı bir su oluşuna rastladım. Su, Rusların ölülerinin üzeri-

ne ince bir tabaka hâlinde serili olan toprağı götürmüş, cesetlerin sığ mezarlarını dağıtmış, kemikleri alçak kesimlere taşımış ve güneşin altında ağarmaya bırakmıştı. Vücutlarından ayrılmış yüzlerce kafatası etrafa dağılmış vaziyetteydi. Kürt Miralay ve onun Çerkes hizmetlisinin, yaralı Rus subayı nasıl bir akıbetle cezalandırdığı aklıma geldi ve gördüklerimin şok edici sebebini tahmin ettim. Bunlar Çerkeslerin kestiğı yaralı Rusların başlarıydı.

VIII.

Pelişat ve Lofça Hezimetleri

Çerkes hizmetlim Ahmet mükemmel bir refakatçiydi, onunla nadiren sorun yaşamışımıdır. Ancak bir gün, neredeyse onu kaybedeceğim bir hadise geldi başıma. Her şey bir domuz yüzünden oldu. Kaldığım yerin bitişiğindeki evle Doktor Robert'in evinin arasında, vatandaşlarının çoğundan daha cana yakın ve Doktor Robert'in evine giderken yolu fuzuli uzatmak için bahçesinden geçmeme izin veren bir Bulgar'ın evi vardı. Bahçesinden geçerken bu Bulgar'ı sık sık görüyordum. Bir gün bana, bir domuz keseceğini ve Ahmet'i gönderirsem bana da domuz eti yollayacağını söyledi. Ahmet'e talebimi iletince hiç beklemediğim bir engelle karşılaştım. Ahmet iyi bir Müslüman'dı ve şeytan nasıl kutsal sudan nefret ediyorsa o da domuzdan öyle nefret ediyordu. O melun hayvana elini sürmeyi reddetti. Bir tabak lezzetli domuz pırzolası yapmam için gerekli malzemeyi getirsin diye tehdit ettim, yalvardım, gözünü korkuttum, dil döktüm fakat nafile. Nuh dedi, peygamber demedi. Sonunda emirlerime itaat etmediği takdirde onu alayına geri göndereceğimi söyledim. Bu, hiç istemeyeceği bir seçenektir çünkü benim yanımda işi çok hafifti, rahat yataкта yatıyordu, bol bol yiyip içiyordu ve çatışmaya girmiyordu. Oysa alayına geri dönerse saatlerce siper kazacak, Ruslar ortaya çıkar çıkmaz ateş altına gönderilecekti. Bütün bunlara rağmen inatla domuz eti getirmeyi kabul etmedi. Azmine o kadar hayran kaldım ki nihayet gidip kendim aldım. Eti Doktor Robert'e götürdüm ve birlikte mükellef bir akşam yemeği yedik.

Geçmiş siyaset şehitleri kitabının en tuhaf sayfalarından birini oluşturan o olağanüstü maceracı Olivier Pain'le o sıralar tanıştım. Tevfık Bey bir sabah bana, Plevne'ye bir Fransız'ın geldiğini söyledi. Dış dünyadan haber alacağım diye son derece heyecanlandığım için bu ziyaretçiye uğramaya karar verdim. Benim kısa bir süre evvel ayrıldığım Bulgar evine yerleştirilmişti. Evin kara gözlü kızının zaman bulunca bahsettiği kıt ilgiyle ağırlanıyor ve kendisiyle sadece “Londra” kelimesiyle sohbet ediliyordu. Yabancıyı eski evimde ziyaret etmeye gittiğimde yirmi beş yaşlarında, minyon yapılı, keçisakallı, zeki, seçkin bir edaya sahip, uzun boylu, soluk yüzlü bir adamla karşılaştım. Odasına gidip kendimi tanıttığımda üç beş parça eşyasını yerleştiriyordu. Gözlerimi odada gezdirirken bu Fransız'ın duvara Sydney Limanı'nın fotoğrafını astığını görünce donakaldım ve hemen ona Sydney'ye gidip gitmediğini sordum, gittiğini söyledi. Ben Melbourne'un yerlisi olduğumu söyleyince Melbourne'e de gittiğini ve orayı çok iyi bildiğini söyledi. Fotoğrafı tanımamdan rahatsız olmuşa benziyordu ve sonunda orta hâlli bir İngilizceyle şöyle dedi; *“Bayım, bir İngiliz beyefendisinin onuruna ne kadar düşkün olduğunuzu çok iyi bilirim ve sizi de öyle biri olarak kabul ediyorum. Beni ele vermeyeceğinize yemin ederseniz kim olduğumu size söylerim.”*

Ona şöyle cevap verdim; *“Ben de sizin gibi burada yalnızım ve kim olduğunuz çok da önemli değil. Belli ki akıllı ve tahsilli birisiniz, benim için bu kadarı yeterli.”* Sonra bana adının Olivier Pain olduğunu, 1871 senesinin fırtınalı günlerinde Paris'te Komün davasını benimsediğini, ateşli ve uzlaşmaz Henri Rochefort'la birlikte Yeni Kaledonya'ya ömür boyu sürgüne gönderildiğini anlattı. 1874'te Rochefort'la birlikte firar edip Avustralya kıyısına gitmiş, daha sonra sağ salım Sydney'ye ulaşmış; ardından Melbourne'e, oradan da Amerika'ya

gidip bir süre orada saklanmış. Ancak Avrupa'ya geri dönme-ye cesaret ederek birçok macera yaşadktan sonra Cenevre'ye varmış ve Türk-Rus Savaşı'nın patlak vermesi üzerine önde gelen Cenevre gazetelerinden biri tarafından savaş muhabiri olarak vazifelendirilmiş.

Savaş muhabirlerine Türkiye'de artık hiç güvenilmiyordu. Osman Paşa onlardan kesin olarak nefret ediyordu. Sultan'ın özel fermanı olmadan hiçbir yabancı'nın Plevne'ye girmesine göz yumulmaması hususunda kesin emirler verilmişti. Gerekli ferman olmadan İstanbul'dan yola çıkması ve Plevne'den ayrılan yüzlerce yaralıyla Plevne'ye gelen takviye kuvvetler arasında varlığının ilk başta fark edilmeyeceğini düşünerek şehre gizli kapaklı girmeye çalışması Olivier Pain'in cüretkârlığının en büyük alametiydi. Ancak hemen fark edildi ve sonunda şehri geçici olarak terk etmek mecburiyetinde kaldı. Fakat önceden kaldığım eski evde iki hafta boyunca yaşamaya devam etti ve onunla epeyce görüşüm.

Bizim gözcülerimizle Rus keşif birlikleri arasında her gün küçük çatışmalar oluyordu ve Pain, Cenevre gazetesine son derece ayrıntılı makaleler yazarak savaş muhabirliği vazifesini derhâl yerine getirmeye başlamıştı. Sonradan o gazetenin bir nüshasını gördüm, Pain tarafından yazıldığı anlaşılabilir ve benim birtakım kahramanca başarılarımı anlatan uzun bir yazı yer alıyordu. Sürekli yaşanan ufak tefek süvari çatışmalarından birinde yer alarak önemsiz bir katkı sağlaışımınla alakalı olağanüstü bir hikâye kaleme almış. Hikâyede beni maalesef gerçekte olduğumdan daha cesur tasvir etmiş, bir sürü Rus askerini kılıçtan geçirdiğimi yazmıştı. Ancak neyse ki Pain, Türk olan her şeye çok büyük hayranlık duyuyor ve Osman Paşa'yı bütün askerî faziletlerin timsali olarak görüyordu. Mektuplarında da bu düşüncelerini dile getirdiği için çok

şanslıydı çünkü mektuplarının hepsi Plevne'den gönderilmeden evvel Tevfik Bey tarafından açılıp okunuyordu. Elbette Tevfik Bey amirine mektupların içeriği hakkında bilgi veriyordu ve netice itibarıyla Osman Paşa'nın savaş muhabirlerine yönelik nefreti bu olay üzerine hafifledi. Savaş muhabirleri genellikle öyle çok alıngan değillerdir. Orada bulunma izni olmadığı için Pain'i Plevne'den kesin olarak göndermek nihayet gerekli hâle gelince Osman Paşa ona, İstanbul'daki ilgili merciyeye götürmesi için Plevne'ye geri dönmek üzere gerekli iznin çıkarılmasını tavsiye eden bir mektup verdi. Yol kapalı olduğu için Pain hemen geri dönemedi ancak Ekim ayında yeni birliklerle Plevne'ye gelen Şevket Paşa yolu açtı ve Olivier Pain onunla birlikte geri geldi. Plevne'nin düşmesinin yol açtığı bütün dehşetlerden sağ çıktı ve Sudan'da Mehdi'nin hizmetinde yeni maceralar arayacak kadar yaşadı. Pain'in siyasetteki gözü karalığı, İngiltere'ye karşı Mehdi'ye yardım edebileceği ve böylelikle Fransa'nın geleneksel hasmına zarar verebileceği düşüncesiyle Rochefort'un meslektaşları olarak Sudan'a gitmesiyle açıkça anlaşılıyordu. Slatin Bey⁵⁰, *Sudan'da Ateş ve Kılıç (Fire and Sword in the Sudan)* isimli harikulade kitabında Olivier Pain'in, askerleri Hartum'a yürürken Mehdi'nin ordugâhında ortaya çıkışını ve hem Mehdi hem de Halife tarafından şüpheyle kabul edilmesini anlatır. Pain yürüyüşe katıldıktan birkaç gün sonra ateşli bir hastalığa yakalanmış ve bir eşeğin çektiği sedire yatırılmış. Gitgide zayıflamış, sonunda eşekten düşmüş, kafatası kırılmış ve yürüyüş kolu Hartum'a üç günlük mesafedeyken sefil bir hâlde ölmüş.

Plevne'den tanıdığım kadarıyla Pain mükemmel bir arkadaştı. Rusların sürekli taarruzlarını püskürtmek üzere oraya yerleş-

---

50 Rudolf Carl von Slatin, söz konusu kitabın yazarı. [ÇN]

memiz hakkında Avrupa'nın ne düşündüğünü anlattı bize. Ayrıca Yeni Kaledonya'da bir siyasi mahkûm olarak yaşadıkları ve o zamandan sonra dünya ülkelerinin yarısında mülteci olarak sürdüğü vahşi yaşam hakkında birçok hikâyeye anlattı.

Arkadaşım Czetwertinski, sağlığı yerinde olmadığı ve çadırda yaşayamadığı için benim kaldığım eve gelmişti. Bu sayede o, Pain ve ben genellikle birlikte yemek yer, akşamları da toplanıp sigara içer, sohbet ederdik. Bir gece az kalsın beni arkadaşlarımın ikisinden olmasa da birinden mahrum bırakacak ufak bir talihsizlik yaşandı. Czetwertinski'nin aklına, Bulgar çocuğunun bana getirdiği sütün bir kısmından tereyağı yapmak gibi parlak bir fikir geldi. Bu amaçla hemen küçük bir yayık yaptı ve kendisi de tereyağı fabrikası sahibi oluverdi. Sağı solu belli olmayan Fransız, komünist görüşlerini ifade etmeden duramadı ve "tereyağı imalatçısı prens" hakkında, o mağrur Leh'i çileden çıkararak bazı laflar söyledi. Hemen ardından da birbirlerini düelloya davet ettiler. İki arkadaşıma, mevcut kanuna göre birbirlerine ateş etmemeleri gerektiğini anlatırken akla kararı seçtim. Nihayet ikisini de sakinleştirmeyi başardım ve samimi bir şekilde birbirlerinin boynuna sarılmalarını memnuniyetle izledim. Pain, karargâhtan gelen kesin emir icabı sonunda aramızdan ayrılınca gördüğü misafirperverliğe teşekkür kabilinden odunlarını bana bıraktı. Plevne'de artık zor bulunan o odunları kendi hakkı olarak gören Pain'in ev sahibinin şiddetli itirazlarına rağmen, gıpta edilen bu lüksü ben sahiplendim.

Pain ayrıldıktan kısa süre sonra bir gece Türklerin tuhaf bir batıl inancı dikkatimi çekti. Bulgaristan'da kocaman boyutlara ulaşan ev böceklerinin musallat olmasının verdiği sıkıntıyla yatakta sınırlı sınırlı sağa sola dönerken korkunç bir top salvosu duydum ve o an bir gece taarruzu başladığını sandım. Ancak

birkaç dakikalık ateşin ardından ses kesildi ve tekrar uykuya daldım. Sabah olunca anlaşıldı ki gece ay tutulmuş ve şehir ahalisi eski bir batıl inanç gereği ellerindeki bütün silahları ateşlemiş. Böyle yaparak gecenin gümüş kraliçesini yiyip yutmaya çalışan korkunç bir hayvanı korkutup kaçıracaklarına inanıyorlarmış. İlginçtir ki boş bir hurafeye karşı hassasiyet gösteriyorlar fakat tuhaf bir şekilde, kapı gibi gerçeklere aldırış etmiyorlardı çünkü kendilerine sürekli rahatsızlık veren böceklere ağırbaşlılıkla tahammül ediyor gibiydiler. Pireler ve zıplayıp sürünen diğer ziyaretçiler tırmanıp tebelleş olmasın diye yatağımın ayaklarını su dolu kapların içine koyma çaresine başvurduğumda dahi inatçı yaratıklar beni alt etmenin bir yolunu buldu. Tam üzerine atlayabilecekleri hizaya gelene kadar duvardan tavana tırmandılar. Bu aşağılık yaratıkların muhakeme güçlerini dikkat çekici bir şekilde göstermeleri dikkatimden kaçmadı. Doymak bilmeyen böcek sürülerini atlatabilmemin tek yolu yatağımı açık havaya taşımaktı ben de öyle yaptım.

31 Ağustos günü öğleden evvel hastanemde ufak tefek işlerle oyalanırken sekiz on kilometre uzaktan top sesleri geldiğin duydum. Hemen atıma atlayıp dörtnala karargâh kampına gittim fakat gördüm ki terk edilmişti. Ancak Osman Paşa'nın şafak sökmeden evvel on dokuz piyade taburu, üç topçu bataryası ve emrindeki bütün süvarilerle birlikte ansızın doğuya, Pordim istikametine doğru hareket ettiğini gösteren bilgiler edindim. Aslında Rusların durumu hakkında bilgi almak ve buldukları mevkiyi tespit etmek amacıyla gitmişti. Bu, muharebeyle neticelenen büyük bir keşif seferiydi.

Kampta kalmam emredilmediği için top seslerinin geldiği yöne doğru gittim ve birkaç kilometre yol aldıktan sonra üç dört atlı subay gördüm. Beni geri gönderebileceklerinden çekindiğim için fark edilmeyeceğimi düşünerek biraz uzaklaşıp yanların-

dan öyle geçtim. Fakat hemen durmamı emrettiler. Yanlarına gidince aralarında Ordu Baştabibi Hasib Bey'i gördüm.

"Nereye böyle acele acele? Tam da aradığımız adamsın!" dedi.

Ona, eğlenceyi görmek için sabırsızlandığımı söyledim. Bir kahkaha patlatıp heyecanına hâkim olmamı tavsiye etti ve kendisiyle kalmamı emretti.

Birlikte birkaç kilometre daha gittikten sonra faal bir hastaneye rastladık. Sahada gördüğüm, içinde Türk askerleri olan tek hastanesi buydu. Yanlarında masalar, ameliyat aletleri, su, leğenler ve bandajlar getirmiş dört cerrahın idare ettiği son derece basit bir hastaneydi. Yaralı birkaç asker tedavi edilmeyi bekliyor, çatışmanın yaşandığı istikametten de başkaları akın akın geliyordu. Hasib Bey, hastanede çalışan cerrahlara yardımcı olmamı emretti, ben de derhâl kolları sıvayıp yaralılarla ilgilenmeye başladım. Bir tepenin korunaklı tarafında, nispeten emniyetli bir yerde ve çatışma hattından uzaktaydık. Fakat muharebe bize o kadar yakındı ki topların gürlemelerini, arkadan doldurulan silahların tiz patlamalarını ve çatışan askerlerin haykırışlarını duyabiliyorduk.

Çok geçmeden kulağımıza bir söylenti geldi; askerlerimiz, Pelişat ile Zgalevo arasındaki uzun sırtın zirvesinde iki Rus topu ele geçirmiş. Birkaç dakika sonra bronzdan imal edilmiş ve şimdiye kadar yakından gördüğümüz ilk Rus silahı olan o sahra topları, yanımızdan dötrnala geçen Türk atlıları tarafından Plevne'ye götürüldü. Tedavi için sıra bekleyen yaralılar ele geçirilen topları görünce büyük bir heyecana kapıldı. Pek çoğu yaralarına rağmen ayağa kalktı ve acı içinde tüfeklerine dayanarak böyle bir ganimetin elde edilmesini alkışladı.

Birkaç saat hastanede kaldım; oradaki çalışma zabıtları, faal hizmet şartlarında cerrahi yöntemle ne kadar büyük işler başarılabilirliğini gösteriyor. Cebimde genellikle kahve taşımak için kullandığım keçi derisinden bir kese vardı. Hastanedeyken o keseye hastalarımın vücudundan çıkardığım kurşunları koydum. Ameliyat yapan tek cerrah bendim ve öğleden sonraki işler bittiğinde kesede on dokuz kurşun saydım. Tamamı üç saatte yapılan ameliyatlar için fena bir başarı değil.

Yaralı bir asker geldiğinde, şayet kurşun kolay müdahale edilebilecek bir yerine saplanmışsa hemen çıkarıyordum ve kesinlikle kloroform vermiyorduk. Adamların çoğu mümkün mertebe yürüyerek veya sürünerek geliyor, bazısı da yoldaşları tarafından sedyelerle getiriliyordu.

Gelen yaralıların arasında Hasib Bey'in yeğeni olan bir piyade yüzbaşı vardı. Baldırından vurulmuştu ve bize çatışma hakkında bazı ayrıntılar verebildi. Türklerin bir Rus tabyasını, daha doğrusu kum torbalarıyla tahkim edilmiş küçük siperi zapt ettiğini ve orada çok sayıda yaralı olduğu hâlde hiç doktor bulunmadığını söyledi.

Hasib Bey'i selamlayıp çatışma bölgesine gidip gidemeyeceğimi sordum.

"Tamam, gidebilirsin. Fakat Allah aşkına kendine mukayyet ol!" dedi.

Ona söz verip dötrnala, çatışma seslerinin geldiği yöne doğru gittim. Yolda uzun bir sıra hâlinde hastaneye gitmekte olan yaralı askerlere rastladım. Çoğunun kanamasını durdurup yolculuklarına devam etsinler diye acılarını az da olsa hafiflettim. Biraz sonra birkaç cesetle karşılaştım ve etrafımda top mermileri uçmaya başladı. Yoluma devam ettikçe ölümlerin sayısı arttı. Türklerin cesetlerinin arasındaki üç beş Rus cesedi, göğüs göğ-

se çarpışmanın yapıldığı yeri işaret ediyordu. Kısa süre sonra bir kilometre kadar ilerideki Rus kampını gördüm, Pelişat köyü önlerindeki hafif bir yamaca kurulmuş birkaç ahşap kulübeden oluşuyordu ve pek çok da çadır vardı. Türk birliklerinin çatıştığını görebiliyordum fakat yanlarına vardığım sırada Rusların yoğun ateşi altında ikinci kez geri çekilmeye başlıyorlardı.

Arazi açıktı ve çok az ağaç vardı. Yer yer yaralı asker gruplarının cephe gerisine çekilirken altında dinlendikleri birkaç kayın ve ceviz ağacı göze çarpıyordu. O sırada bizim askerlerimizin tutmakta olduğu yerin kısa bir süre evvel Rusların işgalinde olduğu belliydi çünkü alayları geri çekilince orada kalan çok sayıda yaralı Rus vardı ve Türk bayrağı altında savaşan başıbozuk birlikleri bu talihsiz mahluklara hiç merhamet etmemişti.

Çatışmanın vahşetini gözler önüne seren bir olaya bizzat şahit oldum. Bu olay Türk başıbozuklarının gerçek yüzünün ne kadar korkutucu olduğunu gösterse de birkaç gün sonra Kazakların buna benzer hatta daha kötü gaddarlıklara imza atacağını rahatlıkla iddia edebilirim.

Çatışmayı izlerken ve adamlarımızın yakaladıkları üstünlüğü daha ne kadar muhafaza edebileceklerini merak ederken yüzünde alabildiğine şeytani bir ifade olan bir Çerkes gördüm. Çömelmış, yolduğu otlarla kamasını siliyordu. Ne yaptığını görmek için oraya doğru ilerledim. Bir de baktım ki zavallı yaralı bir Rus'un kafasını kesmiş. Adale kasılması sebebiyle hâlâ titreyen başsız gövde, Çerkes'in ayaklarının dibinde yatıyor, Çerkes ise iğrenç ganimetini havaya kaldırıyor.

Adamlarımızın ele geçirdiği o küçük tabyaya gittim. Orayı zapt eden alay mevkiyi hâlâ elinde tutuyor, Rus birlikleri ise geri almak için var güçleriyle yükleniyordu. Burada gözü kara bir çatışma yaşandığını ve tabyanın daha evvel iki üç kez el değiştiren-

diğini anladım. O sırada tabyayı ellerinde tutan askerler, taarruz eden birlikten kalanlardı ve tahkim edilmiş noktadan yüz metre kadar uzaklaşınca çok sayıda Türk'ün cesedinin yanından geçtim. Bunlar taarruz kolundaki, tek bir adamları bile sağ kalmayan ilk bölüktü. Tabyadaki Ruslar mermiye acımamış olmalıydı çünkü ilk bölüğün neredeyse bütün askerlerinin vücudunda beş altı kurşun deliği vardı. Tabya da ölü veya can çekişen adamlarla doluydu. Toplanan Ruslar tabyanın beş yüz metre kadar yakınında oldukları için en ön saflarının ötesine geri dönmeye başlamıştı. Adamlarımızın, geri çekilmedikleri takdirde imha edileceği açıktı. Nihayet alabildikleri kadar yaralıyı yanlarına alarak düzenli bir şekilde geri çekilmeye başladılar.

Gördüğüm ilk adamlardan biri, süvari birliklerinden birinin yüzbaşısı Czetwertinski'ydi. Ben gelmeden birkaç dakika evvel atının bir top mermisiyle öldüğünü, hayvanın böğrünün parçalandığını söyledi. Czetwertynski'nin rütbesini borçlu olduğu ve süvari birliğinde ondan başka hiç kimsenin binemeyeceği o muhteşem siyah savaş atı korkunç bir şekilde telef olmuştu. Czetwertinski bir iki dakika atsız kaldı fakat hemen sonra hizmetlisi Fevzi'nin bindiği atı aldı, hizmetlisi geri dönecek uygun bir yol bulurdu.

Üzerimize yağmur gibi top mermisi yağmaya başladı, Rus topçuları aralıksız ateş ediyordu. Bazı ağaçların dibinde bir Türk alayının yattığını gördüm. Yanlarında aynı anda birkaç top mermisi patlamış; yedi asker ölmüş, çoğu da yaralanmıştı. Yaralılara hemen orada müdahale ettim.

Osman Paşa, Tevfik Bey ve kurmaylarıyla birlikte çatışmanın en yoğun anında oradaydı. O gün, başkumandanın bindiği üç at vurulmuştu. Askerlerimiz, geri dönen Rusların kurşun ve top mermisi yağmurunun altında varını yoğunu ortaya koyarak çekilmeye başladı. Tabyada kalan ikisi haricinde yaralılarımızın

tamamı kaçırmıştı. Onları orada gördüm ve Ruslar tabyayı geri alınca akıbetlerinin ne olacağını anlayarak oradan kurtarmak için elimden geleni yapmaya karar verdim. Tabyaya girince adamlardan birinin tüfek mermisiyle boynundan vurulduğunu gördüm. Çok fena kanaması vardı ve beti benzi atmış, yüzü ölüm rengine bürünmüştü. Diğerinin ise sol uyluğuna şarapnel isabet etmiş ve kemiğini parçalamıştı. İkisini de oradan çıkarıp boynundan vurulanı atıma bindirmeyi başardım. Onu eyere yerleştirdim, bacağı kırılan adamı da onun arkasına koydum. İkinci adamı sağ elimle sıkıca tuttum, sol elime de dizginleri aldım. Bacağı kırılan adam müthiş bir ızdırap içindeydi fakat önündeki yoldaşını tutup attan düşmesini engelledi. Hemen hemen yarım kilometre uzakta olan ve yavaş yavaş geri çekilirken bir yandan da ateş eden birliğimize doğru bu şekilde yol aldık. Ben tabyadan iki yaralı adamla ve atla birlikte ayrıldığımızda Ruslar üç yüz metre kadar yakınıımızdaydı.

Ruslar geri çekilen birliklerimize kurşun yağdırıyor, bizim askerlerimiz ise aralıklarla onlara karşılık veriyordu; ben de iki ateş arasına kalmıştım. Geri dönerken başımın üzerinden Rusların top mermilerinin çığlık atarak uçtuğunu duyabiliyordum. İster istemez yavaş ilerliyorduk çünkü atı yol boyunca çekerek yürütmek ve adamlar düşmesin diye azami dikkat göstermek mecburiyetindeydim. Tabyadan yedi sekiz yüz metre uzaklaşınca öndeki adam ölüp attan düştü ve onu orada bırakıp diğer adamı eyere aldım. Bir ömür gibi gelen süreden sonra en öndeki hattımıza vardım ve tek bir çizik almadan onların ve ateş hattının arasından geçtim.

Birkaç Rus süvari alayının ana koldan ayrılıp geri çekilmemizi durdurmak istercesine dörtnala geldiğini gördük. Bunun üzerine subaylarımız sahra toplarına harekete geçme emri verdi ve onların takibini durduran yıkıcı bir top ateşine başla-

dık. Rusların ana kolu da geri çekilemeye başladı ve bizi daha fazla takip etmediler. Böylelikle başka bir aksilik yaşamadan sahra hastanesine ulaştık. Adamı, bacağına pansuman yaptıktan sonra arabalardan birine bindirdim Onu attan indirirken atın omuz başında üç dört santim yüksekliğinde bir kan pıhtısı birikintisi gördüm, ilk adam ölmeden evvel boynundan damlayan kandan oluşmuştu.

Akşam saat altıya kadar hastanede kalıp yaralılarla ilgilendim, sonra hepimiz oradan ayrılıp Plevne'ye geri döndük. Girdiğimiz çatışma, Zgalevo olarak isimlendirilen Pelişat muharebesiydi. Yaklaşık bin üç yüz adamımız öldü veya yaralandı fakat hiçbir kazancımız olmadı. Plevne'den yapılan bu akının maksadını hiçbir zaman anlayamadım, kaldı ki Pelişat-Zgalevo mevkisini zapt etseydik dahi asla elimizde tutamazdık.

4 Eylül sabahı erken saatlerde, ben daha uyanmadan evvel odama bir emir eri gelip şöyle dedi; *“Saat on birde Lofça yolunda ilerleyen bazı birlikler göreceksiniz, onları takip edin.”*

O birliklerin nereye gittiğini sordum fakat bilmediği söyledi. Ne kadar süre uzakta olacağımızı öğrenmeye çalıştım, onu da bilmediğini söyledi. Ameliyat malzemelerimi yanıma almamın iyi olacağını çünkü muhtemelen ihtiyacım olacağını da ekledi.

Hastanede işimi bitirince karargâh kampına gittim. Osman Paşa, Hasan Sabri Paşa, Emin Bey, Tahir Paşa, Tevfik Bey, Osman Bey ve Talat Bey'in on altı tabur ve üç bataryayla Lofça yolunda yürüdüğünü görüp derhâl onlara katıldım. Bu yol üzerinde, Plevne'den bir kilometre kadar uzakta, birkaç gün evvel birliklerimizin dikkatini çeken olgun üzüm salkımlarıyla dolup taşan büyük üzüm bağları vardı. Türk askerleri, o sulu sulu üzümleri yeme arzusuyla geceleri keşif birliklerimizi

atlatıp sıvışarak üzüm bağlarına girmeyi alışkanlık edinmiş ve bunların bir kısmı Rus karakollarından açılan ateş neticesinde vurulmuştu. Bundan dolayı askerlere üzümlerden uzak durmaları için kesin emir verilmiş ve Türk nöbetçilerine, geceleri bağa gitmek için yanlarından geçmeye çalışan herkesi vurmaları söylenmişti.

Ancak gündüzleri Lofça'ya doğru yürürken askerleri bağlardan uzak tutmak imkânsızdı. Bir süredir yeterli tayın alamayan adamların çoğu o kadar tıka basa üzüm yedi ki sonunda dizanteriye yakalandılar ve onlara müdahale etmek mecburiyetinde kaldım. Plevne'nin varoşlarında para için askerlere tebelleş olan, dilenciligi meslek edinmiş birçok Türk gördüm. Çatışmaya girmeden evvel sadaka vermenin şans getireceği düşünöldüğu için askerlerin eli açtktı ve dilenciler yüklü miktarda para topladılar.

Plevne'den iyice uzaklaşp açık alana varır varmaz Rus keşif süvarileriyle karşılaştk ve bütün gün aralıklarla devam eden bir çatışmaya girdik. Ruslar bizim güçlü olduğumuzu görünce mısırların hasat edilip yan yana istiflendiği bir tarlaya çekildi. Bizim askerlerin, tüfekleriyle ateş ederken Rusların bir balyadan diğerine kaçıştkını izlemek hayli ilginçti. Kazakların çoğu buğday tarlasına kaçtı, geri kalanlarını da zorlanmadan püskürttü. Ancak tam bunlardan kurtulmuştk ki üç dört Rus piyade alayı iki topla ortaya çıkıp bize ateş etmeye başladı. Dağnık düzende mevzilendik, Osman Paşa bir tepenin zirvesine iki batarya gönderdi ve ana kolla birlikte bastırmaya devam ederek düşmanı bombardımana tuttuk. Küçük bir çaydan geçmemiz gerekiyordu, Rusların ağır ateşi altında topları köprüden geçirmekte çok zorluk çektik. Çok heyecanlı bir işti. Tevfik Bey'in atı, kendisi köprüden geçişi idare ederken bir top mermisiyle telef oldu. Nihayet, akşam karanlığı çökerken sağ salim oradan

ayrıldık ve avcı erleri önden gönderip ilerlemeye devam ettik. Top atışları birkaç saat sürdü. Alacakaranlıkta düşman birlikleri art arda yayılım ateşi açarken iki tarafın mevzilerinden de alev hüzmeleri yükseliyordu fakat bizim zayıyatımız çok azdı ve sonunda çatışma sona erdi.

Yeni hasat edilmiş bir buğday tarlasında kamp kurduk ve Weinberger'le birlikte sabaha kadar sabırla balyalardan birinin üzerinde oturduk. Tayınımız kalmamıştı fakat sabahleyin bolca üzüm yemiştım ve yola çıkmadan evvel cebime attığım birkaç koçan mısır sayesinde açlığımızı yatıştırabildik. Balyanın üzerinde otururken Weinberger'le vaziyeti ciddi bir şekilde müzakere ettik ve katiyen güven verici olmadığı neticesine vardık. Hakikaten de son saatlerimizin yaklaştığına karar verdik çünkü sabah olmadan Rusların birliklerini hazır hâle getireceğinden ve yan cenahlardan taarruza uğrayacağımızdan emindik. Plevne'yle muhaberatımız gece kesilecekti şüphesiz ve sabah olunca birliklerimizin muhtemelen imha edilmiş olacağını anladık. Ancak gün ağarınca balyaların arasından baktık ve hiçbir yerde Rus olmadığını görünce rahat bir nefes aldık. O ana kadar gördüğüm en güzel sabahtı: Plevne'yi çevreleyen çıplak tepelerden ve şehrin dar sokaklarından sonra bol ağaçlı, inişli çıkışlı kırkık arazi harikulade bir manzara oluşturuyordu.

Gün ağardıktan hemen sonra yürüyüş devam etti. Öğle vaktinden evvel Lofça'nın biraz doğusunda Kakrina isminde, it bağlasan durmayacak bir Bulgar köyünde mola verdik. Köyden kaçanlara ait birkaç domuz boş kulübelerin arasında geziniyordu ve her dini bütün Müslüman gibi domuzu pis ve iğrenç bir yaratık olarak gören Çerkesler, onlardan birkaçını vurarak ne kadar dindar olduklarını gösterdi. Köyün girişinde iki çocuklu bir Bulgar kadınla karşılaştık ve ondan Lofça'nın iki gün evvel düştüğünün vahim haberini aldık. Plevne'den

gelme maksadımız, Lofça'daki Garnizon Komutanı Rıfat Paşa'ya yardıma yetişmekti fakat çok geç kalmıştık. Ezici bir Rus kuvveti Rıfat Paşa'ya taarruz etmiş ve Lofça'daki Türk birlikleri bozguna uğramıştı.

Olay şöyle gerçekleşmiş: Skobelev, 1 Eylül günü Kazaklar ve onların bataryaları haricinde yirmi bir bin asker ve seksen dört topla Lofça'ya ilerlemiş. Asker sayısının az olduğunu fark eden Rıfat Paşa, Plevne'deki Osman Paşa'dan acilen yardım göndermesini istemiş fakat anlaşıldığına göre başkumandan, Lofça mevkinin birkaç gün dayanabileceğini düşünmüş ve derhâl takviye göndermeyi ertelemiş.

Skobelev 1 Eylül gecesi Lofça'ya üç kilometre mesafedeki bir tepeye siperler kazdırmış, bataryalar yerleştirmiş ve 2 Eylül sabahının erken saatlerinde mevkiye ateş açmış. Aynı günün ilerleyen saatlerinde ana Rus kolu gelerek 3 Eylül'de gerçekleşen genel taarruza hazırlanmak için siperler kazmış. Üç saat süren dehşetli bir çatışmanın ardından mevki ele geçirilmiş ve Türkler, sol cenahlarını Osam Nehri'nin karşı kıyısına çekmiş. Ardından ikinci Türk mevkinine taarruz başlamış. Sonunda, akşam saatlerinde her yönden yapılan topyekûn hücumla Lofça Kalesi, Skobelev ve Rus askerleri tarafından zapt edilmiş.

Türklerin çoğu, Kazakların ve topların yakın takibinde Lofça'nın yirmi kilometre güneybatısında yer alan Mikre istikametine doğru kaçmış. Kazakların kılıçtan geçirdiği veya Rus toplarıyla can veren Türk askerlerinin neredeyse kökü kazanmış. Ancak ayrıntılardan haberdar değildik, sadece Lofça'nın Rusların elinde olduğunu biliyorduk ve bu şekilde mevkiye doğru ilerlemeye devam ettik. Lofça'ya yaklaşık sekiz kilometre kala iki süvari alayı ve bir piyade alayının Osam Nehri kıyısında hizaya geçtiğini gördük. Önümüzü kesmek üzere ovada ilerliyorlardı. Fakat biz hayli yüksek bir yere sağlamca mevzilendi-

ğimizden onları top ateşine tuttuk. Top mermilerinden birinin süvari alayının tam ortasına düştüğünü ve beş altı adamın atlarıyla beraber yere devrildiğini gördüm.

Top ateşinin baskısı neticesinde süvariler dağılarak geri çekildi, bir kısmı yaralıları almak için orada kaldı. Onlara da ateş etmeyi sürdürdük ve yirmi beş otuz kadarını daha öldürdük. Birliklerimizin mevzilendiği tepenin aşağısında, Osam Vadi-si'ni oluşturan ovaya kadar uzanan bodur meşe, ceviz ve kayın ormanı vardı. O ormanda bir Rus birliğinin saklandığını düşünen Osman Paşa, onları temizlemesi için iki tabur gönderdi.

Tepenin zirvesinde, atımın sırtında oturup bu ilginç hareketi seyrettim. Ormanda yer yer açıklıklar vardı ve tıpkı avlağı tarayan tazı sürüsü gibi ağaçların arasında gezinen askerlerin kırmızı feslerini görebiliyordum. Birden kızılca kıyamet koptu ve rastgele ateş sesleri gelmeye başladı. Hepimiz Rusların ormanın diğer tarafından fırlayıp çıkacağını görmeyi bekliyorduk. Heyecan doruktaydı. Fakat sonunda, ormanın diğer tarafından feslilerin çıktığını gördük. Anladık ki bizimkiler avuçlarını yalamışlardı, ormanda Rus falan yoktu ancak açılan rastgele ateş neticesinde kendi yoldaşları tarafından vurulan üç yaralı Türk'le ilgilenmek mecburiyetinde kaldım.

Durduğumuz tepeden Lofça'ya bakarken şehir gözümüze büyük bir tiyatro sahnesindeymiş gibi göründü, biz ise birinci locadaydık. Altımızda, sırma gibi Osam Nehri'nin kıvrıla kıvrıla aktığı upuzun, yemyeşil bir ova uzanıyor; daha ileride ise Lofça şehri yer alıyordu. Nehrin kıyısında iki Bulgar köyü vardı ve ikisinde de Rus birlikleri olduğunu görebiliyorduk.

Osman Paşa tepenin zirvesinde bütün üst rütbeli subayların katıldığı bir savaş divanı topladı ve Lofça'yı geri alma teşebbüsünde bulunulup bulunulmayacağı müzakere edildi. Genel

kanı, böyle bir teşebbüsün makul olmadığı yönündeydi; taarruzdan yana olan sadece Hasan Sabri Paşa'ydı. Nihayet, lehte ve aleyhteki bütün fikirler tartışıldıktan sonra son derece büyük bir kuvvetin işgalindeki bu kadar güçlü bir mevkiye taarruz edilmemesine karar verildi ve Osman Paşa, hiç istememesine rağmen Plevne'ye geri dönüş emri vermek mecburiyetinde kaldı.

O sırada bizim süvariler ve Çerkesler keşif için tepeden aşağı gönderildi, ben de onlarla gittim. Biraz gittikten sonra çatışmanın şiddetini gösteren dehşetli bir delile rastladık, hayatını kaybeden dört yüz kadar Türk'ün koyun koyuna yattığını gördük. Görünen o ki Lofça düşünce kaçmaya çalışmışlar fakat ceviz ağaçlarının altında son bir direniş sergilerken Kazaklar tarafından kılıçtan geçirilmişlerdi. Bütün cesetler fena bir şekilde parçalanmış; yüzleri, öldürüldükten sonra dahi kılıçlarla kesilmişti. Cesetler genellikle sadece Afganistan'ın dağ kabilelerinin tatbik etmesi beklenen korkunç saygısızlıklara maruz bırakılmıştı. Bu vahşeti Rusların mı yoksa Bulgarların mı yaptığını kesin olarak tespit edemedim fakat karşılaştığımız manzara Çerkesleri müthiş öfkelenirdi ve savurdıkları tehditler, ellerine sağ olarak düşecek herhangi bir Rus için hiç de hayra alamet değildi.

Birliklerimizin, Plevne'ye geldikleri yoldan dönmesi imkânsızdı çünkü Rusların yol üzerinde bazı önemli mevkiileri ele geçirdiğini, buraları siperlerle tahkim ettiğini ve toplarını dizdiğini biliyorduk. Hâliyle Osman Paşa farklı bir yoldan gitmeye karar verdi. Lofça, Plevne'nin hemen hemen tam güneyinde olduğundan evvela batıya doğru gittik, ardından yavaş yavaş bir yay çizerek kuzeye yöneldik.

O gün hava aşırı sıcaktı ve saatlerce susuz kaldığımız için hepimiz perişan olmuştuk. Ancak kirli bir su birikintisi bulmayı

başardım ve böyle bir fırsatı bir daha ne zaman yakalayacağımı bilmediğimden, içebildiğim kadar içtim. Yemeğe gelince; yanımızdaki yegâne yiyecek, geçerken tarlalardan topladığımız mısırlardan ibaretti.

Ancak öğleden sonra farklı bir menümüz vardı. Çerkes öncü birliğiyle bir Bulgar köyünden geçerken ceviz ağaçlarıyla kaplı yamacın bir tepesinde yer alan çiftlik evine vardık. Çerkesler evi hızlıca araştırdılar ve çatıları saman kaplı bazı müstemilatı ateşe verdiler. Kulübede bir arı kovanı buldular ve arıları dumanla kâçırarak için orayı sakince yaktılar, böylece ceviz ve baldan oluşan mükellef bir yemeğimiz oldu.

Osman Paşa, yağmayı durdurmakta kararlıydı ve aynı gün öğleden sonra, bu hususta verilen emrin ihlal edilmesini sert şekilde cezalandırdığı bir olay yaşandı. Kol, güzergâh boyunca sık aralıklarla etrafa yayılmış küçük Bulgar köylerinin birinden geçerken uzaktan, çalılıkların oluşturduğu çitle çevrili ufak bir tütün tarlası görüldü. Canı deli gibi sigara çeken bir Türk çavuş nefesine hâkim olamayıp çitten atladı ve ceplerini kuru tütün yapraklarıyla doldurdu. Osman Paşa bu olayı gördü, atını çitlere doğru sürdü, tütün tarlasına atladı, çavuşu yakaladı, omuzundan rütbesini söktü ve emre itaatsizlikten dolayı onu er rütbesine düşürdü.

Bal aldığımız çiftlik evini sekiz kilometre kadar geçtikten sonra geceyi geçirmek için kamp kurduk, çok tatsız bir geceydi. Çadırlar geniş bir bataklık arazinin ortasına kurulmuştu ve toprak o kadar nemliydi ki yere oturunca çimenlerin arasından su çıkıyordu. Bir yerden bir tahta parçası buldum ve bütün gece onun üzerinde yatıp kâh uyuyup kâh uyanarak sabahı ettim.

Saat on birde müthiş bir piyade yayılım ateşi sesiyle uyandım ve hepimiz, uzun zamandır beklenen Rus taarruzunun nihayet baş-

ladığına kesin olarak inanmış vaziyette ayağa fırladık. Askerler alelacele savaş düzenine geçip tüfeklerine mermi doldururken büyük bir kargaşa yaşandı fakat ateş, başladığı gibi beklenmedik bir şekilde durdu ve hepimiz endişeli gözlerle karanlığın içine baktık. Çok geçmeden yanlış alarm verildiğini anladık. Lofça civarında çatışmada yaralanan beyaz bir at, ait olduğu ordunun çaldığı boruyu duyarak acı içinde sürüne sürüne ta oradan bizim kolu takip etmiş. Fakat zavallı hayvancağız sadakatinin bedelini canıyla ödedi, nöbetçilerimiz onu karanlıkta Rus keşif birliği sandı ve bir anda acısını dindiren yaylım ateşini başlatan ses duyuldu.

Ertesi sabah erkenden yola çıkıp çok güzel ağaçlarla kaplı, inişli çıkışlı bir arazide yürümeye başladık. Bulgar köylerinin birinden dörtnala çıkan iki Rus keşif birliğini görünce düşmanın o civarda olduğunu tahmin ettik fakat yolumuza çıkmadı ve çatışmayı tahrik etmediler.

Öğleden sonra saat ikide Çerkeslerle birlikte bir sahra bataryasının önünde at sürerken müthiş bir patlama duydum. Etrafa bakınca arkamda otuz metre yüksekliğinde bir duman sütunu gördüm. Dumanın içinden küçük, siyah parçalar düşüyordu. Öğrendim ki top arabalarından biri infilak etmiş. Mühimmat esrarengiz bir şekilde patlamış. Gökyüzünden yağın siyah parçalar, mühimmat kutusunun üzerinde oturan iki talihsiz topçudan geriye kalanlardı. Arabayı çeken atların ikisi de oracıkta telef oldu ve sürücülerden biri ağır yaralandı. O esrarengiz patlamanın neden olduğunu hiç kimse bilmiyordu. O gece yine açık arazide kamp kurduk ve ertesi sabah saat on birde Plevne'ye vardık. Kaldığım eve gittim, banyo yaptım, sonra hastanedeki işimin başına gittim. Fakat yapacak pek bir şey olmadığından saat ikide şehirde dolaşmaya çıktım.

Çok büyük bir şaşkınlıkla İngilizlere benzeyen bir adam gördüm. Birkaç aydır hiç İngiliz görmediğim için adama yarı Türkçe yarı İngilizce seslenip kim olduğunu sordum. London Daily gazetesi muhabiri Drew Gay isminde biriymiş. Alelade bir kıyafet giyiyordu; başında bir kep, ayağında rugan çizmeler ve belinde kocaman bir süvari kılıcı vardı. Kaymakam'ı ziyarete gidiyormuş. Yanında da Lauri isminde bir Alman ressam vardı.

Lauri çok cana yakın biri adamdı ve maceraperestlik ruhuyla doluydu. Sadrazam Nedim Paşa'nın oğlu olan Hamdi Bey'in çok yakın arkadaşıydı, bu sayede Plevne'ye girmesine izin veren fermanı almak için nüfuzunu kullanabiliyordu. Lauri bir süre Kahire'de yaşamış ve Hidiv'in bir portresini çizerek ün kazanmış.

Ertesi gün üçüncü ve en büyük Plevne muharebesi başladı. Türk birliklerinin muhteşem yiğitliğinin ve dayanıklılığının yanı sıra siper arkasından ateşlenen, arkadan doldurulan tüfeklerin değerinin tam olarak anlaşıldığı bir muharebe...

IX.

III. Plevne Muharebesi

Türk müdafaasındaki bu iki etken yani hızlı tüfek ateşi ve muharebe alanının tamamen tahkim edilmiş olması, Rus General Todleben (Sivastopol'un en önemli müdafii) tarafından haklı olarak Rusların Üçüncü Plevne Muharebesi'nde ağır hezimetle uğramasının başlıca sebebi olarak görülüyordu.

Vidin'den Plevne'ye girmemizden sonra geçen altı hafta boyunca Türklerin, kendi kendini gözler önüne seren tabii tahkimat dehasını izlemek için bolca fırsatım oldu. Yorgunluktan bitap düşen birliklerimiz Yanıkbayır'da ilk kez kamp kurduğundan beri kazmalar ve kürekler gece gündüz hiç boş durmadı. Ve artık büyük muharebenin arifesinde, verdikleri emeğin muhteşem neticesi ortaya çıkmıştı.

Plevne, şehrin neredeyse tamamını çevreleyen bir ateş halkası çizen muazzam sağlamlıkta bir siper hattıyla korunuyordu. Tabya silsilesi at nalı şeklinde uzanıyordu. Nalın doğuya bakan uç kısmını Griviçe Tabyası, arka uçlardan birini kuzeydeki Opaneç Tabyası, diğeri ucu güneydeki Krişin Tabyası oluşturuyordu. Plevne ise, deyim yerindeyse tam göbekte yer alıyordu. İki yanındaki en yakın tahkimat noktaları, kuzeydeki Bukovlak ve Yeşil Tepeler ile güneydeki eğimli arazide uzanan üzüm bağlarına hâkim iki tabyaydı. İkinci Tabya, at nalının ucundaki Griviçe Tabyası'nın çevreliyordu ve Plevne'yi arkadan kuşatan bu iki tabya, uzun süren en şiddetli çatışmaların merkezindeydi.

Tevfik Bey'in komutasındaki Türk birlikleri altı haftada, dünyanın o ana kadar gördüğü en ayrıntılı ve en mükemmel sahra tahkimatı sistemini inşa etti. Bu sistem, güçlü ve takviye edilmiş bir taarruzun, müdafaa edilen mevkiye karşı her zaman başarılı olacağına dair bayatlamış askerî fikri tamamen hüsrana uğrattı. Teknik bilgisi olmayan bir gözlemcinin gördüğü kadarıyla bu tabyaların inşasındaki ana özellikleri kısaca açıklamak faydalı olabilir.

Tabyalar genellikle dört köşeli bir kale şeklindeydi. Duvarları dışarıdan yaklaşık iki metre yüksekliğinde, altı metre kalınlığındaydı. Duvarları oluşturan toprak yapılan işe son derece uygun, sert killiydi. Kalenin içine sahra toprakları yerleştirilmişti ve kapaklarla korunan mazgallardan atış yapıyordu. Askerler, dışarıdaki yer seviyesinin altında kazılmış zeminden basamaklarla çıkılan bir setin göğüs siperinin üzerinden ateş ediyordu. En büyük tabyalardan biri Griviçe Tabyası,⁵¹ her kenarı yaklaşık kırk beş metre uzunluğunda olan tam bir kareydi. Tabya içeriden, müdafileri ters ateşten korumak için tasarlanmış; yaklaşık iki buçuk metre kalınlığında kocaman bir toprak kirişle dört bölüme ayrılmıştı. Bu dört bölüm arasındaki haberleşme, çapraz duvarlar ile dış duvar arasında açık bırakılan dar geçitlerle sağlanıyordu. Mühimmatlar, kocaman çapraz duvarların altına kazılan büyük bir yer altı cephane-sinde saklanıyordu. Mühimmatları saklama yöntemi o kadar etkiliydi ki hesaplamalara göre Ruslar tabyalara en az üç yüz bin top mermisi atmasına rağmen, dört gün süren bombardıman sırasında sadece iki patlama meydana geldi. İbrahim

51 Grivitza köyü yanında yapıldığından bu adla anılsa da bu meşhur tabyanın adı "Abdülkerim Tabyası"dır. I. Plevne Muharebesi'nde bu tabyanın değeri Osman Paşa tarafından takdir edilerek tahkim ettirilmiştir. [RN]

Bey'in tabyasında cephaneliğe bir şarapnel parçası isabet etti ve bu cephanelik taarruzun en şiddetli anında infilak ederek kırk askeri öldürdü. Miralay İbrahim Bey de kısa bir süre sonra adamlarının başında can verdi. En kuzeyde bulunan Yunus Bey'in tabyasında da felaketle neticelenen bir patlama oldu. Krişin Tabyası'nın tamamına komuta eden Yunus Bey, Skobelev'in taarruzunu atlattı ve muharebeden sonra Tevfik Bey'le birlikte üstün cesaret madalyasıyla ödüllendirildi⁵².

Skobelev'in birlikleri her tabyaya arka taraftan girmeyi başardı fakat bu birlikler, geçici olarak zapt ettikleri bir tabyada acı bir tecrübe yaşadıkları için tabyaların bir tarafını açık tutuyorlardı. Topçuların yatakhaneleri tabyanın içindeydi, piyadeler ise siperlerin dışında uyuyordu. Tabyanın kalın duvarının iç tarafında sert kile oyulmuş daracık dinlenme yerlerinde uyuyan, yüzleri isten kararmış ve savaşmaktan bitap düşmüş Türk topçularının hâlleri garip ve çarpıcıydı. Rus top mermileri toprak duvarın dış yüzüne çapmasına rağmen topçular yerin altında kilden yataklarında sakın sakın uyuyor ve kısa bir uykudan sonra yoldaşlarından nöbeti devralmak üzere kalkıyorlardı; ama sıklıkla da toprak duvarın içindeki dar yataklarını, dışarıdaki soğuk, ıslak toprağın üzerindeki yataklarla değiştirip o derin uykuya dalmak üzere kalkıyorlardı. Bütün tabyaların hemen önünde, ilk müdafaa hattı olarak yaklaşık dört buçuk metre genişliğinde, üç metre derinliğinde bir hendek vardı. Daha ileride, bitişiğindeki tabyaya bağlanan bir siper silsilesi vardı ve tepenin yamacında yer alan daha

52 Bu kahraman Türk subayı Yunus Bey hakkında ne yazılsa azdır. Yunus Bey meşhur Skobelev ile yaptığı ve onu adeta ağlayarak kaçırmaya mecbur ettiği muharebeye Avrupalı muhabir ve yazarlar "Devlerin Muharebesi" adını vermişlerdi. [R N]

uzaktaki ikinci siper silsilesi, başka bir ateş hattı sağlıyordu. Siperlerin içinde, tüfeklerin ateş etmesi için kırk beş santim aralıklarla mazgalların açıldığı, yaklaşık doksan santim yüksekliğinde göğüs siperleri vardı. Üzeri kapalı geçitler siperleri etkili bir şekilde birbirine bağlıyor ve benzer geçitlerden oluşan bir şebeke, birliklere geniş bir konaklama alanı sağlıyordu. Tabyalardan birinin dokuz dönümden büyük bir iç alanda bulunduğunu, birlikler ve diğer personelin konakladığı yer altı odaları, geniş depolama alanları ve atlar için ahırlar barındırdığı belirtilirse bütün bu istihkâmların nasıl bir ölçekte inşa edildiği anlaşılabilir.

Elbette tabyaların hepsi tek tip inşa edilmemişti; bazıları topçular ve piyadeler için tasarlanmıştı, bazıları ise sadece piyadeler tarafından müdafaa ediliyordu. İstihkâmların çoğunda, dışarıya açılan üzeri kapalı bir yolda ikinci bir tüfek ateşi hattı vardı. Bu hat sayesinde bir tabyanın ve siperlerin bütün kaynakları kullanılırken peş peşe üç, bazen de dört kademedan oluşan aralıksız bir ateş hattı elde ediliyordu. Mühimmat tedariki neredeyse sınırsızdı ve bu şartlarda, taarruz eden kuvvetin hem piyadeler hem de topçular tarafından korkunç bir şekilde ezileceğini anlamak zor değildir.

6 Eylül gecesi Ruslar karanlıktan faydalanarak toplarını getirdiler ve siper kazma aletleriyle topları saklayacak setler inşa ettiler. 7 Eylül sabahı, çiseleyen soğuk yağmurla birlikte gelince Ruslar etrafımızı sardı. Kuzeye ve kuzeydoğuya Rumen bölükleri, güneye ve güneydoğuya Rus bölükleri yerleştirildi. Batı cenahı, o istikamete kaçması beklenen Türklerin önünü kesmek için Vit Vadisi'ne ve Orhaniye yoluna hâkim süvarilerle doldurulmuştu.

Rusların yaklaşık seksen bin piyadesi, on iki bin süvarisi ve dört yüz kırk topu vardı. Türk kuvvetleri ise yaklaşık otuz bin piyade, yetmiş iki top ve az sayıda süvariden oluşuyordu.⁵³

Ruslar, Plevne'yi taarruzla bastırma teşebbüslerini boşa çıkararak evvelki felaketlerin bir daha yaşanmaması için her türlü tedbiri almıştı. Başarılı olmak için sayıca üstünlüklerine ve müdafaanın moralini bozmaya yönelik uzun sürecek top atışlarına güveniyorlardı.

7 Eylül sabahı saat altıda, kuzeydeki Opanets'ten başlayan bombardımanın gürlmesini duydum. Plevne'nin doğusundaki iki Griviçe Tabyası devreye girene kadar hızlı hızlı atışlar yapıldı. Bulgareni yolunun karşısında İbrahim Bey'in tabyası ve onunla bağlantılı üç dört tabya daha şiddetli bir bombardımana maruz kaldı. Tuçenitsa Vadisi ve Lofça yolu boyunca güneye doğru uzanan top hattının sesleri, Brestovets köyüne kadar gelen gürlmeye eklendi. Brestovets, Krişin Tabyası'na yoğun top atışlarının yapıldığı yerd. Ancak bu kısa bombardıman tecrübesi, birliklerimize, Rus toplarından korkmalarına gerek olmadığını gösterdi ve tabyalardaki zayıfımız çok azdı.

Elli ağır Rus topundan oluşan ve "Fıl-i Mahmudi Bataryası" denilen batarya, Plevne'nin doğusunda yerleştirildi ve bütün gün İbrahim Bey'in tabyasını dövdü; tabya ise büyük bir gay-

53 Rusların resmî rakamlarına göre Plevne'ye gönderilen kuvvet 90 bin adamdan oluşuyordu. Bunların 70 bini piyade, 10 bini süvari, 24'ü kuşatma silahı personeli, 364'ü sahra topu personeli ve 54'ü silahlı atlıydı. Toplam 18.216 zayıat verildi; 75 subay ve 7.558 asker öldü, 290 subay ve 10.658 asker yaralandı. Kitapta Türk kuvvetlerinin sayısı yaklaşık olarak verilmiştir. Kayıpların sayısı hiçbir zaman açıklanmadı. Osman Paşa teslim olduktan sonra Lofça yolunda ve civarında 160 subay ve 8 bindenden fazla asker kaybeden Skobelev'den daha fazla adam kaybettiğini itiraf etti.

retle karşılık verdi. Tabyanın garnizonu o kadar korunaklıydı ki bütün gün süren top ateşinde sadece kırk ölü ve yaralı verildi, sipерlerin aldığı hasar da gece tamir edildi.

Top atışlarının başlamasından hemen sonra şehre yeni gelen Alman ressam Lauri'yi yanıma alıp İbrahim Bey'in tabyasına gittim. Lauri'yle birlikte at sürerken yüz metre kadar önümüze bir Rus top mermisi düştü ve sekip başımızın üzerinden uçarak arkamızda yere saplandı. Lauri çok heyecanlandı. Hızla geri döndü ve mermiyi yerden alıp sanki bir bebeği tutar gibi kollarında tutarak bozuk İngilizcesiyle şöyle bağırdı; *"Kırk üç yaşındayım ve ilk kez bir top mermisi gördüm. Karım şimdi beni görse ne derdi kim bilir!"* Biraz zor da olsa onu, yükünü hafifletmesi gerektiğine ikna edip mermiyi bıraktırdım. Zaten her an infilak edip zavallı Lauri'yi zerrelere ayıracak diye korkuyordum. Tepenin korunaklı tarafından yola devam ederek ve dura kalka tırmanarak hemen hemen bir kilometre ileride mamut bataryasını görebildik, toplar muazzam bir salvo atışı yaparken namlularından beyaz dumanla kaplı alevler fişkıriyordu. Bazen tabyaya top mermileri isabet ediyor ve toprak bulutları yukarı saçılıyordu. Bazen mermiler çığlık atarak tepenin zirvesini aşıyor, şehrin yakınında bir yere düşüyordu.

Müthiş bir güçle devam eden bombardımanı izlemek için zaman zaman şehirden ayrılmakla beraber, sonraki birkaç günü hastanemde geçirdim. 10 Eylül'de, Rus toplarının bulunduğu Radişevo köyünde yangın çıktı. Dehşetli alevler, doğuda ıslak ve gri gökyüzünü aydınlatıyordu. Bizim tabyalar çok az hasar gördü, top atışları o ana kadar başarısız olmuştı.

11 Eylül'de genel taarruz başladı. Sabah hastanede çalıştığım sırada Plevne'den çok sayıda yaralı gelmeye başladı, şarapnelle hafif yaralanmış bir Türk çavuşu gördüm. Çavuş, savaşa geri

döneceğini ifade etti; ben de onunla gideceğimi söyledim. Ben at sırtında yol alırken çavuş da yayan olarak arkamdan geldi. En uzak tabyamızı geçerek kendimi ağaçların arasında buldum, her tarafta mermiler uçuşuyordu. Çavuşa bakındım fakat ortalıkta yoktu, en öndeki muharebe hattımızın iki yüz metre kadar gerisinde tek başıma kaldığımı fark ettim. Dumanın arkasına saklanan birlikleri neredeyse göremiyordum ve birkaç yaralı asker siper almak için tabyaya doğru sürünüyordu. Ağaçların arkasına küçük bir sahra hastanesi kurdum ve yaralılara ilk müdahaleyi yapmaya başladım fakat çatışma o kadar şiddetlendi ki bulunduğum yeri terk edip geri dönmek mecburiyetinde kaldım. Krişin Tabyaları istikametine doğru Lofça yolunu geçerken ellerine eski püskü tüfekler almış birkaç yaşlı Türk sivilin, Rus hatlarını yaylım ateşine tuttuğu üç dört müstakil sipere rastladım. Rusların onları görmediği belliydi. Parıldayan gözlerinden ve yerden kaldırdıkları tüfeklerin uzun, kahverengi namlularından başka hiçbir şeyleri görünmeyen ihtiyarlar, hedeflerini uzun mesafeden vuruyordu. Oraya nasıl girdiklerini bir türlü anlayamadım. Kısa bir süre sonra beni gördüler ve orada olmama çok kızdılar. Rusların ateşini onların üzerine çekeceğimden korktuklarından atımı da alıp uzaklaşmam için yakası bağı açılmadık küfürlerle beni oradan kovdular. Hiçbir şeyden haberi olmayan düşman askerlerini rastgele ateş edip öldürsünler diye onları orada bıraktım. Öğleden sonra saat dörtte Griviçe'ye doğru müthiş bir tüfek sesi duydum. Karargâh kampını geçtikten sonra, Griviçe köyünden yola çıkan kalabalık birlikleri ve Griviçe tabyasının beş yüz metre kadar önünde vadide yürüyen siyah renkli insan selini görebiliyordum.

O sırada Rus topçuları, yakın tehlike altında olduğu anlaşılan tabyayı bombalıyordu. Tabyanın arka tarafında bulunan, üzeri

tahtalarla ve çitlerle örtülmüş ahırlar bir top mermisinin infilak etmesiyle yanmaya başlamıştı. Alevler gökyüzüne yükseliyordu. Ateşi gören Rusların attığı sevinç çığlıkları kulağıma geldi.

Vadide Rusları görünce tepenin korunaklı tarafından dörtnala geçip Grivitza Tabyası'na gittim. Bombardıman altındaki tabyaya girip askerlerin ateş ettiği sete tırmandım. Kalabalık Rumen birliklerinin kuzeyden bize taarruz ettiğini görebiliyordum. Bir Rus müfrezesi de doğudan ilerliyordu. Tabyanın kumandanı Sadık Paşa'yı bulup ona altımızdaki vadide, tabyalardan dolayı göremediğimiz büyük bir Rus birliği olduğunu söyledim. Ben oradayken tabyada bir top mermisi patladı ve derhâl çıkıp gittim. Tekrar atıma atlayıp dörtnala kuzeye gittim. Skobelev, kuzeyde Krişin Tabyası'na ve o civardaki istihkâmlara taarruz ediyordu. Lofça yolunda gittiğim sırada çatışma alabildiğine şiddetlenmişti. Skobelev'in birlikleri evvelki gün Yeşil Tepeler'in ikinci zirvesini zapt etmişti; bu sabah üçüncü zirveyi de zapt edip askerlerimizi siperlerden, Plevne'deki iki tabyaya sürdüler. Skobelev sonradan bunları "Birinci Plevne Tabyası" ve "İkinci Plevne Tabyası" olarak isimlendirdi. Türklerin şiddetli karşı taarruzuna rağmen Rus alayları tepeyi ellerinde tutmaya devam etti. Bu sayede Yeşil Tepe'nin bütün sırtlarını zapt edip askerlerimizi tabyalara geri püskürttüler.

Saat iki buçuk olmuştu. Ana taarruzun hedefi olan iki tabyanın arkasına yaklaştığım sırada çatışmanın şiddeti ikiye katlandı. Yüzlerce Türk, tabyaların arkasından dışarı çıkmıştı. Onları bir araya toplayıp geri döndürmeye çalıştım. Kaçanların arasında bir Türk mülazım vardı, tabyalardan birinin arkasındaki çiti tırmanıp Plevne'ye kaçmaya çalışıyordu. Onu azarladım ve kılıcımın düz tarafıyla vurarak tabyaya geri ittim fakat nafiye... Çitin üzerinden atlarken bir tüfek mermisi isabet etti ve beli kırılmış vaziyette yere düştü.

Ben firar edenleri bağıarak, yalvararak, tehdit ederek, vurarak bir araya toplamaya çalışırken uzun sakallı ve kaftanlı iki yaşlı Türk sivil gördüm. Yanıma gelip iki elimden tuttular ve Türkçe “*Sen çok iyi bir adamsın.*” dediler. Bu olayı çok iyi hatırlıyorum çünkü o zamana kadar aldığım en büyük iltifattı. Askerler palas pandıras Plevne’ye kaçıyor, tepenin yan tarafında dakikada yirmi otuz top mermisi patlıyordu. Topların gümbürtüsü, tüfeklerin çatırtısı, top mermilerinin patlaması, Rusların savaş çığlıkları ve yaralıların feryatları tam bir cehennem manzarası oluşturuyordu. Tabyaların yakınında Czetwertinski’ye rastladım, askerleri toplamak için ikimiz birlikte bir kez daha gayret ettik ancak firari dalgasını durduracak kadar güçlü değildik. Czetwertinski, kılıcının ucunu durduramadığı bir adamın bacağına batırdı fakat sonunda ortalık iyiden iyiye kızışınca orada durmanın işe yaramadığını ve gitmemizin iyi olacağını söyledi.

Ben Plevne’ye geri dönerken askerler vahşi hayvanlar gibi kaçıyordu. Tam bir panik havası hâkimdi. Yangından kaçan koyunlar gibiydiler. Şehre vardığımda ahali de panik içindeydi. Her yerden “*Ruslar geliyor! Ruslar geliyor!*” çığlıkları yükseliyordu. Yaralı, yaşlı, yatalak erkekler, yarı çıplak kadınlar ve ağlaşan çocuklar karargâh kampına akın ediyordu. O zaman öğrendim ki Skobelev şehre yarım kilometre mesafedeki iki tabyayı zapt etmiş, Griviçe Tabyası da Rusların eline geçmişti.

Anlaşıldığı kadarıyla Skobelev saat üçte taarruz emri vermiş, avcı birliklerinin desteklediği Vladimir ve Souzdal alayları bando ve davullar eşliğinde ileri atılmıştı. Tepenin üçüncü sırtından, üzüm bağlarıyla kaplı ağaçlık yamacı inmeleri, dipteki çayı geçmeleri ve vadiye girmeleri, oradan da zirvesine tabyanın yerleştirildiği, yedi yüz metre boyunca tamamen çıplak olan dik yokuşu tırmanmaları gerekiyordu. Hücum eden kuvvetleri, taarruza uğrayan tabyadaki topçular ve piyadeler

şiddetli bir ateş altına aldı; Krişin tabyası da onları yan cenah-tan yaylım ateşine tuttu. Fakat Revel Alayı takviyeye gelince neredeyse askerlerinin yarısını öldürmüş olan kurşun yağmuru altında azimle ilerlediler, kendilerini siperlere attılar ve nihayet göğüs siperine tırmanıp tabyayı zapt ettiler. Nafile bir mücadelenin ardından ilkiyle bağlantılı İkinci Tabya da düştü.

Krişin Tabyası'ndan yapılan yoğun top atışı ve bu tabyaların arkasındaki kamptan çıkan Türk piyadelerinin yaylım ateşi sebebiyle Skobelev'in birlikleri, zapt ettikleri siperlerde korku dolu bir gece geçirdi.

Türkler sabaha kadar Ruslara aralıksız taarruz etti fakat askerlerimiz sık sık ölümcül Krenke ve Berdan tüfeklerinin ateşiyle geri püskürtüldü. Ruslar, Birinci Tabya'nın korumasız tarafına hem dost hem de düşman cesetlerinden bir göğüs siperi yaptılar ve o ürkütücü duvarın arkasına saklanarak Türk saflarına kurşun yağdırdılar. Sabah olduğunda tüfeklerin patlamasını hâlâ duyabiliyordum. Hastanede kollarımı sıvamış çalışırken şehirdeki evlerin kırmızı kiremitlerine isabet eden mermi sesleri de duyuluyordu. Gün ağarınca uyumak için kaldığım eve döndüm. Rus bataryaları daha yakın mesafeye gelmişti, evin bahçesinde iki top mermisi patladı. Tam uykuya dalacağım sırada bir tüfek mermisi yattığım odanın kapısını delip geçti ve duvara saplandı.

Uyanıp dışarı çıktığımda çatışma hâlâ devam ediyor, şehrin meydanında yaklaşık bin beş yüz yaralı yatıyordu. Derhâl yaralarını pansuman etmeye başladık. Hastaneye yatırılmış yaralıların hepsi çatışmadan mümkün merteye uzak olmaları için şehrin güney ucuna, daha emniyetli bir yere götürüldü. En fakir Bulgarların ikamet ettiği derme çatma barakaları tahliye edip yaralıları yerleştirdik.

Hastaneye geleli fazla olmamıştı ki Çerkes hizmetlim gelip evin civarındaki çatışmanın şiddetlendiğini haber verdi ve ne yapması gerektiğini sordu. Şehrin ele geçirilmek üzere olduğunu düşündüğünü söyledi. Ben de ona, geri dönmesini ve eşyalarını toplayıp atıma yüklemesini söyledim. “*Rusların tepenin zirvesine çıktığını görürsen derhâl gelip bana haber ver. Görmezsen haber vermene gerek yok.*” dedim. Atım çatışmadan yara almadan çıkmayı başaramadı, bir mermi boyun adalesini delip geçmişti fakat gücü kuvveti hâlâ yerindeydi ve beni taşıyabildi.

O sırada tabyalarda ne olduğunu anlatayım: Gece boyunca peş peşe taarruzlar yapıldı fakat hiçbirisi başarılı olamadı. Sonunda, sabah on buçukta etkili bir top ateşi desteğiyle yapılan şiddetli hücum, müdafaa hattını sarstı ve Ruslar Birinci Tabya'dan çıkmaya başladı. Onların ardından bitişikteki siperde bulunan Ruslar da yerlerini terk etti. En öndeki Türklerin bir kısmı zaten tabyalara girmişti fakat yok yere feda edildiler çünkü fevkalade şahsi cazibesi ve büyük cesaretiyle Skobelev, adamlarını yeniden topladı ve kaçınılmaz anı biraz daha geciktirdi. Öğleden sonra üçte hastaneden ayrılıp Tevfik Bey komutasındaki birliklerimizin Ruslara son bir kez hiddetli şekilde taarruz ettiği tabyalara doğru at sürdüm. Tabyalara yaklaştığımda taarruz iyiden iyiye kızışmıştı ve Türk birliklerini kimse engelleyemeyecekti. Hücum kolları ateş altında mevzilenip arkadan yetişen yeni askerlerden sürekli destek alan ve taarruzu dalga dalga ilerleten bir avcı hattı oluşturdu. Türkler kısa bir süre sonra bir kez daha göğüs siperlerini aştı, Rusları etkisiz hâle getirdi, geri kalanlarını diğer tarafa sürdü ve yamaçtan aşağı, tekrar Yeşil Tepeler'deki kendi siperlerine püskürttü.

Böylelikle III. Plevne Muharebesi beş gün süren çatışmaların ardından sona erdi. Uzun, kanlı mücadelede yirmi bine

yakın adam kaybeden ve hiçbir işlerine yaramayan Griviçe Tabyası'ndan başka bir şey elde edemeyen Ruslar ağır bozguna uğradı. Griviçe Tabyası da aslında Rus birliklerinin değil Rumen birliklerinin çabasıyla zapt edilmişti.

Rus resmî evraklarının neticeyi nasıl anlattığını gözlemlemek hayli eğlencelidir. Şöyle yazıyor:

“Taarruz için seçilen mevkiiler şöyleydi; Griviçe Tabyası, Radışevo tepelerinin karşısındaki merkezde bulunan siperler ve Yeşil Tepeler'in üçüncü zirvesi. İnsanüstü gayretlerden ve çok sayıda zayıttan sonra birliklerimiz bu mevkiilerin birincisini ve sonuncusunu zapt etti. Griviçe Tabyası ile Plevne'nin güneyindeki tabyaların ikisi bizim elimizdeydi. Merkez siperlere gelince birliklerimiz fevkalade cesaret sergilemiş olmalarına rağmen o siperleri ele geçiremedi. Netice itibarıyla bazı kısmi başarılar elde ettik. Hedefimize ulaşmak için yeni birlikler gerekiyordu fakat gelmediler. Bu sebeple Griviçe Tabyası'nı elimizde tutup Yeşil Tepeler'i terk etmeye karar verdik.”

Türk piyadelerinin o son muazzam hücumunda “*La ilahe ilallah Muhammed resulullah!*” nidasının gökyüzünü kaplayıp bütün müdafaa hattını saran bir barut çemberinin ateşe verilmesi misali bir tabyadan diğerine doğru çınladığını hatırladığımda, “*Yeşil Tepeler'i terk etmeye karar verdik.*” şeklindeki o kibar, resmî ifadeye elimde olmadan tebessüm ediyorum.

Ön ateş hattındaki adamlardan iki dakika sonra Birinci Tabya'nın içindeydim ve orada şahit olduğum kıyım manzarasını asla unutmuyacağım. Tabya kelimesinin tam manasıyla ağzına kadar ölümlerle ve can çekişenlerle doluydu. Yerde ayak bileklerine kadar kan, beyin ve kopmuş vücut parçaları vardı. Türkler zafer heyecanı ile kendilerinden geçmişti. Askerler bağırıp çağırıyor, dua ediyor, Allah'a şükrediyordu. Üç yüz kadar asker ele geçirilen Rus toplarını halatlarla karargâh kampına götür-

dü. Tabyanın içinde askerler birbirlerine sarılarak dans ettiler, tam bir zafer sarhoşluğu içinde türküler söylediler. Tabyaların geri alınmasından sonra yaşanan o beş dakikalık heyecan bir ömre bedeldi. Fakat o sırada beş kilometre ötedeki Griviçe Tabyası'ndan düşman, toplarını hazır etmiş nöbet bekliyordu; bu, bizi bekleyen çatışmalara yönelik sessiz bir ikazdı.

Ruslar muharebeden sonra mevkilerinden ayrılıp Radişevo'ya çekildi. Türk ordusu sevinçten deliye dönmüştü. Rusların Griviçe Tabyası'nı zapt etmiş olmasını fazla önemsemiyorduk çünkü Türk garnizonu oranın yüz yetmiş metre kuzeybatısındaki diğer tabyaya çekilmiş ve orayı tam olarak hâkimiyet altına almıştı. Griviçe Tabyası'nın kaybedilmesinin önemsiz olması düşmanın, kuşatmanın geri kalanı boyunca işgal etmesine rağmen oradan yaptıkları taarruzların çok az hasar vermesiyle de kanıtlandı.

Muharebeden bir gece sonra, Birinci Griviçe Tabyası'ndaki (veya Kanlı Tabya) Rus birlikleri, İkinci Tabya'yı veya bizim dediğimiz şekliyle Baştabya'yı zapt etmek amacıyla şiddetli bir hücumla kalktı.

Uyuyan beynin kendisini şartlara uydurması çok ilginç. İnsan, deyim yerindeyse tek gözü açık uyuyor. Bir tabyanın içinde dahi olsam ağır silahların ateşi altında her zaman mışıl mışıl uyuyabiliyordum çünkü beynim, korunaklı bir yerde olduğumuz için silahların zarar vermeyeceğini biliyordu. Fakat tüfek atışları başlar başlamaz çatışmanın çok yakında olduğuna dair içgüdüsel bir bilgiyle anında uyanıyordum. Muharebeden sonraki gece de öyle oldu, Rus topları aralıklı olarak patlamaya devam etti. Yorgunluktan bitap düştüğüm için o patlamalar beni iyice mayıştırdı şehirde kaldığım evde derin bir uykuya dalmama vesile oldu. Biraz sonra yoğun tüfek sesleri duyulmaya başladı, başka bir yayılım ateşi hemen ona karşılık verdi. Derhâl koyun

pöstekimi sırtıma alıp verandaya çıktım; oradan, beş kilometre ilerideki gece taarruzunu görebiliyordum. Hava zifiri karanlık ve yağmur çiseliyordu fakat kuzeydoğuya, Yanıkbayır Tabyaları'nın olduğu istikamete bakınca Ruslar kendi tabyalarından, sadece yüz yetmiş metre mesafedeki Baştabya'ya hamle yaparken patlayan topların namlusundan çıkan alevler görülüyordu. Baştabya çok güçlü tahkim edilmişti. Topları, kendisiyle yeni zapt edilen istihkâmların arasında bulunan alanın her bir karışını dövüyor, müdafileri ise taarruz eden düşman birliklerinin üzerine üç sıra tüfek hattından aralıksız mermi yağdırıyordu. Bu şartlar altında taarruzun başarılı olması neredeyse imkânsızdı ve birkaç dakika sonra Ruslardan geriye kalanlar kaçıp tabyanın himayesine geri döndü.

Evvelki gün yapılan muharebede ne kadar büyük bir zafer kazandığımızı ancak sonraki gün anladık çünkü Rusların ne kadar çok zayıat verdiğini ve hiçbir şey elde edemediğini ancak o zaman açık seçik görebildik. Bulduğumuz mevkiye kendimizi daha emniyette hissetmeye başlamıştık. Şehrin aşağı kısmına gönderilen yaralıların tamamı tekrar geri getirilip merkez deponun yakınındaki geçici hastanelere yerleştirildi. Daha evvelki muharebelerde, yaralıları hemen Sofya'ya göndermeyi alışkanlık edinmiştik ve Osman Paşa'nın bu husustaki kararının hikmeti artık daha anlaşılır hâle gelmişti. Hastanemizdeki yatak sayısı yetersiz olduğundan, daha evvelki muharebelerde yaralananlar da buraya doldurulmadığı için iki kat şanslıydık çünkü artık ilgilenmemiz gereken dört bin kadar hastamız vardı ve kuşatma altında olduğumuzdan onları başka yere göndermek mümkün değildi. Ruslar Plevne'yi çevrelemiş, Orhaniye yolunu kapatmıştı.

Sağlık personeli olarak muharebeden sonraki dört gün boyunca canla başla çalıştık. Yapılacak bir sürü ameliyat vardı.

Çoğunu Osman Efendi'yle ben yaptığımız için gücümüzü son raddeye kadar kullandık. Plevne'de dört bin civarında vakayla ilgilenecek kırk kadar doktor vardı. İşin süreklilik arz etmesi sebebiyle savaştan sonraki bir hafta boyunca kaldığım eve gitmeyip hastanede yattım. Çerkes hizmetlim, her zamanki gibi yemeğimi evde pişirip bana getiriyordu. Daha evvelki vakalarda olduğu gibi Osman Efendi'yle birlikte bütün ameliyatları açık havada, Tuçenitsa Nehri kıyısındaki büyük bir söğüt ağacının altında, her akşam gün batımında yaşlı bir imamın minareye çıkıp inananları namaza çağırdığı eski bir Türk camisinin gölgesinde yapıyorduk.

Her ne kadar hastaların dayanıklı bünyesi bize çok yardımcı olduysa da ameliyat olma hususundaki isteksizlikleri ölüm ortalamasını gözle görülür şekilde artırmıştı. Muharebeden üç gün sonra caddede, dakika başı durarak ağır ağır yürüyen bir Türk askeri gördüm. Elinde bir şey tutuyordu. Görünüşü o kadar tuhaftı ki yanına gidip baktım. Karnından vurulduğunu ve ince bağırsağının yaradan dışarı çıkıp altmış santim kadar sarktığını gördüm. Vücudun dışına çıktığı için görüntüsü o kadar değişmişti ki aynı katrana bulanmış urgana benziyordu. Bu askerin iki yoldaşı yaralanmış ve hastanede can vermiş. Bu asker de onların, yaralarından dolayı ölmelerinden hastanede tedavi edilmelerini sorumlu tuttuğu için kendisine ameliyat aleti değiştirmemi kesinkes reddetti. Bağırsak dolaşmamıştı, yarasını açmama, bağırsağı temizlememe ve yerine koymama izin vermiş olsaydı muhtemelen iyileşecekti. Her nasılsa on beş gün o içler acısı vaziyette yaşadı.

Adamların itidali gerçekten dikkate şayandı. Bir gün muayene etmem için bir asker getirildi. Öğrendim ki birlikte gülüp eğlendiği yoldaşı, süngüsünü karnına saplayıvermiş. Onu ilk muayene eden cerrah, sadece karnında çok küçük bir yara tespit

edebilmiş ve yarayı sarıp adamı göndermiş. Hasta birkaç saat sonra ağırlaşmış. Benden bir bakmam istendi. Adama hemen kan kusup kusmadığını sordum. Olumlu cevap verince anladım ki karın duvarı yırtılmıştı ve akıbeti kötü olacaktı. Adamın keyfi gayet yerindeydi fakat yirmi dört saat sonra öldü.

Çatışmaların büyük bölümü göğüs siperlerinin arkasından yapıldığı için yaralıların çoğunluğu kafalarından veya göğüslerinden vuruluyor, bu yaraların çoğunluğu da ister istemez ölüme neticeleniyordu. Yaralanmalar fazlasıyla çeşitlilik arz ediyordu. Müdahale ettiğim askerlerden birinin vücuduna tek bir mermi, tam altı delik açmıştı. Mermi sağ kolunun dışına, dirsekle omuz arasına isabet etmiş, sağ kolu, göğsün yumuşak dokulu kısmını ve sol kolu delip geçerek altı belirgin delik bırakmış. Bu yaraların hepsini temizleyip sardım. Adam hızla iyileşti ve birkaç hafta hastanede yattıktan sonra siperlere geri döndü.

Muharebeden sonra tek bir Rus dahi tedavi için önüme getirilmedi. Ruslar geri çekilirken mutlaka yaralılarını da götürüyordu. Muharebenin en şiddetli kısmından sonra Tevfik Bey, Kovanlık Tabyası'nı geri alır almaz oraya vardığımda tek bir Rus sağ bırakılmamıştı. Nihai taarruz yapıldığında bir Rus yüzbaşı ve on sekiz adamı, kaçınılmaz sonlarıyla karşılaşana kadar dayanmış. Bu cesur adamlar son ana kadar çarpışmaya devam etmiş ve hepsi, göğüs siperlerinin üzerinden atlayıp içeri akın eden muzaffer Türk askerlerinin süngüleriyle can vermiş. Bu kanlı çatışmanın neticesinde, ilgilenmemiz gereken birkaç yaralı Rus kaldığı kolaylıkla düşünülebilir.

Asıl ameliyathane personeli -Osman Efendi ve benim haricimde- Weinberger, Kustler, Gebhardt, Kronberg, Waldemann ve Rookh'dan oluşuyordu. Ayrıca, bize yardımcı olmak üzere ilkel cerrahi bilgilere sahip çok sayıda Türk cerrahımız da vardı. Ameliyat için bize getirilen her asker sırasını bek-

lemek mecburiyetindeydi. İşimiz o kadar yoğundu ki zavallı adamcağızlar biz müdahale edene kadar dört beş gün orada tutuluyordu.

Yine de o dönemde hastanenin çok kalabalık olmaması ve enfeksiyon vakasının az olması sayesinde yaralarının çoğu iyileşti. Bol bol et suyumuz, sütümüz, pirincimiz ve peksimetimiz olduğu için hastaların yiyeceğini eksik etmiyorduk. Peksimetler suyla ıslatılınca veya buğulanınca çok işe yarıyordu.

Osman Paşa, yaralıları insanlığa yakışmayacak bir şekilde ihmal etmekle suçlandı. Fakat bu suçlamalar, konuyu hakkıyla değerlendirmeye fırsatına sahip olmayan ve Osman Paşa'nın, yaralıları Plevne'den gönderme hususundaki kesin kararlılığını, zulümle ve yaralıların acılarını dikkate almamakla karıştıran kişiler tarafından yapılmıştır. Plevne'de kaldığım süre boyunca Müşir'i çokça gözlemleme fırsatım olduğu için bu ihmal suçlamalarını rahatlıkla çürütebilirim. Muharebe sırasında birliklerine sert davranan Osman Paşa, çatışmalar bitince yaralı askerlerini asla unutmamıştır. O dönemde, III. Muharebe sona erince hastaneleri sürekli ziyaret etmiş, varlığıyla ve hoş sözleriyle yaralıları cesaretlendirmiştir. Dahası, canla başla çalışan bütün sağlık personeline madalya vermiştir. Şunu da söylemek hakkaniyetli bir tavır olacaktır ki en büyük zaferimizi takip eden o zor günlerde ve gecelerde sağlık personelinin tamamı, doğru düzgün yemek yemeden ve çok az uykuyla canlarını dişlerine takarak uzun saatler boyunca çalışmıştır.

İşin yoğunluğu azalınca eve döndüm. Czetwertinski ile Victor Lauri de benimle geldi; Czetwertinski'nin gelme sebebi çok hasta olması, Lauri'nin gelme sebebi ise hizmetlisi olmaması ve başka nereye gideceğini bilmemesiydi. Muharebeden dört gün sonra, karargâh personeliyle irtibatı Czetwertins-

ki; Osman Paşa'nın, Plevne'nin dört bir yanına yerleşmiş Rusların arasından geçmeyi göze alıp İstanbul'a evraklarını götürcek birini aradığını duymuş. Yiğit Leh, bana bu haberi getirdi ve evrakları İstanbul'a götürürken kendisine eşlik etmemi istedi. Bütün gece oturup bu meseleyi konuştuk; Czetwertinski, Rusların eline düşerse darağacını boylayacağımızın kesin olduğunu, başarılı olursak en yüksek maddiyalarla mükâfatlandırılacağımızı üstüne basa basa anlattı. Sonunda, Osman Paşa'ya ulak olarak hizmet etmeye karar verdik. Czetwertinski sabah Başkumandan'ın yanına gidip kararımızı resmî olarak bildirdi fakat Osman Paşa ikimize de canıgönülden teşekkür ettikten sonra vazifeyi, bölgeyi daha iyi tanıyan ve düşman hatlarını geçme ihtimali daha yüksek bir Çerkes'e vermeyi tercih ederek teklifimizi geri çevirdi.

Daily Telegraph muhabiri Gay, Plevne'den gitmek için sabırsızlanıyordu. Muharebe biter bitmez kendini odasına kapatmış, yaşanan coşkulu olayların hararetle bir tasvirini gece gündüz kaleme alıyordu. Ayrıntılı bir çalışma hazırlamıştı ve hâliyle gazetede basılmasını dört gözle bekliyordu. Bu yazı *Telegraph* için tam bir gazetecilik başarısı olacaktı çünkü Forbes, MacGahan ve pek çok başka muhabir Ruslarla birlikteyken Türk ordusunun içindeki tek muhabir Gay'di. Atılacak ilk adım bir rehber bulmaktı. Gay, Sofya'ya varır varmaz ödenecek üç bin kuruşluk cömert bir mükâfat karşılığında bu vazifeyi seve seve üstlenen zeki, genç bir Çerkes'i kendisine rehber olarak seçti. Plevne'deki odasında oturan Gay, *Daily Telegraph*'a göndereceği mektubu, onu Sofya'ya götürme planlarını anlatarak tamamladı. Şöyle yazmıştı:

“Bugün yani 15 Eylül günü bombardıman seyrek de olsa devam ediyor. Rusların bizim yakınıımızda bir topu veya askeri oldukça

da bitecek gibi görünmüyor. Fakat Türk mevzileri dayanmaya devam ettiği sürece top atışlarının pek bir etkisi yok. Kısa bir süre sonra Osman Paşa'ya takviye kuvvetler gelince muhakkak sona erecek. Ben kendi adıma, bu gece Plevne'nin çevresindeki ablukayı aşmaya çalışacağım. İki gün boyunca, karanlıkta dağlarda bana yol gösterecek Çerkesler aradım fakat başarılı olamadım. Dün akşam Osman Paşa, tek gözlü bir aşiret reisi buldu; bu adam, iş akıllarına yatarsa bir yoldaşıyla birlikte bana rehberlik etmeye hazırdı. Şu anki hazırlıklara göre bu akşam hava kararınca yola çıkacağım. Bay Victor Lauri de benimle gelmek için can atıyor. Ayrıca bir Türk subayı da grupta yer alıyor. Yani böylece iki Çerkes, bir Türk çavuş, benim hizmetlim, İyonyalı bir delikanlı, bir Rum seyis, Bay Lauri, Türk subayı ve ben sekiz kişilik tam teçhizatlı bir grup oluşturacağız. Ben bu mektubu yazdığım sırada Çerkesler ve Rum seyis, vazifenin tamamlanma ihtimalini ölçüp biçmek üzere keşif gezisine çıktı. Olacağını düşünürlerse rehberlik vazifesini yerine getirmek üzere akşamleyin geri dönecekler. Risk büyük olduğu için Sofya'ya varıldığında yani iş layıkıyla tamamlanırsa Çerkesler bol bol mükâfatlandırılacak. Artık her şey onların keşif gezisinden edinecekleri fikre bağlı. Kendi adıma söyleyecek olursam beni götürürlerse gitmeye kararlıyım. Neticenin ne olacağını sadece zaman gösterebilir. Fakat bu mektubu sağ salım almanız için her türlü tehlikeye göğüs gereceğim ve sonra ülkedeki riskli yolculuğumuzun hikâyesini size telgrafla göndereceğim.”

İşin aslı, Gay yola o gece çıkmadı. Czetwertinski ve ben, Gay'i uğurlamak için onunla birlikte karakola gittik fakat henüz uygun zamanın gelmediği açıktı. Ay ışığı geceyi aydınlatıyordu ve etrafımızdaki Rus keşif birliklerinin, atlarının sırtında oturduğunu görebiliyorduk. Bırak at sırtındaki adamı, bir kedi dahi hiç kimseye görünmeden düşman hatlarının arasından geçemezdi. Karakolumuzun kumandanı olan yüzbaşı, gruptaki herkesin yakalanıp öldürüleceğini söyleyerek böyle bir teşebbüsü kesin bir dille reddetti.

Ancak ertesi gece Gay ve refakatçisi kimseye haber vermeden Plevne'den ayrılmış. Sonradan duyduk ki Kazaklar peşlerine düştüğü ve tedirginliğe kapılan Rus nöbetçiler üzerlerine ateş açtığı için çok heyecanlı anlar yaşamışlar. Sırf atlarının hızı ve gücü sayesinde sağ salim Orhaniye'ye varmışlar, oradan da Sofya'ya gitmişler. Gay, gitmeden evvel Lauri'yle münakaşa etmiş; bu sebeple Alman ressam Plevne'de benimle birlikte kaldı.

X.

Plevne Kuşatması

Bütün o kanlı manzaraların hatırası arasında Alman ressamın, ulaşamayacağı bir şeye duyduğu özlemin hatırası açık ve net bir şekilde göze çarpıyor. Bu hatıra, Alman sucuğuyla alakalıydı fakat konuyu anlaşılır hâle getirmek için Gay ve Lauri'nin Plevne'ye gelmeden evvel kendilerine özel bir kileri doldurmak için yaklaşık otuz sterlin harcadığını ifade etmek gerekiyor. İstanbul'dayken her türlü erzakı satın almışlar; kurutulmuş İngiliz ringa balığı, konserve Amerikan bifteği, saksılarla tuhaf ve ürkütücü görünümlü sebzeler, portatif et dilimleme makineleri ve en önemlisi, muhteşem bir Alman sucuğu. Fakat bu sucuk barış zamanı satılan, içine ne koydukları şüpheli olan küçük sucuklardan değil deyim yerindeyse savaş şartlarında yapılan sucuklardandı. Boyu yüz yirmi santim, çevresi kırk beş santimdi ve genellikle harita taşımak için kullanılan türden metal bir kutunun içindeydi. Bu mükemmel sucuk, Lauri'nin ressam gözünün bebeği idi. Fakat ne yazık ki benim bundan haberi yoktu. Gay, Plevne'den ayrılmadan evvel önemsiz bir tartışma yüzünden Lauri'ye sinirlenip kilerde kalanları bana hediye etti; bunları kendi parasıyla almıştı ve aralarında o meşhur sucuk de vardı. Sonradan çaldığı büyük bir çadırın da dâhil olduğu başka birkaç şey daha verdi.

O sucuk aldığımda Lauri, sanıyorum tabyalardan birindeki kamptaydı. Plevne'de tanıştığım herkesi hemen yemeğe davet ettim. Birlikte iki öğün yedik ve sonra... Ah, evet! Nerede şu,

sucuk ustasının en muhteşem sanat eseri? “*Nerede?*” diye soruyor ozan Hans Breittmann. “*Nerede o, dağın alnına saçak saçak dökülen küçük bulut?*” Mideye inerken gırtlak zarında delik açacak kadar keskin bir Türk içkisi olan rakı bulup öğle yemeğini yedik. Sonra biraz daha rakı bulduk ve akşam yemeğini yedik. Sonra o sucuğu aradık fakat yoktu. “*Hanımelinin sarıldığı yere gitmişti.*”⁵⁴ Lauri ertesi gün odama geldi. Onu, her zamanki gibi haşlanmış fasulye ve pılav yediğimiz sofraya davet ettiğimizde yüzünden düşen bin parçaydı. Her bir haşlanmış fasulye tanesini, birazdan nahoş bir şekilde kavrulacakları yere gönderdi⁵⁵ ve ardından, Gay’in geceleyin tek başına yediğine inandığı sucuk için yas tuttu. “*Keşke canım sucuğumu bana bıraksaydı.*” diye hüngür hüngür ağladı. Ben ise tek kelime etmeden Czetwertinski’ye göz kırptım. Lauri bir hafta boyunca her gün o, yüz yirmi santim boyundaki yiyeceği kaybettiği için ağıt yakarken onun yokluğunda sucuğu bizim yediğimizi nazikçe çıtlattım. Beklediğimin aksine sinir krizi geçirmede hatta sonunda haşlanmış fasulyeyle tekrar barıştı.

Bir gün öğleden sonra saat iki sularında karargâh kampına gidince herkesin heyecandan patlamak üzere olduğunu fakat duygularını bastırıldığını gördüm. Bu durumun sebebini anlamak için muharebeden sonra Paşa rütbesine terfi eden Tevfik Bey’le konuşmaya gittim. Rusların, Osman Paşa’yı veya onu temsil eden bir subayı, belli bir yerde bir Rus generaliyle görüşmeye ve her ikisini de ilgilendiren bir hususu müzakereye davet etmek için elçi gönderdiğini söyledi. Müzakere konusunun ne olduğunu sordum fakat Tevfik Paşa da bilmiyordu. Osman Paşa’nın bizzat gitmek istediğini fakat kurmaylarının,

54 Mark Twain’in *Mississippi’de Hayat* eserinde geçen bir ifade. [ÇN]

55 Midesine. [ÇN]

Rus ordusunun o sırada Romanya Prensi Charles olan başkumandanından daha düşük rütbede bir subayıyla görüşmeyi kabul etmekle kendi itibarını zedeleyeceğini ileri sürerek onu caydırmaya çalıştığını da söyledi.

Karargâh kampında atımın sırtında otururken Osman Paşa'nın gitmeye hazır olduğunu gördüm. Altın işlemeli eyer örtüsü olan muhteşem doru atı, Müşir'in çadırının önünde yerinde duramıyordu. Birazdan Osman Paşa görüldü. Merasim üniformasını giymişti ve Plevne'nin o sıkıntılı zamanlarında görmeyi hiç beklemediğim bir çift oğlak derisi beyaz eldiven takıyordu. Gideceği takdirde Tefvik Paşa'nın ona refakat etmesi kararlaştırılmıştı.

Ancak Osman Paşa son anda kurmaylarının dediğine geldi ve gitmemeye karar verdi. Böylece Tefvik Paşa ve Czetwertinski, küçük bir refakatçi birliğiyle yola çıktı. Plevne'den bir kilometre kadar uzaklaşıp iki Rus subayla görüşecekleri yere gittiler. Ayrıntılı bir nezaket gösterisinden sonra müzakere konusuna girdiler. Griviçe Tabyası'na ve ondan sonraki gece Baştabya'ya yapılan taarruzlarda yüzlerce asker ölmüştü. Griviçe Tabyası Rusların elinde kaldığı ve oraya yüz seksen metre mesafede bulunan Baştabya'ya hâlâ Türkler hâkim olduğu için hem Türklerin hem de Rusların iki mevzi arasında kalan cenazeleri hâlâ gömülmemiş, bunun neticesinde de koku dayanılmaz bir hâl almış ve iki istihkâmın müdafilerini de çok rahatsız etmeye başlamıştı. Rus subaylar, bu sıkıntının giderilmesinin kendileri kadar Türkler için de iyi olacağını söylemişler ve bir cenaze ekibi göndererek Griviçe Tabyası ile Baştabya arasındaki cesetlerin defnedilmesini teklif etmişler. Baştabya'dakilerin bu iç karartıcı vazifeyi yerine getiren mezarcılara ateş açıp onları taciz etmemesini de istemişler. Tefvik Paşa ve Czetwertinski, meseleyi düşünmek için Rus subaylar-

dan birkaç dakika izin istemiş. Türkçe olarak yaptıkları kısa bir istişareden sonra Czertwertinski, sözcü sıfatıyla konuşmaya başlamış. Tefvik Paşa'nın büyük bir teessüfle Rusların bu yüce gönüllü teklifini kabul etme zevkinden kendilerini mahrum bırakmak mecburiyetinde olduğunu açıklamış. Türklerin ve onların yiğit düşmanlarının çürümüş cesetlerinin kokusu elbette son derece rahatsız ediciydi fakat muharebe meydanında can veren bu kadar çok vatanperverin defnedilmesinin bütün yükünü Rusların sırtına yüklemek hakkaniyetli olmazdı. Tefvik Bey aslında farklı bir teklif sunacaktı: Ruslar kendi tabyalarından itibaren doksan metrelik alan içindeki bütün cesetleri defnetmek için cenaze ekibi vazifelendirme zahmetine girerse Türkler de kendi hâkimiyetlerindeki tabyaya aynı mesafede bulunan bütün cesetleri defnetmekten memnuniyet duyacaktır. Böylelikle iş yükü eşit paylaşılacak ve defin işlemi iki tarafı da memnun edecek şekilde gerçekleştirilecekti.

Kurnaz Tefvik Bey, Rusların yüce gönüllü bir teklifte bulunmalarının maksadını bir çırpıda anlamıştı. Şayet cesetleri defnetme bahanesiyle kendi tabyalarından yüz yirmi metre ileri gitmelerine izin verilirse tepenin zirvesini aşacaklar ve oradan hem Plevne'yi görebilecekler hem de farklı müdafaa hatlarının bulunduğu yerleri gözetleyebilecekleri çok değerli bir mevzi elde edeceklerdi. Tefvik Bey'in kibar cevabının sebebi buydu.

Elbette Rus subaylar, Tefvik Paşa'nın yaptığı cömert teklif karşısında şaşkına dönmüş fakat bu teklifi kabul edebilecek durumda olmadıkları için üzülmüşler. Aynı gerginlikle devam eden müzakerelerin ardından tarafların anlaşamayacağı ortaya çıkmış. Bunun üzerine Ruslar, en iyisinden bir şişe konyak açıp ziyaretçilerinin içmesi için ısrar etmiş. Tefvik Paşa içmemiş fakat Czertwertinski nezaket icabı, kendilerini ağırlayan-

ların sıhhatine bir bardak konyağı mideye indirmiş. Ardından birkaç dakika oturup havalardan, ekinlerden, kulüplerden ve Paris operasındaki yeni balerinin bacaklarından bahsettikleri hoş bir sohbete dalmışlar. Sonra Tevfik Paşa saatini çıkarıp bakmış ve gitme vaktinin geldiğini düşünmüş. Rus subaylar başlarını eğerek selam vermiş ve ziyaretçilerini uğurlamışlar. Tevfik Paşa ve Czetwertinski, iki askerden oluşan refakatçileriyle birlikte Türk hatlarına geri dönmüş. Savaşın tatsız zorunluluklarının, gerçek diplomasinin ince nezaketine gölge düşürmemiş olduğunu düşünmek hoş.

Kaybettikleri morallerini yükseltmeye başlayan Ruslar, günbegün bizim siperlerimize yaklaşıyordu. Düşmanlarını örnek alarak savaş sanatında hâlihazırda devrim yaratmış olan siper küreğini daha kapsamlı bir şekilde kullanmaya başlamışlardı. Ayrıca Türklerin, yanlarında taşıdıkları kalkanlarla kendilerini tamamen koruduğunu gören Ruslar, aynı yöntemi hızlı bir şekilde tatbik ettiler.

Bir sabah Rus karakolları bizim hatlarımıza o kadar yaklaşmıştı ki askerlerimizin yeni siperler kazdığını ve istihkâm birliklerinin canla başla çalışmaya başladığını görebiliyorlardı. Kurmaylarıyla birlikte bu tahkimatları inceleyen ve Türklerin azmine öfkelenen Skobelev, karakola bir top getirilmesini emretti. Top uygun bir mevkiye yerleştirildi ve istihkâm birliklerine birkaç el ateş ederek iki askeri öldürdü, üç askeri yaraladı. Adamlarımız bu tacize var güçleriyle karşılık verdi, istihkâm birliği ise işine kısa bir süre sonra daha bir şevkle devam etti.

Rastgele bombardıman gece gündüz devam etti. Ruslar geceleri şehre on ila yirmi top atışı yapıyordu. Gündüzleri ise aralıklı olarak atılan top mermileri bazı evleri tahrip ediyor ancak Türklerden çok Bulgarları öldürüyordu.

Muharebeden kısa bir süre sonra Rumen ordusunun dördüncü bölüğünün, Baştabya'nın beş yüz elli metre doğusuna mevzilendiğini fark ettik. Defnedilmemiş cenazelerin yol açtığı berbat kokusu sebebiyle dört bin kişiden oluşan Baştabya garnizonunun tamamını kırk sekiz saatte bir değiştirmek mecburiyetinde kaldık. Baştabya'nın girişi yaklaşık otuz metre boyunca Rusların ateşine açık olduğundan nöbetçileri tahliye etme harekâtı her zaman heyecan vericiydi.

Sadık Paşa'yla karşılıklı birer fincan kahve içip sigara tütürmek için öğlenleri sık sık Baştabya'yı ziyaret ederdim ve bu ziyaretler her daim bir miktar tehlike barındırırdı. Griviçe Tabyası'ndakiler Baştabya'ya girip çıkanlara karşı gözlerini dört açıyordu fakat aradaki mesafe yedi yüz elli metreden fazlaydı ve ben açıkta kalan o otuz metreyi, kuş avcısının namlusunun ucundaki bir ardıç kuşu gibi seke seke geçer, sağ salim içeri girerdim. Otuz metreyi kat etmem anca üç saniyemi alıyordu. Ruslar tüfeklerini kaldırıp nişan alana kadar ben tabyaya girmiş oluyordum.

Her öğlen saat üç civarında Ahmet atımı hastaneye getirir, ben de tabyaları dolaşmaya çıkar, kumandanlara saygılarımı sunardım. Bir gün, tabyalardan birindeki Türk miralay çenesindeki isiliğe bakmamı istedi. İsilik onu çok endişelendiriyordu ve rahatsız edici semptomlarını hafifletmek için ona merhem getireceğime söz verdim. Aslında o isiliğin saçkıran olduğunu düşünüyordum. Neyse, ertesi gün merhemi alıp yüz metre ilerideki bir tepenin yamacına kurulmuş Rus tabyasının hâkim olduğu tabyaya gittim. Bizim tabyaya girdiğim sırada üç asker arka duvara oturmuş sigara içiyordu. Birini çağırıp atımı tutmasını istedim. Gelen asker boylu poslu, sıırım gibi bir delikanlıydı. Neşeli bir askerde, arkadaşlarıyla gülüp eğleniyordu. Ben içeri girerken o, tabyadan çıkıp atımın dizginlerini

tuttu. Bunlar olurken Rus tabyasının kumandanı, karşısındaki tabyaya bir atlinin yaklaştığını görünce ona ateş etmenin eğlenceli olacağını düşünmüş olmalı ki üç sahra topuyla üzerime mermi yağdırdı. Tabyanın içine doğru yürürken üç duman bulutu gördüm. Top mermilerinden biri patlamadan tabyanın ön duvarına saplandı, diğeri tabyanın içine girdi, üçüncüsü ise tabyanın üzerinden aşırp hemen arkada infilak etti. Tabyanın içinde patlayan merminin şarapneli bir askerin topuğuna çarptı, postalının yarısını parçaladı ve topuk kemiğine kadar kesti. Nübyeli, zenci bir askerdi. Onunla ilgilendiğim sırada biri seslenip dışarı gelmemi istedi. Dışarı çıkınca atımın, tabyanın kırk elli metre arkasında kendi hâlinde otlandığını gördüm. Onu tutan adamı ise üçüncü mermi ikiye bölmüştü. Tabyaya geri dönüp Nübyelinin topuğuna pansuman yaptım. Sonra Türk miralayla birlikte kahve içip sigara tüttürdük. Çenesi için getirdiğim merhemi verdim, çok sevindi. O günlerde yüzlerce kişinin can verdiği kıyımlara o kadar alışmıştık ki tek bir zayıt bizi etkilemiyordu.

Plevne'de yiyeceğimiz azalmaya başlıyordu. Yemek hususunda seçici değildim ve haşlanmış fasulye ve pilavla idare ediyordum fakat dizanteri olan ve besleyici yiyecekleri boşuna reçete ettiğim zavallı Czetwertinski'ye üzülüydüm çünkü reçetedekileri alabileceğimiz kimse yoktu. Bir sabah, kaldığım evle hastane arasındaki bir Bulgar evinin avlusunda kaz sürüsü gördüm. Kazlardan birini satın alma düşüncesiyle evin sahibinin yanına gittim. Asık suratlı herifin tekiydi. Kazın karşılığında bir mecidiye teklif etmeme rağmen satmaya yanaşmadı. O gece eve dönüp biraz daha haşlanmış fasulye yemeye oturunca Ahmet'e yakındaki bir Bulgar evinde kaz sürüsü olduğunu öylesine söyledim. Ertesi gece bütün kazlar bizim avludaydı. O lezzetli kuşları mekân değiştirmeye iten şeyin ne olduğunu fazla kurcalamadım fakat Ahmet'in

ve onun arkadaşı Fevzi'nin genç, güçlü ve Çerkes oldukları birden beynimde çaktı. Kazlardan dördünü kendi evimizde yedik, geri kalanlarını cerrah kardeşlerime verdik. İlk başta bir düzine kaz vardı, zorunlu satıştan dolayı zarar etmiş olmasın diye Bulgar kaz yetiştiricisine birkaç lira para gönderdim.

Büyük çatışmalar şimdilik sona ermiş gibi görünse de ve Ruslar Plevne'yi taarruzla zapt etmeye çalışmak yerine bizi aç bırakmayı kafaya takmış olsa da sürekli, bizi formda tutan ve pikniğe çıkmadığımızı hatırlatan rastgele küçük çatışmalara giriyorduk. Eylül sonuna doğru Mustafa Bey'e, bir süvari bölüğüyle birlikte Vit Nehri'ni geçip Rusların oraya nasıl bir kuvvet yerleştirdiğini görmek için Sofya yolunu tetkik etmesi emredildi. Yaşlı Mustafa'nın en sevdiği arkadaşı olduğumdan keşif bölüğüyle gitmeme izin vermesi için Osman Paşa'ya müracaat ettim. Derhâl izin verildi ve güzel bir sabah kendimi, Mustafa Bey ve Czetwertinskile birlikte, dört yüz süvari ile üç yüz Çerkes'den oluşan bir birliğin başında Plevne'den çıkarken buldum. Yanık-bayır'ın, Opanets'in altında yer alan eteklerine doğru at sürdük. Oradan, bir kilometre kadar uzaktaki Dolna Mitropoliya köyünü görebiliyorduk. O köye doğru giderken birlik aniden durdu ve Czetwertinski, bir kilometre kadar ileride bir piyade alayı oluşturabileceğini belirtti. Hemen istişare ettik. Czetwertinski, o mevkide bir Rus bataryası da gördüğünü söyledi. O günlerde gözlerimin keskinliğiyle nam salmışım ve genellikle düşmanı ilk ben görürdüm ve öyle sanıyorum ki Czetwertinski'nin gördüğü aslında küçük bir siyah sığır sürüsüydü. "Siz burada biraz bekleyin, ben bir gidip bakayım" diye bağırıp mahmuzları atımın böğrüne batırarak dörtnala ileri atıldım.

İki yüz metre kadar ilerleyince canını kurtarmak için Mitropoliya'ya doğru dörtnala giden bir Rus nöbetçisi gözüme ilişti. Onu Çerkesler de görmüştü ve bir saniye sonra tavşan

kovalayan tazılar gibi peşine düştüler. Bütün birlik onları takip etmeye başladı fakat daha birkaç yüz metre yol almadan tüfek patlamalarını ve mermilerin vınlamasını duyduk.

Mustafa Bey gafil avlanmıştı ve bir an telaşa kapıldı. Derhâl dörtlüye bir sonraki sırta gittik. Sırtın üzerinde Çerkeslerin çatışma düzeninde yere yattığını ve beş yüz metre ilerideki Rus süvari alayına kurşun yağdırdığını gördük. Hepimiz kendimizi aynı düzende yere atıp anca yarım kilometre mesafedeki kalabalık düşman birliğini hızlı bir şekilde yaylım ateşine tuttuk. Ben en sağdaydım ve bir yandan Winchester tüfeğimle ateşe devam ediyordum, bir yandan da kalabalık Rus kuvveti bizi geri püskürtene kadar bu çatışmanın ne kadar süreceğini düşünüyordum.

Yaylım ateşi yarım saat kadar sürdü. O süre boyunca, binicisi olmayan on üç Rus atı bize doğru dörtlüye koşarak en az o kadar eyeri sahipsiz bıraktığımızı gösterdi. Ruslar da boş durmuyor, üzerimize mermi yağdırıyordu fakat menzil dışında olduğumuzdan çok az zayıt vermiştik.

Bize doğru dörtlüye gelen, binicisini kaybetmiş çok güzel, kır bir at gördüm. Yedek binek olarak işime yarayacağını ve atımın yerine geçebileceğini düşünerek onu yakalamak için peşine düştüm. Ancak Çerkesler atlardan çok iyi anlıyordu. Solumdaki bir Çerkes de benimle aynı anda ve aynı amaçla ata doğru koşmaya başladı. İki ateş arasında mermilerden kaçarak koşmak ilginç bir tecrübeydi fakat kazanılacak mükâfat o riske değerdi. Kır at, kendisini durdurmak için Çerkes'in ve benim kollarımızı açmış vaziyette koştüğümüzü görünce ürktü, geri döndü ve adımlarını attığı yerdeki toprağı havaya saçarak dörtlüye kendi saflarına doğru koştu. Çerkes'le birlikte süklüm püklüm oradan sıvışıp askerlerimizin olduğu sırta sağ salim vardık. O ana kadar iki yaralımız vardı. Bir adamımız

uyluğundan, bir diğeri de omuzundan vurulmuştu. İkisine de hemen orada müdahale ettim fakat omuzundan vurulan adam çok kısa bir süre sonra hayatını kaybetti.

Ruslar piyadelerini ve toplarını getirince hızla Mitropoliya köyüne çekildik, düşman da peşimize düştü. Biz bir avuç adamdan ibarettik. Vaziyet çok ciddi görünüyordu. Birden Ruslara karşılık veren topların gümbürtüsünü ve tepemizden uçan top mermilerinin çığlığını duyunca içime sular serpildi. Ovaya tamamen hâkim olan ve ilerleyen Ruslara ateş açan toplarımızın koruması altındaydık. Ahalisinin kaçtığı küçük, pis bir Bulgar köyü Mitropoliya'nın ana caddesinde karşılıklı birkaç el ateş ettik. Bir ara Ruslar bize o kadar yaklaştı ki onlara tabancalarla ateş etmeye başladık. Biz kendi saflarımıza çekilince Ruslar topçularımızın ateşi altında dağılıp gitti.

Plevne'ye geri dönerken bir buçuk kilometre kadar uzaktaki Sofya yoluna bakınca kocaman bir yılan gibi Plevne'ye doğru kıvrıla kıvrıla ilerleyen bir araba katarı gördük. Hakkı Paşa'nın Sofya ve Orhaniye'den getirdiği erzak katarıydı bu. Sofya ve Orhaniye'nin Plevne'yle bağlantısı yeniden kurulmuş ve altı bin askerden oluşan takviye kuvvetle Rus birliklerinin arasından geçen bir yol açılmıştı. Araba katarının uzunluğu bir kilometreden uzundu. Konvoyun büyüklüğü ise mühimmat, erzak, ilaç ve tıbbi malzeme dolu üç yüz arabaya bakarak anlaşılıyordu.

Arabaların yolda kıvrılarak ilerlediğini izlediğimiz sırada bir asker dörtnala gelip Mustafa Paşa'ya, iki Rus alayının konvoyu arkadan taarruz ettiğini, birkaç kişiyi vurduğunu ve erzak dolu otuz arabayı ele geçirdiğini söyledi. Derhâl peşlerine düşmemiz emredildi. Talancı Rus askerlerinin önünü kesip o kıymetli erzakları geri alma amacıyla dörtnala yola çıktık. Yolda mısır tarlasında kamp kurmuş altmış kişilik bir Rus sü-

vari taburuna baskın yaptık. Onları gördüğümüzde atlarından inmiş dinleniyorlardı fakat tekrar at binip dörtlünlere kaçacak vakitleri vardı; çoğu, kaçarken tüfeklerini orada bıraktı. Talancı askerler tekrar birliklerine katılınca arabaları geri alma umudumuz kalmadı ve istemeye istemeye Plevne'ye geri döndük. Son derece heyecanlı bir gündü. Bütün işlerimi hallettim ve geri döndüğümde on dört saat aralıksız at sırtındaydım.

Yeniden kamp hayatının sıradan işlerine başladık. Önümüzde uzun bir kış kuşatması vardı. Tıbbî malzemelerimizin hemen hemen tükendiğini ve onları ikmal etme ihtimali olmadığını öğrenince moralim bozuldu. İlaçlar, bandajlar ve hastanelerimizde kullanacağımız diğer aletler maalesef Rusların götürdüğü o otuz arabadaydı.

Vaziyetimiz can sıkıcı olsa da askerlerimizin morali yüksekti ve kuşatmada yaşanan günlük olayların bazıları yüz güldüren cinstendi. Mitropoliya'ya yapılan keşif seferinden iki gün sonra Czetwertinski'yle birlikte Lofça yoluna doğru at sürerken hararetili hararetili çene çalan on on beş Türk'e rastladık. Yanlarında bir şey vardı. Uzaktan bakınca tavşan yakaladıklarını sandım fakat yaklaşınca gördük ki bir Rus süvarisiymiş. Süvari, Czetwertinski'yle Rusça konuşup başından geçenleri anlattı. Anlaşıldığına göre bölük arkadaşlarıyla birlikte votka içiyormuş ve o kadar çok içmiş ki hemen kafayı bulup uyu-yakalmış. Uyandığında nerede olduğunu bilmiyormuş. Bölüğünden ayrı düşüp bizim karakola doğru yürümüş, nöbetçilerimiz de onu enselemiş. Onu gördüğümüzde hâlâ küfelikti ve yaşadıklarına şaka gözüyle bakıyordu. Türkler adama çok iyi davrandı. İkrâm edilen sigarayı içiyor, kendisini yakalayanların suratına çakırkeyiflerin o aptalca tebessümüyle bakıyor, Türkler de yakaladıkları bu acayip adama katıla katıla gülüyordu. Zamanı gelince Plevne'ye götürüldü ve savaş esiri ola-

rak hapse atıldı. Daha sonra başına ne geldiğini öğrenemedim fakat Rus siperlerine göre daha rahat ettiği kesindi.

Yol açıldığı için yaralılarımızı Plevne'den götürebilmeyi ümit ediyorduk ve Osman Paşa, seyahat edebilecek durumdaki yaralıları seçmemiz için hastanelere emir gönderdi. Fakat biz yaralıları hazırlayamadan Ruslar yolu büyük bir kuvvetle tekrar kapattı ve bir kez daha kuşatma altında kaldık. Ancak yolun açık kaldığı o iki gün içinde Czetwertinski'yi çürüğe ayırıp Alman ressam Lauri'yle birlikte İstanbul'a göndermişim. Czetwertinski'nin fırsat varken Plevne'den ayrılması iyi olmuştu çünkü Rus vatandaşı olduğu için Ruslar sonunda şehri zapt edince başı derde girecekti. Savaş bitince Czetwertinski, Ayastefanos'ta Skobelev'le tanışmış ve birlikte yemek yemişler. Karşılıklı kahve içip puro tütürürlerken konu tabii olarak ikisinin de kısa bir süre evvel yaşadığı olaylara gelmiş. Czetwertinski tebessüm ederek mihmandarına, daha evvel karşılaşmış olsalardı ne olacağını sormaya cesaret etmiş. Skobelev de hoş bir edayla şöyle demiş:

“Sizin Plevne'de olduğunuzu başından beri biliyorduk ve gözümüz hep üzerinizdeydi. Şayet size orada rastlasaydım elbette ki vururdum.”

Kronberg, meslektaşlarım arasında en arkadaşı canlısı olanlardandı. Çok gözü pek bir adamdı. Her zaman maceraya atılmaya hazırды. Bir öğleden sonra birlikte Baştabya'yı ziyaret etmeye karar vermiştik. Baştabya, o sırada Rusların elindeki ana Griviçe Tabyası'na hâkim Griviçe şehrinin karşısındaki ikinci tabyaydı. Yanıkbayır'ın yamacından yukarı çıktık, atlarımızı düşman ateşinden korunaklı bir ağacın altına bağladık ve temkinli bir şekilde, tabyanın açık tarafına doğu ilerledik. Her zamanki gibi otuz metrelik mesafeyi seke seke aşmamız gerekiyordu. O yolu geçmemiz iki üç saniye sürmese de Rus

siperlerinden sıkılan birkaç mermi vınlayarak yakınımızdan geçti. Ruslar o açık alanı dürbünle izliyor ve orada, göğüs siperlerinin üzerinde veya hendeklerde gördüklerini vurma fırsatını asla kaçırmıyorlardı. Askerlerimiz de hâliyle bu iltifata Baştabya'dan karşılık veriyordu. Kronberg'le birlikte o tehlikeli bölgeyi sağ salım geçince alayımızın kamp kurduğu, kuzeye bakan siperlere girdik. Sonra ben miralayımın yanına gittim. Onu, tabyadan yüz metre kadar uzakta, toprağa özenle kazılmış bir çukurda, tarih öncesi mağara adamları gibi otururken buldum. Çukur, tabyaya bir hendekle bağlanıyordu; bu sayede Miralay, düşmanın ateşini üzerine çekmeden ileri geri gidip gelebiliyordu. Çukurun derinliği iki metre vardı. Toprağın rutubeti girmesin diye içine Türk işi kilimler ve seccadeler döşenmişti. Miralay'la birer fincan kahve içip sohbet ettikten sonra bir metre derinliğinde ve adamların rahatça hareket edebileceği genişlikteki bağlantı hendeğinde yürüdüm. Hendeğin iç duvarlarına gemilerdeki ranzalar gibi yataklar oyulmuştu. Nöbetlerini bitirenler paltolarına sarılmış, mumyalar gibi uyuyor; nöbetçiler ise herhangi bir taarruza karşı gözlemini dört açıyordu. Ateş edenlerin, göğüs siperinin üzerinden nişan alması için basamaklar yapılmıştı. Vurulmamak için fesimi çıkarıp göğüs siperinin üzerinden dikkatlice baktım. Bir tüfek alıp neticesini görmeden birkaç el sıktım. Daha sonra hendekte yürümeye devam edip tabyaya girdim. Girer girmez gözüme ürkütücü bir manzara çarptı, o gün öldürülen on adamın cesedi tabyanın girişinde defnedilmeyi bekliyordu.

Sadık Paşa'nın kaldığı yere giderken bir Türk askerinin, bir Rus subayına ait olduğu anlaşılan çok zarif bir çift çizme giydiğini gördüm. Onları nereden bulduğuna fazla kafa yormadan askerle pazarlığa koyuldum. Benimkiler gayet güzel, ince rugandan yapılmış binici çizmesiydi fakat yürümeye uygun değildi. Bu sebeple askeri, üstüne üç kuruş veya altı peni verip

benim çizmelerimi almaya ikna ettim. Karşılığında, daha az süslü olsa da daha çok işime yarayacak çizmeleri aldım. Hz. Muhammed'in sadık hizmetkârı, bu alışverişten çok memnun kaldı ve Bond Street'ten aldığım şık rugan çizmelerle kasıla kasıla yürüyüp uzaklaştı. Ben ise bir Rus'un çizmelerini giyip onun yerine geçerek kelimenin tam anlamıyla milliyetimi değiştirmiş oldum.

Sadık Paşa beni çok sıcak karşıladı. Seccadesinin üzerine bağdaş kurarak oturmuş, hâlimden memnun ve neşeli bir ruh hâli içinde buldum onu. Hava çok sıcak olduğundan, güneşten korunmak için yer altındaki evinin tepesine tente çekmişti. Olan biteni dinlemek için Kronberg'le birlikte yanına oturduk. Birkaç ufak fark haricinde âdeta kulübe uğrayıp bir arkadaşı görmek gibiydi. Sadık Paşa üç kahve söyledi. Yerin iki metre altında olmamıza rağmen Griviçe Tabyası'ndaki Rumenler bir şeyler içtiğimizi gâipten haber almış olmalı ki bize tatlı ikram etmeye karar verdiler. Sıradan top mermileriyle fazla tahribat yapmanın imkânsız olduğunu anlayıp havan kullanmaya başlamışlardı. Tam kahveler gelirken bu becerikli savaş makinesinden bir mermi daha ateşlediler. Havan topunun zararı suydurdu: Çok yüksek irtifaya çıkan bir mermi atıyor, bu sayede o mermi bir şahin gibi gökyüzüne yükselip avının üzerine dikey olarak düşüyordu. Türkler bütün hünelerine rağmen bu baş belasından kendilerini korumayı başaramadı. Türk askeri, üzerinde üç fincan kahve bulunan tepsiyi koluna almış, usta bir garson gibi gelirken havan mermisi tabyanın içinde infilak etti. Ölen olmadı fakat bir şarapnel tepsiyi, fincanları ve tabakları paramparça etti. Sadık Paşa askere *"Aynısından tekrar getir evladım."* dedi. Bu sefer kahveler, yolda başlarına bir iş gelmeden müşteriye ulaştı. Ben, tam kahvemi içerken oturduğumuz yerin üç metre uzağında bir havan mermisi daha infilak edip yerde kocaman bir çukur açtı. O kadar korktum

ki kahveyi ağzım yerine pantolonuma döktüm. Sadık Paşa o hâlimi görünce kahkahayı koyuverdi. Yanına gelip bir hafta kendisiyle kalmam için samimi bir davette bulundu ve böyle küçük kazalara kısa sürede alışacağıma beni temin etti. Sadık Paşa'ya, dostluğunu ne kadar seviyorsam evinin çevresindeki kokuyu da o kadar nahoş bulduğumu söylemeyecek kadar kibar davrandım ve kendimi, davetini reddetmek mecburiyetinde hissettim. Daha evvel anlattığım müzakerede tarafların anlaşamaması sebebiyle Sadık Paşa'nın tabyasıyla Griviçe Tabyası arasındaki Türk ve Rus cesetleri defnedilemediği için koku o kadar berbat bir hâl almıştı ki yiğit mihmandarımızı ziyaretimiz sırasında Kronberg kusuverdi. Az kalsın ben de aynı kabahati işleyecektim.

Tabyaya vardığımızda bizi çok sıcak bir şekilde selamlayan dostumuzun uyanıklığı sayesinde Kronberg'le ziyaretimizi hava kararana kadar uzattık ve tabyada mümkün olduğu ölçüde güzel vakit geçirdik. Bazen bir süngünün ucuna taktığımız fesi kaldırıyorduk ve onlarca Rumen anında ateş etmeye başlıyordu. Biz de bu iltifata daha büyük bir coşkuyla karşılık veriyorduk. Bu karşılıklı nezaket gösterisi gün sona erene kadar devam ediyordu. Hava kararınca Sadık Paşa'yla vedalaşıp tabyanın arkasından sıvıştık ve atlarımıza atlayıp şehre geri döndük.

Kronberg, söylediğim gibi fevkalade bir adamdı. Bir aslan kadar cesur ve alabildiğine cömertti. Bulgarlardan ölesiye nefret ediyordu fakat onlardan zümre olarak nefret etmesi, adalet duygusuna baskın gelmezdi. Plevne'de Osman Paşa'nın, Rus hayranlığının fazla ileri gittiğinden şüphelendiği bir Bulgar askeri vardı. Hatta Müşir, bu adamın Rus casusu olduğunu düşünüyordu ve kurşuna dizilmesini emretmişti. Kronberg ile Rookh, bu adamın evinde kalıyordu. Adamın karısı idam cezasını öğrenince çok büyük bir üzüntü ve endişeyle onların

yanına gidip diz çökerek kocasını kurtarmaları için yalvarmış, onun masum olduğuna yemin billah etmiş. Kronberg ve Rookh da kadınla aynı fikirdeydi. Karargâh heyeti üzerinde az da olsa nüfuzum olduğunu bildikleri için bana gelip Osman Paşa'yla bu hususu görüşmemi ve kararını tekrar düşünmesini istememi rica ettiler. Osman Paşa anlattıklarımı nezaketle dinledi. O kadar iyi bir iş başarmıştım ki adamın kurşuna dizilmek yerine hapse atılmasına razı oldu. Bulgar'ın canı bağışlandı ve Şevket Paşa yolu açınca mahkûm olarak İstanbul'a gönderildi.

Daha evvel çabalarımaya eşlik eden umut verici bir başarı çizgisinde muntazam bir şekilde ilerleyen hastane işlerim, bu dönemde yaralara, mahrumiyete, pisliğe, hastalığa ve ölüme karşı umutsuz, tek başıma giriştiğim bir mücadele hâlini almaya başladı.

Hastaneye dönüştürülen ve en acıklı vakalarla tıka basa dolu büyük bir binanın sorumluluğunu üstlenmeye gönderildim. Bina, Tuçenitsa Nehri kıyısındaki birkaç dönüm arazi üzerinde yer alıyordu ve şehre, nehrin yukarısına doğru dört yüz metre kadar uzaktaydı. Burada daha evvel zengin bir Türk yaşıyormuş. Arka arkaya duran ve birbirlerine bir koridorla bağlanan iki büyük evden oluşuyordu. Arkadaki ev haremmiş. Öndekinde ise yaşlı Türk ve ev ahalisinin erkekleri ikamet ediyormuş. Ortadaki girişe giden küçük, bakımlı bir bahçesi ve evi yoldan ayıran kapılı bir çit vardı. Giriş kapısının iki yanında iki büyük oda bulunuyordu, merdivenin arkasında iki oda daha vardı. Üst kattaki diğer odalar ise binanın arkasına bağlıydı. Toplam on iki tane büyük, yüksek tavanlı, havadar ve badanalı oda olmalıydı. Fakat bunların yarısından fazlasında yatak yoktu ve acı içinde kıvranan askerler, kıyafetleriyle birlikte ahşap zeminde koyun koyuna yatıyordu. Oraya ilk gittiğimde, ilgilenmem gereken iki yüz elli asker vardı ve vazife o kadar umutsuz görünüyordu ki yüreğim paramparça oldu.

Hastanede yüz yatağımız ve az sayıda yedek şilte ile battaniyemiz vardı. Fakat bunlar kısa sürede doldu ve diğer zavallıların, vuruldukları giysilerle yerde kıvrılıp yatmaktan başka çareleri kalmadı. Odalarda ve koridorların zemininde yatıyorlardı. O kadar sıkışık vaziyetteydiler ki üzerlerine basmadan hastanenin içinde yürümek çok zordu. Dört metreye dört metre bir odada, tamamı korkunç derecede ağır yaralanmış, ahşap zeminin üzerinde can çekişen on altı asker vardı. Çıplak, badanalı duvarlara sıçrayan kanlar koyu kahverengi lekeler dönüşmüştü. Buranın ne kadar dehşetli bir yer olduğu belli belirsiz anlaşılabilirdi. O hastanedeki tek doktor bendim; benimle birlikte, pansumana yardım eden iki cerrah ve hemşirelik yapan bir Türk bölüğü vardı. Evet, kloroformum vardı fakat başka hiçbir ilaç yoktu çünkü daha evvel de anlattığım üzere, tıbbi malzemelerimiz konvoyun arkasındaki arabaları kaçırın Rusların eline geçmişti. En kötüsü de antiseptik sargı bezlerinin bittiğini ve ikmal edilmediği takdirde hastane kangreni felaketinin yakamıza yapışacağını dehşetle gördüm.

Bir kısmı sedyelerde, bir kısmı şiltelerde, çoğu da yerde yatan almış adamın bulunduğu büyük odada zeminin ahşap kaplamaları mezbaha gibi kan revan içindeydi. Yaralıların çoğunun etrafında irin birikintileri oluşmuştu ve koku çok fenaydı. O cesur insanların can çektiği odanın havası tahammül edilemeyecek kadar boğucuydu. Gözleri, içgüdüsel olarak rahatlamak için o ızdırap odasının içinde gezinirken zaman zaman badanalı duvarın üst kısmındaki küçük pencerele sabitleniyordu. Kafesli camların arasından masmavi gökyüzünü görebiliyorlardı. Arada sırada da Müslümanların kutsal saydığı beyaz güvercinlerden biri Tuçenit-sa Nehri'nin kıyısındaki söğütlere doğru uçuyordu.

Antiseptik sargı bezleri tamamen bittiği için bandaj olarak pazardan alınan renkli basmaları kullanmak ve yaralara, elimizde bolca bulunan ham pamukla tampon yapmak mecburiyetinde

kaldım. Ham pamuk emici değildi ve onunla sarılan yaralar tabii olarak korkunç bir hâl alıyordu. Dokuları sağlıklı tutmak imkânsızdı, tek yapabildiğim ellerimin ve dizlerimin üzerinde askerleri tek tek dolaşıp yaralarındaki kurtçukları elimle veya bir aletle kazıyordum. Zavallı adamcağızlar, yaralarından akan kan ve cerahatle sınıslıklam olmuştu; üstleri başları, iltihaplı dokulara yerleşen kurtçuklarla kaplıydı. Koğuş demeye bin şahit isteyen odaları dolaşırken, daha doğrusu imkânsızlıklar içinde ite kaka ilerlerken, açık bir yaranın ham pamuktan tamponunu çıkardım ve altında, kendisini ızdıraptan geçici olarak kurtardığım için bana minnet dolu gözlerle bakan ve hâlâ yaşayan adamın etini yiyen kurtçukların yuva yaptığını gördüm.

Beş yataklık küçük bir koğuşta hayatımda gördüğüm, insanlığın en güzel emsalini teşkil eden beş hastam vardı. Karşılıklı olarak çok samimi bir yakınlık kurduk, en önemsiz yardımına dahi büyük bir minnettarlık duyduklarını görmek yüreğime dokunuyordu. Gaga burunlu ve keskin bakışlı bir tanesi, Verona pazarında gördüğüm bir Dante heykelini hatırlatmıştı bana. Bu hastam uyluğundan vurulmuştu. Kemiği paramparçaydı ve bacağı olduğu gibi kangrenli bir et kütleli hâline gelmişti. Ameliyat edebilseydim hayatını kurtarabilirdim fakat antiseptik pansuman olmadan ve sonrasında itinalı bakım yapılmadan ameliyat söz konusu değildi. Bu sebeple her geçen gün acı çekmesini, kelimenin tam manasıyla saniye saniye can vermesini seyretmek mecburiyetinde kaldım.

Yandaki yatakta, tuhaf bir şekilde yaralanan Anadolu bir Türk yatıyordu. Tüfek mermisi kafatasının tepesine isabet etmiş ve önden arkaya doğru boydan boya bir oyuk açmış. Yarasını mümkün mertebe temiz tutmaktan başka onun için yapabileceğim fazla bir şey yoktu. Zavallılığın canı çok acıyordu. Bana sürekli, bir daha göremeyeceğini bildiği uzak bir Anadolu köyünde yaşayan

hanımından ve çocuklarından bahsederdi. Kendisini can kulağıyla dinleyen birini bulduğu için minnet duyuyordu. Beyninde sorun çıkmasından korkuyordum. Bir hafta kadar acı çektikten sonra beyin zarı iltihaplanmasından dolayı şuurunu kaybetti ve sonunda çırpına çırpına can verdi.

Onun yanındaki yatakta, omuzuna şarapnel isabet etmiş bir adam vardı; kemikleri un ufak olmuştu. Muharebeden birkaç gün sonra koltuk altındaki kocaman delikten yumurta büyüklüğünde bir demir parçası çıkardım. Kolunu omuz ekleminden kesmek için iznini istedim fakat izin vermedi. Ben nihayet birkaç hafta sonra Plevne'den ayrıldığımda hâlâ sağdı.

Dördüncü adam da uyluğundan vurulmuştu ve adamakıllı pansuman yapılmadığı sürece yarasının iyileşmesi mümkün değildi. Yaradan her gün yarım litre kadar cerahat çıkarıyordum.

Beşinci hasta ise köprücük kemiğinden vurulmuştu ve omuzunda kocaman, lime lime bir yara vardı. Yaraya ham pamukla tampon yapıp o boşlukta kurtçuk oluşmasını engellemeye çalışıyordum fakat tamponu çıkarınca altında hep kurtçuk oluyordu. Beş hastanın dördü ben şehirden ayrılmadan öldü.

Yirmi kişiden fazlasını barındırmaya uygun olmamasına rağmen altmış kişinin yattığı büyük odada, bandaj niyetine kullanmak mecburiyetinde olduğum renkli basmalarının boyasının akması sebebiyle birkaç kan zehirlenmesi vakası yaşandı. Boyalar yaralara bulaştı ve adamları koyun gibi telef etti. O zamana kadar yeterince yiyeceğimiz ve bol suyumuz vardı.

XI.

Hastanedeki Dehşetler

Ana koğuşta çok garip bir vaka dikkatimi çekti. Bir askerin karaciğer bölgesine tüfek mermisi isabet etmişti. Yara, ete sırayet etmemişti ve karaciğerin üzerinde, adamın vurulduğu yeri gösteren küçük bir yaradan başka bir şey yoktu. İki gün sonra adam şiddetli sarılığa yakalandı ve üç gün sonra da öldü. Ne olduğunu o zaman anlayamadım fakat sonradan, mermi-nin çarpma etkisiyle karaciğerin parçalandığı aklıma geldi.

Genel vaziyetin dehşetine ilaveten, yaralılar arasında çiçek hastalığı ortaya çıktı ve hastaları karantinaya alma imkânım olmadığı için de hızla yayıldı. Derken hijyenik olmayan şartlar sebebiyle birkaç tifo vakası yaşandı. Fakat ilginçtir, hastalık yayılmadı ve çok az kişi tifodan hayatını kaybetti. Bir yandan, kırık uyluk kemiği sebebiyle etini yiyen kurtçuklara direnmek için dahi hareket edemeden acı çekerken bir yandan da çiçek hastalığına ya da tifoya yakalanan talihsiz bir adamın yaşadığı ızdırabı hayal edin!

Yavaş yavaş mikrop kapma vakaları arttı, sonunda hastane kangreni ortaya çıktı ve sefaletin zirvesine ulaşıldı. Şu anda mesleğini icra etmekte olan doktorlar hiç hastane kangreni görmemiştir fakat antiseptik tedavinin keşfinden evvelki zamanlarda kangrenin yol açtığı korkunç zararların kayıtları hâlâ mevcut. Hastane kangrenine yakalanan hastalar şiddetli acılar içinde, gözlerimin önünde çürüyerek öldü ve ben onlara yardım etmekte aciz kaldım.

Bütün bunlar yetmezmiş gibi adamlar bir de bitlenmişti. Günün on dört saatini yaralıları kaldırmak, temizlemek ve yaralarına pansuman yapmakla geçirdiğim için lanet böcekler bana da saldırdı ve sonradan, Plevne'de kaldığım süre boyunca onlardan asla tamamen kurtulamadım. Sadece iki gömleğim vardı, hizmetlim her gün bir tanesini kaynatıyordu fakat bütün tedbirlere rağmen haşerelerin kökünü kurutamadım.

Her sabah hastaneye gittiğimde bahçenin küçük kapısını açar açmaz gözüme ilk çarpan şey, bir gece evvel ölen adamların yan yana dizilmiş cesetleri oluyordu. Cenaze ekibinin gelip alması için oraya koyuluyorlardı ve o manzarayı her gördüğümde derinden etkileniyordum. Yanlarından geçip yoluma devam ederken o ölü yüzlerin görüntüsü beni âdeta büyülledi. Bana basit, sıradan hayatlarını ve Türk İmparatorluğu'nun uzak bölgelerinde onları bekleyen hanımlarını ve çocuklarını anlatan en sevdiğim adamları onların arasında görünce üzerime ağır bir keder çöküyordu. Onları kurtarmak için o kadar çaresizdim ve o kadar umutsuz bir mücadele içindeydim ki hastanedeyken bir iki kez oturup çocuk gibi hıçkırma hıçkırma ağlamıştım. Adamlar ölürlölmez yerlerine yenileri getiriliyordu ve sık sık tanıdık yirmi simanın gece gittiğini, sabah da aynı sayıda yeni simanın beni beklediğini görüyordum. Karakollar arasında çatışmalar sürekli devam ediyor, aralıklarla yapılan bombardımanlar her gün belirli sayıda askeri yaralıyor ve bunların büyük bölümü de tedavi etmem için bana gönderiliyordu.

Ateş altında kaldığım onca zaman içinde ilk ve son kez o sıralar yaralandım. Sıyrıktan hâlice, ufak bir yaraydı fakat sürekli çalışmaktan ve yetersiz beslenmekten sağlığım yerinde olmadığı için bu yara gücümü iyice tüketti ve sonunda kısa bir istirahat için Plevne'den ayrıldım. Ruslar yolu kapattığı için geri dönemediğimden Osman Paşa'nın kahramanca müdafaasının

son bulup işgalcilere teslim olmak mecburiyetinde kaldığı o en hazin sahneye şahit olma fırsatını bulamadım.

Karşılıklı tabyalar arasında tek tük de olsa her gün devam eden rastgele top atışları sırasında bir Rus topunun yaptığı kör atışla yaralandım. Bir sabah Sadık Paşa'yı ziyarete gidiyordum, Baştabya'ya doğru eğlene eğlene yol alırken bir top mermisinin çığlığını duydum ve yolumun üzerine düşeceğini içgüdüsel olarak hemen anladım. İnsan sürekli aynı şeyleri yaşayınca top mermilerinin güzergâhını tahmin etmeye o kadar alışıyor ki herhangi bir merminin nereye düşeceğini sesinden anlayabiliyor. Atım, savaş tecrübesi olan mükemmel bir hayvandı ve beş metre önünde patlayan top mermisi, bir elma kadar ilgisini çekmezdi. Merminin çığlığını duyar duymaz atımı mahmuzlayıp zamanında yoldan çıkmaya çalıştım fakat başaramadım. Mermi infilak edince enseme küçük bir şarapnel isabet etti. O kadar sert ve yakıcı bir darbe hissettim ki sanki enseme kızgın demir basılmıştı. Enseme götürdüğüm elimin kana bulandığını gördüm fakat sadece bir sıyrık olduğunu anında anladım ve şehre dönünce yarayı bandajladım. Yara, işlerimi yapmama en ufak bir engel teşkil etmedi. Ancak enseme apse oluştu ve başıma epey dert açtı.

Çok yoğun çalışıyordum. Ne yeterince yemek yiyebiliyor ne de dinlenebiliyordum. Hiçbir meslektaşımınla görüşmüyor ve uyanık olduğum saatleri, hafifletmeye gücümün yetmediği korkunç acılar içinde geçiriyordum. O şartlar altında umutsuzluk içinde çırpınmam şaşılacak şey değildi. Ancak artık üzerinden zaman geçtiği için itiraf edeyim ki daha fazla sefalet çekmektense kafama sıksam daha mı iyi olur diye düşünmedim değil. Fakat hayatım boyunca hiç görmediğim o çilekeş, sabırlı ve cesur adamlara bakınca karanlık düşünceleri kafamdan defettim ve moralimi toplayabildiğim kadar

toplayıp işe geri döndüm. Şimdi bile bazı geceler yatağında uzanırken kendimi yeniden kan revan içinde bir gömlek ve pantolon giymiş hâlde, yaraları tuhaf, renkli basmadan bandajlarla sarılmış, balık istifi gibi bir araya toplanmış ve yüzleri bembeyaz kesilmiş adamların arasından ağır ağır geçmeye çalışırken görüyorum. Yerdeki, pıhtılaşmış kan birikintileri geliyor gözümün önüne. Parıl parıl parlayan beyaz badanalı duvarları, kafesli pencereden masmavi gökyüzünü görüyorum. İniltiler geliyor kulağıma... Ve o Anadolu Türk'ünün, tıpkı Falstaff'ın⁵⁶ "yeşil tarlalardan bahsetmesi" gibi ölüm sancısı çekerken hezeyan içinde mırıldanmalarını duyuyorum.

Hiç kadın hemşiremi olmamasına rağmen Türk kadınlarının fırsat bulunca Florence Nightingale fedakârlığıyla yaralılarla ilgilendiğine çok defalar şahit oldum. Hastane arazisinde küçük bir müştemilat vardı ve orası da yaralılarla doluydu. Bir gün orada iki Türk kadını gördüm, öğrendim ki bu kadınlar düzenli olarak yaralılara süt ve çorba getiriyorlarmış. Onları gördüğümde, uzun beyaz entarileri içinde usul usul hareket ediyorlar, kalın yağmaklarının arasından sadece gözleri fark ediliyordu. Bu kadınlar müştemilatta son derece kötü bir vakayla ilgilendi. Adamın birinin yüzüne isabet eden şarapnel, alt ve üst çenesini olduğu gibi parçalamıştı. Geriye sadece, bir zamanlar insan yüzü olan eciş bücüş et parçasının üst kısmından hazin bir şekilde bakan gözleri kalmıştı. Türk kadınları dilin köküne bakarak gırtlığı görebiliyordu. Zavallı adamcağızı, gırtlığından aşağı süt dökerek dört gün yaşattılarç

Bir akşam, hastaneden büyük bir kederle ayrıldığım sırada üç adam getirildi ve onlarla ilgilenmek üzere geri döndüm. Sahra

topundan atılan mermi, birinin iki bacağını da koparmış ve kan kaybından adamın beti benzi atmıştı. İkincisine şarapnel isabet edip kolunu ve omuzunu parçalamıştı. Üçüncü adam ise tüfek mermisiyle akciğerlerinden vurulmuştu. Ertesi sabah hastaneye geri dönüp bahçe kapısını açar açmaz üçünün cesedinin de yolda yattığını gördüm. Tıp kitaplarını okuyanlar ne kadar çaresiz bir durumda olduğuma dair az da olsa şöyle fikir edinebilir; bazen önüme tek seferde kırk yedi tane, parçalı açık kırık vakası geliyordu. Üstelik tamamı iltihaplıydı ve doğru düzgün pansuman yapabileceğim hiçbir teçhizatım yoktu.

Şevket Paşa, bir destek birliğiyle Sofya yolunu tekrar açıp beraberinde tıbbi malzemeler ve gönüllü hizmet etmek isteyen bir grup İngiliz doktor getirdiğinde vaziyet böyleydi. Sağlık ekibinin başında Doktor Bond Moore vardı ve Çerkes kıyafeti içinde Plevne'ye geldiğinde göz alıcı görünüyordu. Yanında, Fransa-Prusya Savaşı'nda ün kazanan ve ateşli silah yaralanmaları hususunda tanınmış bir uzman olan Doktor Mackellar vardı. O sıralar savaş muhabiri olan fakat bana tıp öğrencisi diye tanıtılan ve bu sıfatla hastanemi teftiş edip sonradan Scotsman gazetesinde ayrıntılı olarak anlatan Bay David Christie Murray de onlarla birlikteydi. Ekipte ayrıca, ICS'de⁵⁷ vazife yapmış ve Plevne'ye macera olsun diye gelen Smith isminde biri ve şu anda Harley Street'te doktorluk yapan eski dostum George Stoker da vardı. Fakat hepsinden önemlisi, sonradan Erzurum'da birlikte olduğum cana yakın insan, Yüzbaşı Morrisot ekipte yer alıyordu.

57 1858-1947 arasındaki İngiliz yönetimi sırasında İngiliz İmparatorluğu'nun Hindistan'da en yüksek düzeyde kamu hizmeti sunan kurumu. [ÇN]

Ziyaretçiler gelir gelmez beni buldular ve kaldığım evde harika bir akşam yemeği yedik. Sonunda vatandaşlarımla karşılaşmak içimi öyle rahatlattı, beni o kadar sevindirdi ki muharebe meydanının uğursuz hazineleri olarak Plevne pazarlarında satılmadan evvel Rus askerlerine ait bronz ve altın haçları, madalyonları ve çeşitli incik boncukları bu yabancılara dağıttım.

Doktor Mackellar eski dostumdu, onunla savaştan evvel Viyana'dayken tanışmıştım. Tuna yolculuğunda bana arkadaşlık eden George Stoker'la karşılaştığıma da çok sevindim. Ana dilimi duymadan geçirdiğim on yedi ayın sonunda İngilizce konuşan insanlarla tekrar karşılaşmanın verdiği hazzı, böyle bir duruma düşmeyenlerin anlaması zordur. Bir İngiliz'in uzun süre yabancı ülkelerde seyahat ettikten sonra Dover'ın beyaz kayalıklarını görünce hissettiklerini hayal edin... Veya Avrupa'da birkaç yıl geçirdikten sonra memleketine dönen bir Avustralyalının, Port Phillip Heads'in ışıklarını ya da Sydney Limanı'nın girişini yeniden gördüğünde neler hissedebileceğini düşünün. Keyifli sohbetleri sayesinde, gittikçe artan acılara ve hastalıklara karşı her gün verdiğim mücadelenin doğurduğu kasvetli düşünceleri dağıtan kendi milletimden insanların karşısında Türkçeyi bırakıp neredeyse unuttuğum İngilizceyi tekrar konuştuğumda hissettiklerim de buna benziyordu işte.

Ensemdeki yara canımı çok acıyordu, apse de bünyemi çok zayıflatmıştı. Doktor Mackellar, Plevne'ye geldiği günün gecesi yarayı neşterle açıp iltihabı temizledi ve beni çok rahatlattı.

George Stoker, Plevne'ye gelince ağır bir dizanteriye yakalandı ve kendisine daha iyi bakabileyim diye benim evimde kaldı. Binbir zahmetle bana süt getiren sarı saçlı küçük Bulgar çocuğuyla konuştum ve bu sayede hastamı en uygun şekilde besledim.

İngiliz sağlık ekibi geldikten sonraki sabah Doktor Bond Moore, Levant'ta doğan ve bir Türk gibi Türkçe konuşan İngiliz asıllı Bay Harvey ve Doktor Mackellar, Osman Paşa'yı çadırında ziyaret etti. Doktor Bond Moore, Bay Harvey aracılığıyla Osman Paşa'ya, savaşın Türkiye'de sebep olduğu sıkıntıları gidermek için elli bin sterlin toplayan, Londra'da büyük bir ulusal teşkilat olan Stafford House tarafından gönderildiklerini izah etti. Plevne'de yaralanan Türklerin tedavisini üstlenmek istiyorlardı.

Osman Paşa aslında bir aksiyon adamıydı. Tavırları son derece kibar olsa da eylemlerinde çok kararlıydı. Osman Paşa'yı benim kadar iyi tanımayan Bond Moore ve Mackellar onun, kendilerini çadırına kabul ederken ve anlattıklarına cevap verirken kasten nezaketsiz davrandığı neticesine varmıştı. Onlara, Şevket Paşa yolu açtığı için, o sırada hastanelerde bulunan dört bin yaralıdan üçte ikisinden fazlasının yarın Sofya'ya gönderileceğini söyledi. Onun bu kararı, yaralıların yanı sıra Plevne'de kalan birliklerin durumu da göz önünde bulundularak kabul edildi. Yaralılar Sofya'da daha iyi tedavi görecekti, Plevne'de savaşanlara daha fazla erzak kalacak ve ileride yaşanacak çatışmalarda yaralanan askerler için hastanelerde yeniden yer olacaktı. Cankurtaran treni yola çıkınca hastanelerde muhtemelen dört yüzden fazla yaralı kalmayacaktı; zaten Osman Paşa'nın emrindeki sağlık personeli hastane işleriyle başa çıkacak kadar güçlüydü. Ayrıca mikroplu hastalıklar sebebiyle korkunç bir tahribatın yaşandığı aşırı kalabalık hastanelerden yaralıları göndermek için çok güçlü başka bir gerekçesi daha vardı. Biliyorduk ki tıka basa dolu koğuşlar rahatlırsa bütün tahribatın sebebi olan kangrenin ve kan zehirlenmesinin önüne geçebilecektik.

Bond Moore ve Mackellar, İngiltere'den onca yolu geldikten ve yolda pek çok zorluklar yaşadıktan sonra yapmak üzere gönderildikleri işi yapmalarına izin verilmeyeceğini öğrenince tabii olarak afalladılar. Seyahat edecek durumda olmayan yaralıları uzun ve zorlu bir yolculuğa göndermenin tehlikesini Osman Paşa'ya anlattılar ve Bond Moore sözcü olarak Türk başkumandanının önerdiği yöntemin "apaçık insaniyetsizlik" olduğunu ileri sürerek buna şiddetle itiraz etmeye başladı. Ancak Osman Paşa kararlı bir adamdı, ayrıca her zaman sert ve tavizsizdi. İngiliz doktorlar itirazlarını tekrarlayınca tavrı daha da sertleşti. Heyet, ziyaretleri nezaketsizlikle karşılık gördüğü için çadırdan hiddetle ayrıldı ve Plevne'ye sağ salim ulaştıktan sonra derhâl orayı terk etmeleri emredilince çok büyük bir hayal kırıklığına uğradılar.

Doktor Mackellar, itirazını tekrarlamak için Baştabibimiz Hasib Bey'e uğradı. İngiliz cerrahın yaşlı Türk'e, yaralıları o vaziyette arabalarla göndermenin insanlık için yüz karası olduğunu söylediği görüşmede ben de yanlarındaydım. Konuşma Fransızca olarak devam etti. Doktor Mackellar sert bir dille deneyimli bir cerrah olarak çoğunun yolculuğa uygun olmadığını düşündüğü yaralıları oradan göndermenin barbarlık ve zalimlik olduğunu söyledi. Zavallı Hasib Bey'e çok acıdım, özellikle de vaziyeti tamamıyla anlamış olarak Osman Paşa'yla aynı fikirde olduğum için. Bana göre en makul yöntem, yaralıları kalabalık hastanelerden temiz havaya çıkarmak ve Sofya'ya sevk etmektir. Hiç şüphe yok ki bir kısmı seyahatin zorluğundan dolayı yolda ölecekti fakat Plevne'de kalırlarsa çok daha büyük bir kısmının mikroplu hastalıklardan ölmesi kaçınılmazdı. Öte yandan hastanelerin sıkışıklığı daha da artacak ve talihsiz adamların çektiklerine kısa süre içinde bir de açlık eklenecekti. Osman Paşa'nın kararının hikmeti sonradan ortaya çıktı; sonunda aç bırakılarak teslim olmaya

zorlanmış olsa da yol açırken yaralıları gönderme fırsatını değerlendirilmeseydi, şehri bu kadar uzun süre elinde tutamazdı.

Hasib Bey, Doktor Mackellar'ın heyecanlı itirazlarını küçümseyerek dinledi fakat Osman Paşa'nın emri karargâhtan çıkmıştı ve ziyaretçisinin talebini, aklına yatsa dahi kabul edecek yetkisi yoktu.

Doktor Bond Moore Osman Paşa'ya, cevap vermeye tenezzül etmediği için resmî bir yazılı itiraz gönderdi ve Stafford House cerrahları günün geri kalanını hastanemi teftiş etmekle geçirdi. Stafford House doktorlarının Plevne'den kovulmaları hususunda, daha sonra Stafford House yetkilisi Bay V. B. Kennett'e gönderdiğim raporu buraya alıntılatabilirim. 15 Kasım 1877'de *Times*'da yayınlanan raporum şöyleydi:

“Talebiniz üzerine, Stafford House'dan Doktor Bond Moore'un ziyareti münasebetiyle size Plevne'nin durumuna dair kısa bir açıklama ve yaralıların tahliyesiyle ilgili ayrıntıları yazıyorum. Doktor Bond Moore ve Doktor Mackellar Plevne'ye geldiğinde oradaki hastanelerimizde dört beş bin yaralı vardı. Bunların muhtemelen üç bin beş yüzü, 5 Eylül-12 Ekim arasında yaralanmıştı. Geri kalanlar, Sofya'ya gönderilemeyecek kadar ciddi olduğu değerlendirilen ve daha evvelki çatışmalardan kaynaklanan ağır vakalardı. Çatışmalardan sonra yaraları ağır olmayan bütün askerleri Sofya'ya sevk etmemiz emrediliyordu ve bu sayede hastanelerimizde hiçbir zaman beş altı yüzden fazla hasta olmazdı. Fakat maalesef, Ekim ayındaki şiddetli çatışmada Ruslar etrafımızı tamamen sardı ve deyim yerindeyse kuşatma altında kaldık. Bu sebeple daha evvelki muharebelerde ağır yaralananlara, yaklaşık bir ay süren çatışmalarda yaralananlar da eklendi. Şevket Paşa Plevne'ye yardım getirdiğinde ve Doktor Moore ile Doktor Mackellar gelip iyi niyetle Plevne'de hastaneler kurmayı teklif ettiğinde vaziyet böyleydi. Kendilerini Osman Paşa'ya tanıttıklarında son derece nezaketle kabul edildiler. Osman Paşa onları gördüğüne çok memnun olduğunu fa-

kat gerçekten insanlık namına ve yaralılara yardım etmek üzere gönderildilerse Sofya'ya gidip oraya yerleşmelerini tercih ettiğini ancak Plevne'de kalıp savaşı görmek istiyorlarsa da hoş karşılanacaklarını, Plevne'de kaldıkları takdirde yapacak çok az işleri olacağını çünkü yaralıların neredeyse hepsini Sofya'ya gönderdiğini ve kalanlar için elinde yeterince cerrah olduğunu söyledi. Osman Paşa'nın yaralıları Sofya'ya gönderme sebebi, şartları bilenler için gayet açıktır. İleride yaşanacak çatışmanın önündeki engelleri kaldırmak için seyahat edebilecek durumdaki bütün yaralıları mümkün olan en kısa sürede başka yere göndermenin bir generalin, bir muharebeden sonraki ilk düşüncelerinden olduğuna inanıyorum. Bu önemli soruna ilaveten şunu da ifade etmeliyim ki yatak sayımız yetersizdi, hastaneler penceresiz evlerden oluşuyordu ve maalesef çok kalabalıktı; on kişilik bir odada otuz kişi yatırıyorduk. Tekrar söylemek gerekirse, yatağımız yoktu ve yatak yapacak ağaç olmadığından, temin de edemiyorduk. Bir diğer önemli sorun ise yeterince ve doğru düzgün yiyeceğimiz olmamasıydı. Elimizde sadece peksimet ve et gibi en temel ihtiyaç maddeleri vardı. Sağlık açısından bakıldığında, yaralıları mümkün olan en kısa sürede başka yere sevk etmenin ve böylelikle küçücük bir alana bu kadar çok insanın toplanmasıyla mutlaka baş gösterme ihtimali bulunan salgın hastalık ihtimalini azaltmanın peşindeydik. Plevne'de ciddi bir kolera salgını olmuştu. Dört bin beş yüz yaralının iki yüz ellisi hariç tamamı gönderildi. Kalanların yaraları çok ağırdı. Gönderilenlerin çoğunun yaraları ise tüfek mermilerinin sebep olduğu ve yirmi otuz günde tamamen iyileşecek hafif yaralardan ibaretti. Tahminimce altmış yetmiş kadar kırık vakası başka yere gönderilmiştir. Bu kırıkların çoğu zaten kaynamıştı ve kaynamayanların ise, mikrop dolu bir hastaneden daha temiz bir ortama ve daha özenli bakılacakları bir yere götürüldüklerinde, iyileşme ihtimallerinin daha yüksek olduğu kanaatindeyim. Doktor George Stoker, Orhaniye'ye cankurtaranıyla kırık hasta götürdü fakat şurası unutulmamalı ki bunların durumu çok ağırdı, üçü yolda öldü. Ölenler benim hastanemden çıkan hastalar olduğu için şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki en uygun şartlarda dahi iyileşmeleri mümkün değildi. Osman Paşa, askerî açıdan basi-

retli bir davranış sergilemiştir; yaralıları Sofya'ya göndermemiş olsaydı ve Stafford House ile Hilâl-i Ahmer, yaralıları Plevne'de kurulan hastanelerde tutsaydı, şu anda Plevne yeniden Rus kuşatmasındayken hâlleri ne olurdu? Muharip olmayanları Plevne'den göndermek Osman Paşa için bir memnuniyet vesilesi olmalıdır çünkü erzak temin etmenin çok zor olduğu Plevne gibi bir yerde, savaşmayan dört beş bin askeri beslemek mecburiyetinde kalmak, levazımın omuzlarına büyük bir yük bindirirdi. Şunu da ilave edeyim ki on beş aydır Türklerin hizmetinde bulunduğum ve son beş ayı Plevne'de geçirdiğim için kendimi böyle bir konuda konuşmaya yetkili görmekteyim.”

Doktorlar hastanemi dolaşırken geçen ay içinde çalıştığım dehşet verici manzaraya şahit oldular. Sonra onları Tuçenitsa kıyısına, mavi gökyüzünün altındaki ameliyathanemize götürdüm. Doktor Mackellar burada birkaç ameliyat yaptı ve bize, dört omuz eklemi dezartikülasyonu⁵⁸ da dâhil olmak üzere birkaç mükemmel cerrahi örneği gösterdi.

Ertesi gün hep birlikte, Skobelev'in zapt ettiği fakat kısa bir süre sonra çok fazla kayıpla geri aldığımız Krişin Tabyası'na gittik. Doktor Bond Moore, Doktor Mackellar ve Bay David Christie Murray'e en şiddetli çatışmanın gerçekleştiği yeri buradan gösterebiliyordum. Tabii olarak böylesine tarihî bir muharebeye sahne olan mekânı bizzat teftiş etmeyi çok istiyorlardı.

Dördümüz birlikte güneye, İbrahim Paşa'nın tabyasına doğru at sürerken Rus topçuları bizi gördü ve birkaç saniye sonra Stafford House doktorları ile savaş muhabiri, yeni ve hiç beklenmedik bir gücün darbesini tecrübe etti. Ruslar bize altı top mermisi attı, birkaçımızın ölmemiş olması tam anlamıyla mucizeydi çünkü Rus topçuları tabyada yaptıkları uzun ta-

58 Uzun eklemden kesilerek bedenden ayrılması işlemi. [çN]

limlerle menzili tayin etmiş ve ateşledikleri mermiler dört bir yanımıza düşmüştü. Top mermilerinin vınlamasını duymak alışık olmadığım bir şey değildi fakat ziyaretçilerin cesaretlerine ve sakinliklerine şaşırdım. Bereket versin ki dördümüz de çizik almadan oradan ayrıldık.

O akşam durumu etraflıca düşündüm. Kısa bir süre izne ayrılmaya ve İstanbul'a gidip bir iki hafta kaldıktan sonra Plevne'ye geri dönmeye karar verdim. Aslında Plevne'de hizmet edebileceğim sürece vazifeyi bırakmayı aklıma dahi getirmemeliydim fakat yaralıların çoğu sevk edilmek üzereydi ve yapacak bir işim kalmayacaktı. Ayrıca sağlığım çok kötü durumdaydı. Ensemde büyük, cerahatli bir yara vardı ve bünyem çökmüştü. Senelerdir görmediğim annem o sıralar Avrupa'daydı, izne ayrılmamın onu görmek için büyük bir fırsat olacağını düşündüm. Dahası, Türk hükûmetiyle anlaşmam bir senelikti fakat ben hâlihazırda on yedi aydır hizmet ediyordum. Beni Hasip Bey'den izin istemeye sevk eden şey, daha sonra bazı gazetelerde yazıldığı gibi Osman Paşa'nın Stafford House doktorlarının yardım teklifini reddetmesi değil bu düşüncelerdi. Hemen hemen bütün yaralıların Plevne'den gönderileceğini ve ben dönene kadar bir çatışma çıkma ihtimalinin çok düşük olduğunu söyleyerek Hasib Bey'den iki üç hafta izin istedim. Hasib Bey seve seve izin vereceğini söyledi ve Harbiye Nezaretine götürmem için bir de mektup verdi; mektupta, hizmetlerimi çok takdir ettiği yazıyordu. Plevne'den ayrılmamın arifesinde Hasib Bey'in bana verdiğiinden daha yüksek bir şahadetname bulmak neredeyse imkânsızdı. Hasib Bey, Osman Paşa'dan iznimi tasdiklemesini istememi tavsiye etti. Tefik Bey beni Osman Paşa'nın huzuruna çıkardı ve yapacak bir işim olsaydı izne ayrılmayı düşünmediğimi söyleyerek izin talebimi kendisine

tekrarladım. Müşir, hizmetlerim için teşekkür edip beni tekrar Plevne'de görmeyi beklediğini söyledi.

Rusların yolu bir kez daha kapatacağını ve şehri terk ettikten sonra geri dönmemin imkânsız olacağını öngörebilseydim ne pahasına olursa olsun askerlerin yanında kalırdım. Kendimi Türk ordusuna ve Türklerin mücadelesine adanmıştım. Vazifelerimi yerine getirmek için gözümü budaktan sakınmamıştım ve hastalarımın sapasağlam bağlar kurmuşum; hissediyorum ve hatta biliyorum ki onlar da bana bağlanmıştı. Hastanemde çektikleri ıstıraba yüce bir metanetle göğüs geren bu harikulade, kaba saba köylüleri çok sevmiş ve Plevne'de geçirdiğim süre boyunca hiçbirisiyle en ufak bir tatsızlık yaşamadığım gibi hepsinden sürekli kadirşinaslık görmüştüm. O zamanlar Plevne'de duygusal açıdan benim kadar Türk olan bir Türk dahi yoktu. Yüreğimi, ruhumu ve bütün gücümü Türk mücadelesine adanmıştım; Türk erasının sabrına, cesaretine ve kahramanca vatanperverliğine duyduğum derin hayranlık hissine kapılmayan hiç kimse benim yaşadıklarımı yaşayamazdı. Niyetim en fazla bir iki hafta uzak kalmak olduğu için Plevne'den ayrılmamın geçici bir durum olduğunu düşünmüştüm. Miralay Süleyman Bey'e veda etmeye gittiğimde beni kısa süre sonra tekrar göreceği beklentisi içinde keyifli bir edayla vedalaştı. Sevgili Hasib Bey'le oldukça duygusal bir şekilde vedalaştık. Bütün samimi arkadaşlarımı ve çok yakın ilişkiler kurduğum adamları dolaşip veda ettim. Beni her pazar tıraş eden kızıl saçlı alay berberini bulamayınca büyük bir hayal kırıklığına uğradım. Top ateşi olsa da olmasa da beni yere oturtur, işini daha iyi yapmak için kafamı dizlerinin arasına alırdı. Hünerine ve dakikliğine teşekkür kabilinden küçük bir hediye vermeye ne kadar heveslensem de onu bulamadım. Başka ülkelerdeki meslektaşları

gibi o da çok gevezeydi ve her pazar, önünde oturduğum o on dakika boyunca siperlerdeki bütün dedikoduları dinlerdim. Çerkes hizmetlim Ahmet, ben gidince istemeye istemeye birliğine geri döndü ve o andan sonra eskisi kadar mutlu olmadı. Zavallı adamcağız eğlene eğlene bana pilav pişirmek, atımı tımarlamak ve arada sırada, benim olduğu kadar kendisinin de işine yarayacak tavşan, tavuk, yumurta veya başka şeyler aramak için bölgeyi gezmek yerine içinde yatak diye duvara oyulmuş bir delik olan ıslak siperlere geri dönmek mecburiyetindeydi ve kahvaltı niyetine mermi yemekten başka bir şey umamazdı.

Doktor Stoker'da yaralıların nakledilmesi için özel olarak imal edilmiş, sarsıntısız giden yirmi tane cankurtaran arabası vardı ve bunları en tehlikeli vakalarla doldurup Sofya'ya doğru uzun bir yolculuğa çıktı. Artık ihtiyacım olmadığı için atımı Doktor Mackellar'a satıp cankurtaran arabalarından birinde yerimi ayırttım. Plevne'den ayrılmadan bir gece evvel diğer arkadaşlar bize muhteşem bir uğurlama partisi düzenledi. Altı farklı dilde ısrarla vatanperverlik şarkıları söyleyen Doktor Robert'in evinde mükellef bir akşam yemeği yedik. Zavallı Robert ne yazık ki zilzurna sarhoş oldu ve sarı suratlı Viyanalı hizmetçi onu hışımla yerinden kaldırıp hepimizi kovana kadar piyanosunu çalmaya devam etti! Bundan çok evvel onun bütün zoolojik numunelerini, evcil geyiklerini ve kümes hayvanlarını yemiştik fakat hepimizi affetti. Onu bir daha görmedim.

Mustafa Bey kendisine gideceğimi söyleyince çok üzüldü. İsmi duymadığı fakat hiç tatmadığı hakiki bir İskoç viskisi hediye etme vaadiyle bir hafta evvel bir süvari alayının bu huysuz, yaşlı miralayının gönlünü kazanmıştım. Fırsatını bulunca sünger gibi içiyordu. Bu bakımdan Osmanlı ordusunda oldukça az rastlanan kişilerdendi ve eline geçtiği zaman ra-

kıyı veya başka bir içkiyi, kaliteli olup olmadığına bakmadan içerdi. O sırada İstanbul'da İngiliz konsolosu olan ve yakın zamanda vefat eden arkadaşım Bay Wrench, bana bir kasa hakiki İskoç viskisi göndereceğine söz vermiş ve viskiler daha evvelki araba konvoyuyla gelmişti. Sonunda kasa sapasağlam elime geçti fakat hayal kırıklığına uğrayan alıcıya yani bana, bir düzine şişeden sadece ikisi kaldı. Elbette arkadaşlarla âlem yaptık ve Mustafa Bey'e verdiğim söz vicdan azabıyla aklıma geldiğinde o hakiki Glenlivet viskinin son damlası, Avusturyalı bir doktorun kocaman gırtlığından aşağı süzülüp kaybolmuştu. Neyse ki Mustafa Bey viskinin tadını bilmiyordu; bu sayede, görünüşte de olsa, verdiğim sözü tutma ihtimalim hâlâ vardı. Bu tatsız durumu arkadaşlarıma açtım ve birlikte Mustafa Bey için özel bir Cuvée Réserve⁵⁹ yaptık. Hatırladığım kadarıyla gaz yağı veya başka bir mineral yağı emdirilmiş, sağlığa zararsız renklendirici madde ilavesiyle kehribar rengine getirilmiş ve o bölgenin üzümleriyle birlikte kaynatılmış kuru erik özünden ibaretti. Bu sıhhatli içeceği süngerden süzüp boş viski şişelerinden birine doldurdum ve hediye olarak Mustafa Bey'e gönderdim. İlk karşılaşmamızda, hayatında hiç bu kadar lezzetli içki içmediğini söyleyerek keyifle ağzını şapırdatmıştı. Zavallı adamcağız! Onunla vedalaşmaya gittiğimde, özellikle de *"Gelirken bana bir şişe daha İskoç viskisi getirmeyi unutma!"* dediğinde vicdan azabı çektim.

Ertesi sabah Doktor Stoker'ın getirdiği cankurtaran arabalarından birine bindim. İki atım vardı, onları ilk gece kaldığımız Teliş (Telish) köyüne götürdüm. Her birini iki beyaz öküzün çektiği ve yaralılarla dolu üç yüz kadar arabadan oluşan uzun konvoyun önüne geçebildiğimiz için şanslıydık. Arabalar saat-

59 Bir tür şarap. [çN]

te üç kilometre hızla gacıır gucur yol alıyor, yaralıların dayanılmaz acılar sebebiyle çıkardığı iniltiler, attığı çığlıklar yürekleri parçalıyordu. Bazı adamların kırıkları daha kaynamamıştı ve arabalar engebeli yolda sarsıla sarsıla giderken kırık kemik uçlarının birbirine sürtmesinin verdiği eziyet hayal bile edilemezdi. Ancak adamların çoğu, çektikleri dehşetli ızdıraba, atıkları çığlıklar kadar yürek parçalayan amansız bir sessizlikle katlanıyordu. Ah zavallılar, Sofya'ya öyle acı dolu bir yolculuk yaptılar ki! Zaman zaman arabalardan biri duruyor; sürücü, ölen bir adamı hâlâ yaşayan arkadaşlarının arasından alıp yol kenarına bırakıyor, nihayet arabanın korkunç sarsıntısından kurtarıyordu. Mezar kazacak zaman olmadığı için cesetler, Plevne'den Orhaniye'ye giden beyaz yol boyunca yağmurda ıslanmaya ve güneşin altında ağarmaya bırakılıyordu. Yolda yaralıların ne kadarının öldüğünü tam olarak bilmem mümkün değil fakat yüzde yedisinin öldüğünü tahmin ediyorum. Plevne'de kalmış olsalardı herhâlde en az yüzde ellisi mikrop-tan veya açlıktan ölürdü.

İlk geceyi geçirdiğimiz Teliş'te Hakkı Paşa'nın, birliklerin başında olduğunu gördüm ve bana çok iyi davrandı. Burası, biz geçtikten iki hafta kadar sonra çok kanlı bir çatışmaya sahne oldu.

Üç gün süren yolculuğun ardından, hatırı sayılır büyüklükteki ilk uğrak yerimiz Orhaniye'ye vardık. Yola devam edemeyecek durumdaki pek çok yaralı burada hastaneye yatırıldı. Orhaniye'deki hastane düzeni Plevne'dekinden sonra ilaç gibi gelmişti. Burada, uzun yıllardır Türk ordusunun hizmetinde çalışmış Temple Bey isminde bir İngiliz'le tanıştım. Başka İngiliz cerrahlar da vardı ve uygun durumdaki evler hastaneye dönüştürülmüştü. Roy isminde biriyle şu anda Welshpool'un tanınmış doktorlarından Gill isminde biriyle ve Orhaniye'deki

hastanelerde çalışan Pinkerton isminde biriyle tanıştım. Bazı ameliyatlar yapmak üzere uzunca bir süre orada kalan arkadaşım Doktor Mackellar'la vedalaşmaya gittim. Yanından ayrılırken bana, İstanbul'da bulunan Avusturyalı Doktor Baron Munday'a teslim etmem için bir mektup verdi. Baron Munday, kendisini hayırseverlik işlerine adanmış bir adamdı ve sonradan İstanbul'da bana çok iyiliği dokundu.

Sofya'da Leydi Strangford'la tanıştım; üç dört İngiliz doktorun ve birkaç İngiliz hemşirenin çalıştığı, çok iyi teçhiz edilmiş bir hastanesi vardı. Hastanenin elli altmış yatağı bulunuyordu ve benim Plevne'de bıraktığım hastaneyle burası, cennetle cehennem kadar farklıydı. Leydi Strangford bana, Edirne'de hastanesi olan Barones von Rosen'e yazdığı mektubu verdi ve bu yardımsever hanımla birkaç güzel gün geçirdim. İhtiman'a gidince Vidin'deki hastanelerden sorumlu subay muavini Fano Bey'le karşılaştım, gece geç saatte geldiğinde odamı ona vererek geçmişte bana yaptığı iyiliklerin bir kısmını geri ödeme fırsatı bulduğuma sevindim. Ertesi gün, İstanbul'dan gelen trenlerin son istasyonu Tatarpazarcığı'na gittik. Orada, bir düzine şen şakrak savaş muhabirinin yanında, Plevne'deki hastanede çalışmanın yarattığı dehşetten kaynaklanan bunalımın son izlerini de üzerimden attım.

XII.

İstanbul'dan Erzurum'a

İstanbul'a varınca yine Misserie's Otelinde konakladım. Bu rahat oteli son görmemin üzerinden geçen on beş aylık sürede bir ömre sığacak kadar çok şey yaşamıştım. Yirmi üç yaşında bir savaş mağduru olarak oraya geri döndüğümde, çiğ mısırdan oluşan akşam yemeklerinden ve çıplak toprakta uyunan yarım yamalak uykulardan sonra, Fransız yemekleri ve yumuşak yataklar, duygularımı en tatlı şekilde sarıp sarmaladı.

O sırada bütün dünyanın gözü Plevne'nin üzerindeydi ve nasıl oluyorsa isminin İstanbul'da iyi bilindiğini öğrenince çok şaşırdım. Herkes kazanılan meşhur zaferleri bir görgü şahidinin ağzından duymaya can atıyordu. En son haberleri dinlemeye hevesli yüzlerce meraklı vatanperverin istifade etmesi için kulüplerde, kafelerde, devlet dairelerinde ve bazı hanımların özel odalarında bir kez daha mücadele etmek mecburiyetinde kaldım. Pek çok kişinin yanı sıra yirmi üç sene kadar evvel Alma'da ve Inkermann'da⁶⁰ kül rengi paltolarını gördüğü Ruslara karşı yapılan harekâtlarla yakından ilgilenen yaşlı Kırimlı General Sör Collingwood Dickson ile de tanıştım. Krişin Tabyaları'nın hikâyesini, Skobelev'in onları zapt edip

---

60 Inkermann Muharebesi. 5 Kasım 1854'te İngiliz ve Fransız birliklerinden oluşan müttefik ordusunun Rus kuvvetlerine saldırması sonucu gerçekleşmiştir. [ÇN]

bir gün bir gece boyunca elinde tuttuğunu, birçok kez geri püskürtülen Osmanlı birliklerinin ertesi gün öğleden sonra saat beşte, önünde durulamayacak dalgalar hâlinde göğüs siperlerinin üzerinden aştığını ve Rusları bir kez daha Yeşil Tepeler'e sürdüğünü anlatırken o yaşlı savaşçının gözlerinin yeniden savaş ışığıyla parladığını görmek muhteşimdi.

Osman Paşa'nın mektubunu alıp Harbiye Nezaretini ziyaret ettim. Kendimi tanıınca hizmetlerimden dolayı Türk hükûmeti adına bana teşekkür eden Harbiye Nezareti memurları tarafından son derece sıcak bir şekilde karşılandım. Şıpka Geçidi'nde ve Lom'da mağlup olmalarına rağmen Osmanlı birlikleri o zamana kadar genel olarak çok iyi savaşıyordu ve Osman Paşa'nın kazandığı büyük zaferler, Harbiye Nezareti memurlarında daha fazla başarı beklentisine yol açtı. Türk hükûmetinin harekâtlarını uzun uzadıya eleştirirsem belki maksadımı aşmış olurum ancak dışarıda dile getirilen düşüncelerden bahsetmezsem olmaz. Şöyle ki düşmanın o güne kadarki ilerleyişinin tek sebebi, karargâhın kötü yönetilmesi ve bölük pörçük kontrol edilmesiydi. Ayrıca Türk kuvvetlerinin sahadaki üstün vasıfları, İstanbul'da daha makul ve istikrarlı bir siyasetle desteklenmiş olsaydı, Rusların kepleri Ayastefanos'ta görülmezdi.

Görmek için can attığım annem o sırada İngiltere'deydi ve İstanbul'a varınca ona mektup yazdım. Gelecek cevabı beklerken şöyle bir dolaşmak ve evvelki ziyaretimden sonra Türk başkentinin günlük hayatında nelerin değiştiğini görmek için bolca zamanım oldu. Bir savaş patlak verince bütün milletlerden maceraperestler saklandıkları yerlerden çıkıp maddi kazanç, zevk veya heyecan arayışı içinde çatışma bölgesine sökün eder. Burada da leş ortada duruyor ve akbabaların dört koldan toplandığı görülüyordu. Bizim imparatorluğumuzu

kurmak için çok şey yapmış olan, aylak ve gözü kara pek çok İngiliz'le tanıştım. Hristiyan milletlere mensup olanların İstanbul'dan çıkması mümkün olmadığından bu İngilizler Türk ordusuna girmek için bildikleri her yolu deniyordu. Hepsinin belli bir menfaati vardı. Yanlarında Türk hükûmetine satmak istedikleri yeni yeni mallar, silahlar, özel dikim kıyafetler veya teçhizatlar getirmişlerdi. Mesela Zıştovi'de Tuna Nehri üzerindeki köprüyü torpidolarla havaya uçurmayı planlayan Harris isminde bir adam vardı ve bu aptalca planında kendisine katılmamı çok istiyordu. Düşüncesi şuydu; nehre küçük bir torpido filosu gönderecek, bunlar da değer değer köprüyü yıkacaktı. Köprüyü yıkmamanın Rusların ilerleyişini nasıl engelleyebileceğini veya savaşın gidişatını nasıl değiştirebileceğini anlatmaya tenezzül etmedi. Ben de tek bir darbeyle şöhrete ve servete kavuşabileceğim bu eşsiz fırsatı kaçırmak büyük bir aptallık yaptım. Britanya İmparatorluğu'nun ücra bölgelerine dağılmış gruba mensup bir adamla daha tanıştım. Son derece beyefendi, şık giyiniyordu ve küstah biri değildi. Güzel konuşuyordu, dünyayı tanıdığı her hâlden belliydi. Görseniz otuz beş yaşlarında falan zannedersiniz fakat alnındaki ve dudaklarının çevresindeki çizgiler, saçındaki aklar daha uzun bir ömür yaşadığını gösteriyordu. Plevne çevresindeki çatışmalar çok ilgisini çekiyordu. Bir akşam beni yemeğe davet etti. Adı Smith değil ama biz öyle diyelim. Mükellef bir akşam yemeği yedik ve yemekten sonra hem Bay Smith'in seçtiği yemeğin hem de bir şişe Château Léoville'nin parasını ben ödemek mecburiyetinde kaldım. Purolarımızı içtikten sonra laf arasında benden beş sterlin borç istedi fakat ne yazık ki üzerimde para olmadığını fark ettim. O sırada İstanbul'da bir sürü maceraperest varsa bolca sterlin ve iyilik yapmaya her daim hazır art niyetsiz adamlar da vardı. Mesela Oxford'daki St. John's College'da hocalık yapmış ve *Times*'ın özel muhabiri olarak

İstanbul'a gelen Charles Austin ile çok samimi bir arkadaşlık kurdum. Bir diğer arkadaşım da İstanbul'da herkesin tanıdığı Frank Ives Scudamore idi. Burada İngiliz postanesinin idarecisiydi. Ona, kendi muhabirleri ayrıldığı için Vidin'den London Standard'a telgraf çekmek için yirmi sterlin harcadığımı söyleyince Scudamore gazeteden alacağını söyleyerek o parayı bana kendi cebinden iade etti. Oğlu da bir Londra gazetesinin muhabiriydi ve onunla çok sık görüştüm. O heyecan dolu günlerde şehirde tanıştığım İngilizlerin isimlerini yazsam sayfalar tutar fakat birkaçından bahsedebilirim. Mesela Avrupa'daki en iyi süvari subaylarından sayılan ve jandarma teşkilatını yeniden tanzim etmekle meşgul olan Albay Valentine Baker [Baker Paşa] vardı. Kadrolara çok sayıda emekli İngiliz'i yerleştirmişti. Bunlardan Albay Swire, Albay Norton, Albay Alix ve Briscoe isminde bir İrlandalıyla tanıştım. Briscoe, muhafız bölümünde vazife yapmıştı; gözünü budaktan sakınmazdı, pervasızdı ve girdiği ortamların neşe kaynağıydı. Kendi ismini taşıyan Rus tüfeğinin mucidi General Berdan diye son derece ilginç, yaşlı bir adam vardı. Hastanemde şahit olduğum dehşet dolu manzaralar ve Berdan kurşunlarının açtığı ölümcül yaralar aklıma gelince bu kendi hâlinde, nazik yaşlı adama epey korku dolu gözlerle baktım. Sandhurst veya Woolwich Kraliyet Askerî Akademilerinin sınavlarından kâlip at sırtındaki iyi bir eyerin trigonometriden daha işe yarar olacağını ve tabancayla isabetli bir atış yapmanın diferansiyel hesaplar yapabilmekten daha değerli olacağını varsaydıkları bir yerde şan ve şeref peşinde koşan bazı adamlarla da tanıştım. Türk hükûmetine üniforma satmaya çalışan, soyisini hatırlamadığım Sör Peter diye biri, eş dost çevremdekilerin listesini tamamlıyor.

İstanbul'da geçirdiğim o birkaç günde Valentine Baker, İngiliz filosunun demirlediği İzmit Körfezi'nde hoş bir piknik

düzenlemişti ve beni de davet etti. Küçük bir istimbotla İzmit Körfezi'ne doğru yola çıktık ve Büyükkada'ya uğrayıp aralarından birkaç hanımın da bulunduğu başka kişileri de aldık.

Birkaç saatlik istimbot yolculuğunun ardından, körfezin mavi sularına demirlemiş İngiliz donanmasına ait gemileri gördük. Türk bayrağı altında savaşmış olmama rağmen küçük istimbotumuz Téméraire'in arkasından geçerken sevgili sancağımızın yeniden üzerimde dalgalandığını görünce içime bir gurur dalgası yayıldı. Uluslararası siyasette çalkantılı bir dönemden geçiyorduk çünkü Rusların İstanbul'u alamayacağı havadisi hem yüksek diplomasi çevrelerinde hem de Londra müzikhollerinde yayılmıştı. Achilles, Alexandra ve Téméraire gemileri ile Amiral Hornby'nin donanmasındaki diğer gemilerin, İstanbul'a neredeyse top atışı menzilinde olması da Büyük Britanya'nın bu hususta kesin kararını verdiğini gösteriyordu. Achilles'in güvertesinde Komodor Hewitt'le öğle yemeği yedik. Yemekten sonra o muazzam savaş makinesinin teçhizatını incelemek için bolca zamanımız vardı. Beyaz güverteye bembeyaz kıyafetleriyle dolaşan hanımları izlerken ve İstanbul'a dönük büyük, suskun, topların nişangâhından bakarken Plevne'de bıraktığım o gaddar, baruttan kararmış, her yerlerine kan sıçramış, etraflarında onları ateşleyen askerlerin cansız bedenlerinin yattığı, nihayet Krişin Tabyaları'nı susturana kadar arızalı ve paramparça vaziyette ölümcül vazifelerini devam eden emektar topları düşündüm.

Filoda çok güzel bir gün geçirdik. Akşam olunca istimbotla bir sürü minareye ev sahipliği yapan ve her geçen gün Avrupa'nın gözlerinin biraz daha çevrildiği şehre geri döndük. Büyükkada'da Pearse isminde Avustralyalı bir kardeşimle tanıştım. Adelaide Üniversitesi Hukuk Fakültesinden birincilikle mezun olmuş. İstanbul'daki İngiliz mahkemesinde avukatlık

yapmış. Biraz samimiyet kurduktan sonra, yaşadığımız mace-ralarla ilgili birbirimize anlatacağımız çok şey oldu.

İstanbul'da İngiltere konsolosu olan arkadaşım Bay Wrench bana son derece nazik davranıyordu, ben de biraz hassas bir meseleyi açmak üzere yanına gideyim dedim. Türk birlikleri-nin mizacına ve onların muharebe alanındaki askerî vasıflarına ne kadar hayran olsam da Türk memurlarının karakterindeki dikkat çekici bir kusuru görmezden gelemezdim. İdarecilerin, hizmetleri karşılığında birine bir kuruş fazla para vermekten hiç hoşlanmadığı en başından belli oluyordu. Askerler aylar-dır maaş almamış, benim ufak alacağım ise hatırı sayılır bir meblağa çıkmıştı. Belki de kâtip, her an cepleri ve bacakları bir top mermisiyle parçalanabilecek adamlara yüklü miktarda para vermenin ahmaklık olacağını düşünmüştü. Neyse... Türk hükûmeti bana hâlâ 70 sterlin borçluydu ve doktorluk hizmeti ücretimi kendi çabalarımınla alma umudum olmadığından, ko-nuyu Bay Wrench'e açtım.

Bay Wrench, uzun süredir İstanbul'da yaşıyordu ve bürokrasi çevrelerinde konuşulanlardan haberdar olmak için gereken bütün dolambaçlı yolları çok iyi biliyordu. Kaç fincan kahve içmek mecburiyetinde kaldı ya da divanlarında bağdaş kurmuş heybetli paşalara ne kadar süslü püslü iltifatlarda bulundu, bilmiyorum. Fakat şunu biliyorum ki yaptığı uzun ve dolam-baçlı müzakereler sonucunda, müracaat ettiğim takdirde yıllık iki yüz sterlin olan maaşımdan kalan 70 sterlinin ödeneceğini bana çok kısa sürede haber verdi. Yetmiş sterlin için müracaat ettiğimde bütün tutarı gümüş sikke olarak verdiler ve yirmi beş kilo ağırlığındaki Türk mecdiyesinden oluşan paramı taşımak için küçük bir el arabası bulmak mecburiyetinde kaldım. Mes-leki hizmetlerim karşılığında aldığım en ağır ücretti bu.

Daha fazla bilgi sahibi olmak ve savaş bölgesinde olan bitenden anında haber alabilmek için Misserie's Otel'i'nden ayrılıp Büyük Caddede'ki⁶¹ kulübe yerleştim. Burası çok rahat ve pek çok milletten insanın konakladığı bir kervansaraydı. Misafirleri arasında İstanbul'daki yabancı unsurların önde gelenleri vardı. Türk topraklarına ilk girdiğimde Tuna'daki yolculuğumda bana eşlik eden, Kraliçe'nin ulağı Randolph Stewart'ın da aralarında bulunduğu birçok eski ahbabımla burada tekrar karşılaştım. Kulüpte pek çok kafa dengi insan gördüm ve bir iki günümü, çoktan hak ettiğim şekilde rahatıma bakmaya ayırdım; zaten İstanbul'da rahatlamak çok kolaydı. Akşamları müzikli kafeleri dolaşıp gönlümüzce eğleniyorduk. Bir gece sahneye bir Fransız kız çıkıp herkesin çılğınlar gibi alkışladığı, Plevne'yle ilgili bir şarkı söyledi. Şarkı devam ederken seyircilerin arasında biri beni fark etti ve Plevne gazisi olduğumu söyledi. Bu son derece gururumu okşasa da öte yandan bir hayli utandırdı.

Ben bu soytarılıklarla kendimi eğlendirirken en önemli olaylar savaş bölgesinde gerçekleşmekteydi. Ruslar Anadolu'da hızla ilerliyordu. O sırada İstanbul'da bulunan Stafford House Yardım Heyeti Başkanı Bay Barrington Kennett'tan öğrendiğime göre Erzurum'daki Türk garnizonunun durumu içler acısıymış. Orada acilen tıbbi yardıma ihtiyaç vardı ve Bay Barrington Kennett, Stafford House Heyeti adına derhâl Erzurum'daki acil sıhhiye faaliyetlerinin başına geçmemi istedi. Hatta Türklerin sunduğundan çok daha iyi şartlar ve Erzurum'da istediğimi yapma yetkisi teklif edildi fakat Plevne'deki eski dostlarımı terk etmeye niyetim yoktu ve annemi görür görmez oraya geri dönmeye kararlıyım. Bay Barrington-

---

61 İstiklal Caddesi. [çN]

ton Kennett, bu kararımı ertelememi istedi; yanından ayrıldığımda teklifi hâlâ geçerliydi.

Aynı gün beni planlarımı değiştirmeye zorlayan bir şey oldu. Sör Collingwood Dickson, İngiliz Büyükelçiliğinin Tarabya'daki yazlık konutunda kendisini hemen ziyaret etmemi istediği bir telgraf gönderdi. Oradaki görüşmemizde bana, Gorni Dabnik'te ve Teliş'te çok şiddetli çatışmalar yaşandığı haberini aldığını söyledi. Rus muhafız birlikleri gelmiş ve Rusların dört bin adam kaybettiği Teliş'teki muharebeden sonra Türk kuvvetleri ağır bozguna uğramış. Bu zaferinin neticesi olarak Ruslar Plevne'ye giden bütün yolları zapt etmiş ve Osman Paşa'nın ordusuyla muhaberat tamamen kesilmiş. Bu haberi şaşkınlıkla dinledim çünkü Plevne'ye geri dönemeyeceğim belli olmuştu. O gece kulüpteki yatağında yatarken Stafford House Heyetinin teklifini kabul edip Erzurum'a gitmeye karar verdim.

Sabah ben daha uyanmadan Bay Barrington Kennett odama gelip kanlı muharebenin Erzurum kapılarına dayandığını haber veren bir telgraf aldığını söyledi. Muhtar Paşa⁶² ağır bir mağlubiyet almış. Erzurum'da durum vahimmiş, şehir yaralılarla doluymuş ve her türlü levazıma acilen ihtiyaç varmış. Bay Kennett, saat on ikide İstanbul'dan bir vapur hareket edeceği için o gün yola çıkmamı rica etti. Yanıma kimi istersem vereceğini söyleyerek bir tercüman ile Plevne'de tanıştığım Yüzbaşı Morisot'u refakatçi olarak almamı tavsiye etti. Stafford House Heyetine mensup ve bana son derece iyi davranan Bay Stoney de teklifi kabul etmem için bastırdı. Neticede, Bay Kennett'a saat on ikide vapurla yola çıkmak üzere hazırlanacağımı söyledim.

---

62 Ahmed Muhtar Paşa, 93 Harbi Kafkasya Cephesi kumandanı. [ÇN]

Ancak vapurlar her yerde olduğu gibi Türkiye'de de zamana riayet etmiyordu ve son anda, vapurun ertesi sabah hareket edeceğini öğrendik. Baron Munday bunu duyunca kulüpte o gece benim şerefime büyük bir veda yemeği verdi. Bir düzine kadar kişi, muntazam bir ziyafet çekip şampanya kadehlerini birbirimizin sıhhatine kaldırdık. O savaş günlerinde biri için veda yemeği düzenlemek şaşılacak işti çünkü yemeğe katılanlar yeniden bir araya gelmeden hummanın veya bir tüfek mermisinin onların canını alması her zaman ihtimal dâhilindeydi ve geleceğe dair beklentiler ne kadar tehlikeli olursa yemekte yaşanan haz da o kadar güçlü olurdu. O gece geç saatlerde, daha doğrusu ertesi sabah, beni Messageries⁶³ vapurunun demirlediği iskeleye kadar uğurladılar. Üç yüz İngiliz sterlini karşılığı altın sikkenin bulunduğu bir çantayı sürükleyerek vapura bindim; bunlar belki de yeryüzünde, üzerinde yazılı olan değeri, gittiği her yere götürebilecek tek madenî paradır. Yanımda bana vekâlet etmek üzere vazifelendirilen, Kuzey İrlandalı maceraperest hovarda Doktor Woods, Yüzbaşı Morisot ve Bay Harvey vardı.

Messageries vapuru yaşlı bir Fransız'ın idaresindeydi. Bu adam, tavırları ve diliyle Karadeniz'de hiçbir zaman küçük bir tarifersiz gemi kullanmamış, sıradan yaşlı bir aristokrata benziyordu. Paris'ten uzak olmasına rağmen yemek sanatının ilkelerini unutmamıştı ve nazlı nazlı yüzen geminin mutfağı tek kelimeyle mükemmeldi. Hayatımda hiç bu kadar güzel bir gün yaşamamıştım. Kuzeydeki farklı limanlara uğraya uğraya keyif içinde Karadeniz'e çıktık. Sinop'a ve Samsun'a uğradıktan sonra Erzurum'a kara yoluyla devam edeceğimiz Trabzon'da vapurdan indik.

63 XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar İstanbul'da faaliyet gösteren Fransız vapur şirketi. [ÇN]

Trabzon, Karadeniz'e nazır yüksek tepelerin zirvesindeki yaylaya kurulmuş çok güzel bir şehir. Burada temiz bir Rum oteli vardı, geceyi o otelde geçirdik. İlk fırsatta Trabzon'daki İngiliz konsolosu Bay Biliotti'ye⁶⁴ uğradık. Ahmed Muhtar Paşa'nın acilen sağlık personeline ve erzaka ihtiyacı olduğundan bir an evvel Erzurum'a gitmemiz için bize resmî bir yazı verdi.

Bay Biliotti'yle birlikte Anadolu'daki İngiliz Askerî Ataşesi Sör Arnold Kemball'un kurmaylarından Yüzbaşı McCalmont'un yanına gittik. Yolculuğumuzun bütün hazırlıklarını yorulmak nedir bilmeyen Bay Biliotti tamamladı. İki tercümanımız olduğu için ağır paketleri, bandajları, hapları, uyarıcı ilaçları ve diğer tıbbi malzemeleri taşıması için ismi Williams olan tercümanı arkada bıraktım, biz de diğer malzemeleri alıp önden gittik.

Trabzon'dan ayrıldığımız zaman grubumuzda Doktor Woods, Yüzbaşı Morisot, Harvey ve ben vardık. Etnologların da filologların da insan ırkının beşiği kabul ettiği ve bilimsel gerçeklerle bağdaşan İncil efsanesindeki Aden Bahçesi'nin yer aldığı tablo gibi topraklardan geçerek Erzurum'a yapacağımız uzun yolculuk için sabah erkenden yola çıktık. Seyahat ettiğimiz yol, neredeyse baştan başa şose olan harikulade bir yoldu ve demir yolları o yollarla rekabet etmeye başlamadan evvel insanların, kara yollarında kullandığı o sağlam ve dayanıklı formda inşa edilmişti. Ksenofon⁶⁵, iki bin yıl evvel lejyonlarıyla birlikte Yunanistan'a dönerken yaptığı meşhur yürüyüşte bu yolu kullanmıştı. Bu ölüp gitmiş Yunan yüzbaşının günlüğünü okuyanlar, onun yolculuğa dair ayrıntılı tasvirini ve sürekli tekrarladığı "fersah fersah yolu" gittikten sonra "bir nehir

64 Artık Sör Alfred Biliotti, Girit'te Britanya konsolosu. 1897'deki kargaşalar sırasında ada sakinleri adına gösterdiği çabalarla öne çıktı.

65 Sokrates'in öğrencisi Yunan filozof, yazar, tarihçi ve asker. [ç N]

üzerinde kurulu sulak ve kalabalık bir şehre geldiklerini” söylediğini hatırlayacaktır. Ksenofon’un yaşadığı zamanlardan bu yana o kalabalık şehirlerin çoğu ortadan kayboldu. Geriye, memleketlerine doğru yürüyen Yunanlılara kaç çatarak bakmış olan sarkık kayalıklardan ve savaşçıların, nihayet karşılığında parıl parıl parladığını görünce sevinç içinde “*Thalassa! Thalassa!*”⁶⁶ diye haykırarak koştukları, bugünkü kadar dalgalı ve mavi denizden başka bir şey kalmadı.

Yol etaplara ayrılmıştı ve her etabın arasını yeni posta atlarıyla gittik. O bakımsız ve beli bükülmüş hayvanlara binmek yorucu bir işti ve ata binmekten hiç gocunmayan Doktor Woods epey sıkıntı çekti. Fakat yolculuğun heyecanı ve manzaranın güzelliği yola devam etmemizi sağlıyordu.

İlk gün boyunca tablo gibi bir yolculuk yaptık; yol derin bir vadi boyunca kilometrelerce uzanıyor, daha sonra üzerimizde yükselen fındık ağaçlarıyla kaplı tepelerin eteklerinde kıvrıla kıvrıla gidiyordu. Lazistan bölgesinin bir kısmından geçtik; orada gördüğümüz uzun boylu, kaslı, üvez gibi esnek ve dayanıklı adamların ihtişamı bizi çok etkiledi. Belki de bu bölgenin, insan ırkının hakiki beşiği olduğu doğrudur. Belki de göç dalgası buradan yola çıkıp bir kolunu Yunanistan’a, bir kolunu da İtalya’ya akıttıktan sonra nüfusu dağıtana kadar hacmini sürekli artırarak Batı Avrupa’ya aktığı doğrudur. O göç dalgasının belki de sadece Batı Avrupa’yla kalmayıp çalışkan arkeologların Perulu ve Meksikalı İnkalar hakkında keşfettiği tuhaf bulguları dikkatle incelerken cılız bir şekilde ifade ettikleri gibi efsanevi Atlantis topraklarının ötesinde bulunan büyük Batı kıtasına kadar gittiği doğrudur. Bu teoriye inananlar, bu kadim toprak-

66 Eski Yunancada “Deniz! Deniz!” [çN]

ların şimdiki nüfusunun muhteşem vücut yapısına bakarak teorilerini destekleyen kanıtlar bulabilir. Hani bazen, ömrünü uzak bir şehirde geçirdikten sonra memleketinin havasını teneffüs etmesi için geri gönderilen hasta bir adam, sağlığına ve gücüne esrareniz bir şekilde yeniden kavuşur ya, Batı Avrupa'daki hasta ve elden ayaktan düşmüş bitap insanlık da ışığı ilk gördüğü dağlar ve vadiler arasında o saf coşkusu ve zindeliğini geri kazanıyor. Bu Lazistanlı adamların sadece kendileri sıırım gibi değildi; muazzam kas gücüne sahip, iri yapılı, uzun tüylü harikulade köpekleri olduğunu gördük. Sahipleri bu köpeklere çok değer veriyordu. Bir tanesini satın almak için ne kadar uğraşsam da başarılı olamadım. Bu köpekler sahiplerinin sürülerini koruyordu ve geceleri açlıktan koyunlara saldıran yaşlı bir bozkurt ile sürünün acımasız bekçisi arasında pek çok şiddetli düello yaşanmıştı. Kışın Lazistan'ın bütün dağları aylarca karlı kaplı oluyor ve bu ıssız, çimenli yamaçların beyaz örtüsü sık sık şiddetli çatışmaların izleriyle lekeleniyor.

İlk günkü yolculuğumuzu tamamladıktan sonra akşamleyin küçük bir köye geldik ve burada küçük pis bir handa konaklayıp elimizden geldiğince dinlenmeye çalıştık. Yanımızda bolca yiyecek getirmiştik fakat en büyük rahatsızlık kaynağımız her zamanki gibi Thackeray'in,⁶⁷ Kicklebury'leri⁶⁸ Ren Nehri'ndeki meşhur gezileri sırasında yataktan kaldırdığını anlattığı sırnaşık pirelerdi.

İkinci gün, yol daha düzgün olduğundan epey hızlı ilerleyebildik ve akşam Gümüşhane isminde küçük bir nahiyeye vardık. Burası, civardaki çok eski gümüş madenleri sayesinde ünlü ol-

---

67 William Makepeace Thackeray, İngiliz yazar, gazeteci ve karikatürist. [ÇN]

68 Thackeray'in *The Kickleburys On The Rhine* eserinin kahramanları. [ÇN]

muş bir yerdı. Ancak benim gibi bir Avustralyalıya hiç de maden kasabası gibi gelmemiştir. Maden kuleleri, işlenmiş toprak yığınları ve içinde itinayla cevher aranmış alüvyonlar neredeydi? Maden kalıplarının gümbürtüsü, su pompalarının tekdüze şırlıtısı yoktu; tek bir tane dahi adamakıllı kulübe görünmüyordu. Evvelki gece handa bir güzel dinlenmiştik ve her aklı başında adam gibi doğruca, en küçük Türk nahiyesinde bile bulunan Türk hamamına gittik. Burada buharın cana can katan keyfini sürdürdük ve müessesenin müdavimlerine ayrılan divanlarda uyumamıza izin veren hamam sahibine birkaç kuruş bahşiş verdik. Akşam yemeğini yedikten sonra geceyi hamamda geçirdik.

Ertesi sabah Gümüşhane'den ayrılıp fındık ağaçlarıyla ve fundalıklarla kaplı, sıra sıra tepelerin arasındaki dar bir vadide yol aldık. On kilometre uzunluğunda, sekiz yüz metre genişliğindeki bu vadide, yolun her iki yanında armut ağaçlarından oluşan muhteşem korular vardı. Sonbaharın ortasında olduğumuzdan meyveler olgunlaşmıştı ve dalları birbirine karışmış ağaçların altından geçerken iri, sulu armutlar neredeyse yüzümüze çarpacaktı. Gümüşhane'den ayrılmadan evvel sıradaki durağımız Bayburt'taki kaymakama telgraf gönderip bize konaklayacak yer ayarlamasını rica etmiştik. Akşam vakti Bayburt'a varıp da son derece güzel bir kasaba olduğunu görünce hayretler içinde kaldık. Bayburt, o bölgedeki bütün kasabalar gibi kadim bir yer. Bayburt bugün, yaşayan ilk insanların yüzlerce hatta binlerce yıl evvel kendilerini tepelerdeki haydutlardan korumak için müdafaa hatları inşa ettikleri geçmiş ve geçmişte yaşanan şiddetli savaşların rüyasını görerek uyuyor. Burası, Ege Denizi'ndeki katliamların⁶⁹ İngiltere, Fransa ve Rusya'yı Türklere

69 Mora isyanı; Yunanların Osmanlı egemenliğe karşı başlattığı, 1821-1829 arasında süren ve Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanmasıyla neticelenen isyan [çN]

karşı birlikte harekete geçirmesinden ve Navarin deniz muharebesine zemin hazırlayarak kana susamışlığı bir kez daha körüklemesinden sonra 1828'de Ruslar tarafından işgal edilmiş. Bayburt kasabasının görkemli harabelerine ve Rus topçularının oradaki varlıklarının izlerine bakınca bu harabelerin oluşmasına yol açan sebepler geliyor insanın aklına. Yunanların bağımsızlık mücadelesi ve Sakız Adası ile ona komşu adalardaki katliamlar geliyor insanın aklına. Lord Byron'ın *Türk kuvvetine ve Latin sahtekârlığına*⁷⁰ yönelik ateşli bir itirazla *The Isles of Greece*⁷¹ (*Yunan Adaları*) şarkısını söylediği geliyor insan aklına. Béranger'in⁷² bütün Avrupa'yı, kahraman İpsaralılarını⁷³ *Les rois chrétiens ne nous vengeront pas*⁷⁴ (*Hristiyan krallar intikamımızı almayacak*) ağdıyla kışkırttığı geliyor insanın aklına.

Bayburt'tan ayrıldıktan sonra kendimizi tekrar dağların arasına vurup neredeyse üzerimize sarkan tepelere oyulmuş bir patikada gitmeye başladık. Burası, yer yer İsviçre'deki Julier Geçidi'nin görkemli ıssızlığını, yer yer de Hobart'tan Tazmanyadaki Huon Nehri'ne kadar uzanan yolun güzelliklerini hatırlatıyordu.

Yolun iki yanında biten orman gülleri, yeşilin arasına canlı renkler serpiştirmişti. Sağda solda göze çarpan ve Cenevizli tüccarların, mallarını tepelerdeki haydutlardan korumak için inşa ettiği kalelerin yalnız harabelerinin gölgesi üzerimize düşüyordu. Orta Çağ'da İrandan gelen ticari malların büyük

70 Lord Byron'ın *The Isles of Greece* isimli şiirinde geçen bir ifade. [ÇN]

71 Lord Byron'ın bir şiiri. [ÇN]

72 Pierre-Jean de Béranger, Fransız söz yazarı, şair. [ÇN]

73 İpsara, Sakız Adası'nın batısında yer alan bir Yunan adası. [ÇN]

74 Béranger'in *Chant De Victoire Des Ottomans* isimli şiirinde geçen bir ifade. [ÇN]

bölümü bu yoldan geçiyordu. İpekle, baharatla, İran tezgâhlarında dokunmuş kumaşlarla ve İran madenlerinden çıkarılmış değerli taşlarla yüklü uzun kervanlar ağır ağır Avrupa pazarlarına doğru yol alırken haydutların saklandıkları yerden çıkıp o hazinelerin yanında at süren, tepeden tırnağa silahlı muhafızlarla savaşmayı göze almasına şaşmamalı.

Bu romantik harabelere daha yakından bakma arzusuyla kalelerden birinin yeryüzüyle gökyüzü arasında kartal yuvası gibi asıl durduğu sırta tırmandım fakat bu merakımdan hemen pişman oldum. Son derece güçlükle ve can havliyle çalılara tutunarak tepeye çıkmaya çalışırken aşağı kayıp kendimi tekrar yolda buldum, o sırada içgüdüsel olarak hayatta kalma isteği dışında her şeyi unutmuştum.

Akşama doğru sarp kayalıkların iki yanda dimdik yükseldiği kasvetli bir boğazdan geçtik. Güneş ışığının hiç ısıtmadığı hava buz gibiydi. Bu boğazdan çıktıktan kısa bir süre sonra, ismini unuttuğum bir köye geldik ve derhâl köy konağına giderek dinlenip yemek yedik. Burada, Sör Arnold Kembal'ın, sıradaki etabımızın sonundaki Pırnakapan'da⁷⁵ bulunduğunu ve yanında ataşe olarak Kraliyet Donanmasından Teğmen Dugald'ın olduğunu öğrendim.

Teğmen Dugald'a oraya geldiğimizi haber veren bir telgraf gönderdikten sonra yüksekliği bin beş yüz iki bin metreyi bulan bir geçitten geçerek yolculuğumuza devam ettik. Zirveye varınca Kopdağı diye bir yerde bir saat mola verdik; tepelerin, vadilerin ve uzaktaki dağların doruklarının harikulade manzarası ayaklarımızın altındaydı. Önümüzde, çok uzakta, ismi yüreklerimizde heyecan uyandıran sırma gibi bir nehir akıyordu.

75 Erzurum'un Aşkale ilçesine bağlı bir köy. [ÇN]

Büyük Fırat Nehri'ydi bu. Altımızdaki ovayı seyrederken hayretler içinde fark ettik ki efsanevi Aden Bahçesi'ne bakıyorduk.

Purnakapan'a varınca Sırp Savaşı'nda Niş'te tanıştığım Sör Arnold Kemball'a uğradım. Sör Arnold Kemball bize heyecanlı haberler verecekti. Erzurum'dan kısa bir süre evvel aldığı telgrafta Ruslar'ın müthiş bir taarruz yaptığı ve şehri ele geçirdikleri yazıyordu.

Ertesi sabah hızlıca yol alarak gün ortasında Fırat'ı geçip öğleden sonra saat beşte Erzurum'a ulaştık. Şehre girdiğimizde, tabii olarak Rusların orayı zapt ettiğini görmeyi bekliyorduk. Fakat Rusların pek meşhur üniformalarından eser yoktu. Sör Arnold Kemball'ın bize uzun zamandır beklenen Rus taarruzunun gerçekleştiğini söylediğinde yanlış bilgilendirilmiş olduğumuz kafamıza dank etti.

Doğruca İngiliz Konsolosluğuna yollanıp konsolosumuz Bay James Zohrab'ı ziyaret ettik. Bizi son derece samimi bir şekilde karşıladı ve şehirdeki durumun ne kadar ciddi olduğunu anlattı. Biz gelmeden bir hafta evvel Ruslar ağır bir taarruzda bulunup istihkâmlardan birini ele geçirmiş, Türkler iki bin ölü ve yaralı vermiş. Bunun neticesinde de biz oraya varmadan evvel Erzurum'da Türk sağlık personeline ilaveten bazı İngiliz doktorlar da olmasına rağmen hastane kaynakları zorlanmaya başlamış. Lord Blantyre, masraflarını kendi cebinden karşıladığı birkaç İngiliz doktor göndermiş ancak sağlık personelinin gücü çeşitli olaylar neticesinde tükenmiş. Mesela Doktor Casson ve Doktor Buckle esir alınmış ve o sırada Rusların elindeymiş. Doktor Guppy biz gelmeden bir hafta evvel tifodan ölmüş. Mevcutta cerrah olarak Charles Fetherstonhugh, daha evvel Edinburgh'dan tanıdığım James Denniston ve John Pinkerton vardı. Bu üçüyle birlikte bir masa ve iki koltuktan başka hiçbir mobilyası olmayan büyük, boş bir eve

yerleştik. Yatak olmadığı için yerde yattık ve herkesin Jonathan diye hitap ettiği, Siropé oğlu David isminde bir Ermeni uşak bize mütevazı yemekler pişirdi.

Eve yerleştikten sonra etrafa göz atacak zamanımız vardı. Erzurum'a dair ilk izlenimim olumlu oldu. İki bin metre yüksekliğindeki sıradağların rüzgâr almayan yamacının altında uzanan çok güzel bir şehre geldiğimizi gördüm, şehrin kendisi de deniz seviyesinden bin iki yüz metre yüksekteydi. Buranın dikkat çeken bir başka özelliği de hiç ağaç bulunmamasıydı, yakacak kaynağının değerini ve yakacaksız kalmanın verdiği korkunç sıkıntıyı bilen tecrübeli bir asker dikkatiyle hemen fark ettim bu durumu. En yakın ağacın, yüz on kilometre mesafedeki Soğanlı Dağı'ndaki büyük ormanda olduğunu öğrendim. Şehirde tek tük ağaç vardı ve dağlar, üzerinde soğuk çıplaklıklarını örtecek tek bir otun bile bitmediği kocaman, çıplak kayalardan ibaretti. Bu şartlar altında ahali yakacak olarak kâh bulunan kâh bulunmayan deve tezeğine bel bağlıyordu.

Erzurum'un etrafı büyük bir surla çevriliydi. Bu surlar aralıklı olarak hisarlarla, ayrıca bir hendek ve açılır kapanır köprüyle tahkim edilmişti. Tahran'dan gelen hemen hemen bütün ticaret buradan geçtiği için Erzurum çok önemli bir şehirdi ve çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu kırk bin kişilik nüfusu vardı. Evler taştan, sapaşlam inşa edilmişti ve çatıları dümdüzdü; evin sakinleri sıcak akşamlarda bu çatılarda geziyor, Türk kadınlarının tutkunu olduğu parlak renkli kıyafetler, manzaraya canlılık ve sıcaklık katıyordu. Şehirde birkaç tane çok güzel Ermeni kilisesi vardı. Bunların iç duvarları harikulade mavi çinilerle süslenmişti. Vilayet konağı da çok güzel bir binaydı. Su en çok kuyulardan tedarik ediliyordu ve ayrıca dağlardan gelen bir çay vardı. Fırat ise altı kilometre mesafedeydi.

Her bakımdan tam bir İngiliz olan, bir İngiliz eşe ve iki erkek evlada sahip Bay Zohrab, bizi Başkumandan Ahmed Muhtar Paşa ile tanıştırdı; Paşa bizi çok sıcak karşıladı ve geldiğimiz için teşekkür etti. Fetherstonhaugh, Denniston ve Pinkerton'ın Lord Blantyre Hastanesi olarak bilinen büyük bir hastaneyi idare ettiklerini öğrendik. Ben de Yenihan'da kurulmuş büyük bir hastaneyi Türklerden devralma işini hallettim. Pinkerton benimle gelmeyi kabul etti, diğer ikisi ise Lord Blantyre Hastanesindeki işleri tamamlayacaktı. Ben, Pinkerton, Woods, Harvey ve Yüzbaşı Morisot Yenihan'a yerleştik; sonra da gidip Türklerin emrinde çalışan bütün yardımcı, hizmetli ve cerrah kadrosunu devraldık. İki cerrah vardı. Bunlardan pansumancı olarak eğitilmiş olan Türk avuş, çok alışkan ve işine çok bağlıydı; ayrıca Türkiye'de tanıştığım en iyi adamlardan biriydi. Devraldığım herkese normal maaşlarına ilaveten, Türk hükümetinden aldıkları paranın yarısı kadar daha ücret ödemeyi kararlaştırdım. Türklerden paralarını tam olarak ne zaman alacakları hiçbir zaman belli olmadığından hizmetleri karşılığında ilave bir teşvik elde etmiş oldular. Para musluğu benim elimde olduğu için de onları doğrudan ben kontrol edecektim. Bize yardımcı olması için Schmidt isminde bir Macar cerrahi iş aldım. Ona hastanede bir oda verildi ve kurum cerrahı olarak vazifeye başladı. Bu sayede kanama vakalarında, bizden biri gelene kadar kanı durduracak ehliyyette biri her zaman hastanede hazır bulunacaktı.

Başlangıçta üç yüz yatak barındıran tam teşekküllü bir hastaneye dönüştürülmüş o eski handa, kısa sürede her şeyi düzene koyduk. Burası Plevne'de bıraktığım berbat binadan çok farklıydı. Stafford House Hastanesinin ana koğuşu otuz metre uzunluğunda, yirmi metre genişliğinde ve dokuz metre yüksekliğindeydi. Büyük cam tavan pencereleriyle havalandırılıp aydınlatılıyor, iki büyük sobayla ısıtılıyordu. Bu koğuşta

doksan sekiz yatak bulunuyordu. Altmış iki yataklı büyük bir koğuş daha vardı. Kapıları bu büyük koğuşlara açılan küçük odaların her birinde ise altı veya sekiz hasta kalabiliyordu. Hastaneyi ben devraldığımda hasta sayısı üç yüzdü. Bir ameliyathanemiz, bir ardiyemiz ve ofislerimiz vardı. Bir hastane ne kadar tablo gibi olabilirse ana koğuşlarımız o kadar tablo gibiydi. Mekân bal dök yala kabilinden tertemizdi ve yataklara, göz kamaştırıcı renklerde pırıl pırıl İran işi yorganlar örtülmüştü. Öğle vaktinin güneşi yukarıdaki tavan penceresinin vitrayından vururken kırmızılarını ve yeşilleri, kobalt mavisini ve limon sarısını, gül kızılını, sardunya pembesini ve menekşe morunu bütün koğuş kocaman bir çiçek bahçesi hâline gelene kadar içeri akıtıyordu. Fakat bu parlak renklerin arka planında yaralı askerlerin beyazlamış, süzgülün suratları acınası bir tezat olarak dikkat çekiyor ve o capcanlı tonlar, dehşetli acıları daha da güçlü bir şekilde gözler önüne seriyordu.

Başlarda hiç hasta gelmedi ve yaralılarından başka tedavi edecek kimse yoktu. Ölüm oranımız düşüktü, ilk hafta yüz kişiden sadece altısı öldü ve otuz kişiyi tedavi edip alaylarına gönderdik. Plevne'deki korkunç tecrübelerden sonra içinde bulunduğumuz vaziyet bizi çok rahatlattı ve keyiflendirdi. Fakat Erzurum'dan ayrılmadan evvel Plevne'deki hastanenin ızdıraplarını ve dehşetlerini gölgede bırakan şeylere şahit oldum.

Gelmekte olan belanın ilk emaresi, bir sabah bir tifüs ve birkaç tifo vakası keşfedilmesiydi. Biz sadece yaralıları tedavi etme şartıyla hastaneyi devraldığımız için bu vakalar derhâl merkez tıp hastanesine sevk edildi. Fakat o tek tifüs vakası beni çok endişelendirdi, geleceği kesin olan korkunç bir fenalığın alameti gibiydi.

XIII.

Muhasara Altında Bir Şehir

Yüksek ateş baş gösterdiği için koğuşları dolaşırken her hastayı endişeyle muayene ettiğimizi ve yaralılar arasında her gün üç dört tifüs vakasına rastladığımızı söylemeye gerek yok. Tifüse yakalananlar ayrılıp kendileri için hazırlanan özel odalara yerleştirildi çünkü yaralarının ağırlığı sebebiyle onları merkez hastaneye sevk edemiyorduk.

Aralık ayı başında hava iyiden iyiye bozuldu. Yoğun kar yağdı, hastaneler hasta doldu ve sonunda hastalarla yaralıların sayısı dört bine çıktı. Yüzbaşı Morisot ve Bay Harvey en değerli yardımcılarımı ancak Aralık'ın ilk haftasında İstanbul'a çağrılan Bay Harvey'in gitmek mecburiyetinde kalması bizi çok üzdü. Hava muhalefeti sebebiyle yolda oyalanan tercümanımız William malzemelerle birlikte gelip işinin başına geçti.

Kan zehirlenmesi ağır tahribat yarattı. Şiddetli soğuk, yaralıların çektiği acıyı katmerledi. Bir adamın kolunu omuzundan kestim, iyileşmesini umuyordum fakat havaya yenik düştü. Akciğer zarı iltihabına yakalandı ve bir gün içinde öldü.

Pinkerton, Woods ve ben, Fetherstonhaugh ve Denniston'la birlikte o büyük, boş Ermeni evinde yaşıyorduk. Sabahları herkes kendi hastanesine gider, öğle yemeğinde eve döner, öğleden sonra tekrar işbaşı yapardı. Tek seferlik yakılacak oduna iki peni veriyorduk ve tayınlar hem kötü hem de kıttı.

Fakat dur durak bilmeden çalışıyorduk ve Bay Zohrab bizi el üstünde tutuyordu. Bolca kışlık erzak tedarik edilmiş harika bir evi vardı. Bizi akşam yemeğine davet ettiğinde hiçbir ikramdan kaçınmazdı. Hoş bir İngiliz olan hanımı bize hep moral verir, iki oğlu da hastanede yardımımıza koşardı.

Rus kuşatmacılar uğursuz bir sessizlik içindeydi. Öğrendik ki Kars'a taarruz etmek için çok sayıda askerlerini Erzurum'dan çekmişler. Tifüs, kan zehirlenmesi, zatürre ve acı soğuk Ruslardan yanaydı; Erzurum'da her gün, en ağır top ateşi altında ölecek kadar adam katlediyordu. Woods da hastalandı ve işimiz çok ağır olduğundan onu İstanbul'a gönderdim. Böylelikle küçük tıbbi garnizonumuzun gücü bir kişi azaldı.

Şiddetli bir şekilde kar yağmaya başladı ve sokaklar çok kısa sürede elli altmış santim kalınlığında karla kaplandı. Geceleri sıcaklık eksi kırk dereceye kadar düşüyor, dışarıdaki askerler ciddi sıkıntı yaşıyordu. Her sabah, karakol vazifesindeki beş altı adamı karın üzerinde gözleri kapalı, tüfeklerini kollarının arasına sıkıştırmış hâlde ölü olarak bulurduk.

Bu sırada General Melikov,⁷⁶ Kars'a yapacağı büyük taarruza hazırlanıyordu. Uzun zamandır beklenen hücum nihayet başladı ve Ruslar, sonunu düşünmedikleri pervasız bir cesaretin ifadesi olan, tercüme edilemez "*Nichevo!*" haykırılarıyla Türk bataryalarına akın edip şehri zapt etti.

Melikov'un aklına, çok sayıdaki yaralı savaş esirini barındıracak yer bulamadığı için onları bize göndermek gibi parlak bir fikir geldi. Yürüyebilecek durumda olan herkesin sırtına bir battaniye, cebine de birkaç kuruş koyup hepsini Kars'tan

---

76 Mihail Loris-Melikov, 93 Harbi'nde Kafkasya Cephesi kumandanlığı yapmış Rus general. [ÇN]

Erzurum'a gönderdi. Donmuş toprak diz boyu karla kaplıydı ve bölük bölük yaralılar karı kanlarıyla lekeleyerek binbir güçlükle Kars'tan Erzurum'a kadar yürüdü. O korkunç yürüyüşte yüzlercesi öldü. Ahmed Muhtar Paşa bana, Kars'tan ayrılan iki bin adamdan sadece üç yüz on yedisinin Erzurum'a varabildiğini söyledi. Sağ kalanların ellisi bizim hastaneye geldi. Bunlardan biri, otuz kişilik bir grupla yola çıktığını, gruptan sadece on kişinin yolculuğu sağ olarak tamamladığını, o on kişinin yedisinin de soğuk ısırtığından dolayı bütün ayak parmaklarını kaybettiğini söyledi.

Bazı soğuk ısırtığı vakaları korkunç boyuttaydı. Kars'ı Erzurum'dan ayıran üç yüz kilometrelik karlı yolda yaralı bedenlerini sürükleyerek tedavi olmak için bize gelen iki adamın yaşadığı tecrübeyi bir hayal edin. Yürüyüşün başında elleri donmuş, son hafta ise bileklerinden parmaklarının ucuna kadar ellerinin sadece iskeleti kalmıştı. Bütün etleri çürüyüp dökülmüş, kemikleri kararmıştı. O kararmış iskelet ellerini önlerinde bitap ve acıklı bir vaziyette tutarak bana geldiler ve ben de bileklerindeki et kalıntılarını kestim. Adamların ikisi de Dante'nin capcanlı hayal gücünün dahi boy ölçüşemeyeceği o çetin yürüyüşün sonucunda öldü.

Biz de kalabalık hastaneleri boşaltmak ve salgın ihtimalini azaltmak için hafif yaralıların bir kısmını göndermek mecburiyetinde kaldık. Noel günü, çoğu ellerinden veya kollarından yaralanmış altmış altı kişiyi hastaneden gönderdik, bunlar Bayburt'a doğru yürümeye başladı. Lord Blantyre'in cömertliği sayesinde onlara; sıcak tutan kazaklar, iç çamaşırları, uzun çoraplar ve yün atkılar verebildik. Üç gün sonra otuz kişi daha gönderdik, bunların her birine kıyafetlere ilaveten Lord Blantyre'in sandığından on kuruş verdik. Adamların hepsi de sağ salim Bayburt'a vardı.

Hastaneler çok geçmeden o kadar kalabalıklaştı ki tifo ve tifüs daha şiddetli kasıp kavurmaya başladı. Daha evvel Plevne'de gördüğüm hastane kangreni de vahim bir şekilde tekrar baş gösterdi. Bizim hastanede sekiz kangren vakası vardı, bunların üçünü kaybettik. Diğer başlıca ölüm sebepleri, kan zehirlenmesi ve soğuk ısırığıydı.

Pinkerton ve ben, Morisot ile Williams'ın yardımıyla üç yüz hastayı gayet iyi idare ettik fakat Williams'ın ateşlenip izne ayrılması bizim için büyük bir darbe oldu. Ben, Pinkerton, Fetherstonhaugh ve Denniston akşamları yemekte bulduğumuz zaman piyango'nun ilk kime vuracağını merak ederek birbirimize bakıyorduk. Fetherstonhaugh'a vurdu... Hafif ateşi çıktı fakat kendini toparlamaya çalışıp her zamanki gibi işine gitti. Bir akşam biz yemekten Fetherstonhaugh yemek odasına girdi ve odasında gırtlak kesilmiş üç adam olduğunu söyledi. Apar topar odasına gittik fakat hiçbir şey yoktu. O zaman anladık ki Fetherstonhaugh'un çalışmayı bırakması gerekiyordu, biz de onu Trabzon'a gönderdik.

Onu uzun, çok uzun süre bir daha görmedim fakat daha iyi bir ifade bulamadığım için "tesadüf" dediğimiz tuhaf bir olay, bizi seneler sonra ilginç bir şekilde tekrar bir araya getirdi. Bu olay, Melbourne'de doktorluk yapmaya başladığım sıralarda yaşandı. Zaman zaman hatırladığım birkaç küçük anı dışında Anadolu'daki o hareketli günleri neredeyse unutmuştum. Bir gün mahkemede bir dava için bilirkişilik yapıyordum. Tanık kürsüsünden dışarı adımımı atar atmaz mahkeme heyetinde oturan bir adamın simasını hatırladığımı fark ettim.

"*Merhaba Ryan, nasılsın?*" dedi.

Tekrar baktım ve o adamın Denniston olduğunu anladım. Bana, İngiltere'den gezmeye geldiğini ve sırf meraktan mah-

keme salonuna girdiğini söyledi. Denniston'la konuşurken koridora açılan kapıdan dışarı baktım ve tanıdık bir sima daha gördüm.

“*Charlie Fetherstonhaugh'a ne oldu acaba?*” diye sordu Denniston.

“*Arkana bak, orada...*” diye cevap verdim. Charlie Fetherstonhaugh gırtlığı kesik o üç adamı Erzurum'daki hastanede bırakmış, sağlıklı ve güler yüzlü bir şekilde çıkageldi. O da âdeta gökten zembille inmiş ve tesadüfen mahkeme salonuna girmişti. O akşam birlikte yemek yiyip gönlümüzce eğlendik.

Süvariler durmadan Ruslara hücum ettiği ve düşman karakollar arasında neredeyse her gün küçük çatışmalar yaşandığı için, Erzurum'daki Stafford House Hastanesine sürekli sel gibi yaralı akar, bir grup yaralı ölür ölmez veya taburcu edilir edilmez başka bir grup getirildi. Soğuk ısırmaları vakaları çok artmıştı. Sık sık etleri kemiklerinin üzerinde çürüyen insanların ayaklarını veya ellerini kesmek mecburiyetinde kaldım. Tayınlar da azalmaya başlıyordu; herkese yetecek kadar yiyecek olmadığından ilk sıkıntı çekenler, hapisteki savaş esirleri oldu. O Erzurum Hapishanesi'nin içi, kolay kolay unutulmayacak bir manzara teşkil ediyordu. Tarifi imkânsız bir pislik içinde bir araya toplanmış mahkûmlar, gardiyanın ara sıra önlerine fırlattığı birkaç avuç çığ tahıl için vahşi hayvanlar gibi birbirini yiyordu. Yine de yaralılarımız için et suyu almaya devam ettik ve ben koşulları dolaşıp bunları ihtiyacı olanlara vermeye özen gösterdim.

Tayınlarla ilgili bir olayı hatırlayınca Edmund O'Donovan özellikle aklıma geliyor. O'Donovan, bir savaş muhabirinin merakının peşine düşüp İrlanda'dan ayrılan en haşarı, en zeki ve en ilginç dâhilerden biriydi. Bir akşam bize yemeğe geldi,

zekâsı ve becerikliliği bende çok olumlu bir izlenim bıraktı. Onu bir sonraki görüşüm, acilen gidip kendisini bir beladan kurtarmam istendiğinde olmuştu. Başına gelen şey o kadar ilginçti ki anlatsam kusura bakmaz diye düşünüyorum.

O'Donovan, İrlandalıların cana yakın cömertliğiyle altı Çerkes subayı yemeğe davet etmiş ve onlara mükellef bir sofraya kurmuş. Masada o kadar lezzetli, ağız sulandıran ve ağzının tadını bilenler için o kadar doyurucu bir yemek varmış ki Çerkesler çocuksu masumiyetleriyle o yemekten tabak tabak yemiştir. Yemeğin alışılmadık, tuhaf fakat nefis bir tadı varmış. Et, beyaz ve lokum gibiymiş. Yedikçe yediren kahverengi bir de sosu varmış. Çerkes subaylar, O'Donovan'ın anlattığı Dublin hikâyelerine nezaketen gülerken bir anlık gafletle midelerini doldurmuş.

Sonra O'Donovan, yemeği beğenip beğenmediklerini sormuş, Çerkesler de hararetle bir şekilde teşekkür etmiş. Daha evvel hiç öyle bir şey yemediklerini söyleyip ev sahibinden tarifini istemişler.

"*Tabii ki verebilirim...*" demiş O'Donovan, kahkahayı patlatıp ağzından tükürükler saçarak, "*Connaught'ın dışında gördüğüm en güzel domuzun etini yediniz, çok güzel pişmiş hem de!*" Sonra durumu Türkçe olarak açıklamış ve o dindar Müslümanlar yaygarayı koparmış. Masada çingar çıkmış hâliyle. Çerkesler hemen silahlarını kapıp ev sahiplerinin üzerine yürümüş, çatışmada olsalardı ancak o kadar hızlı davranırlardı. O'Donovan bir iki dakika masadaki şişelerle, şişeler bitince de bir sandalyenin ayaklarıyla kendini müdafaa etmiş. Fakat Çerkesler kalabalıkmış. Sofra darmadağın olup lambalar söndükten sonra, devrilen masanın ve birkaç dakika evvel İrlanda usulü yavru domuzun olduğu boş tabakların etrafında beş dakika süren heyecanlı bir kovalamaca yaşanmış. Mideleri o melun

hayvanla tıka basa dolu olan Müslüman Çerkesler kavgada dezavantajlıymış. O'Donovan'ın hizmetlisi odaya dalıp efendisinin yanına geçince olay iyice çığırından çıkmış. Tabancaların rastgele patlamasına rağmen sadece bir kişi yaralanmış, O'Donovan'ın kolundan vurulduğu anlaşılmış. Bu olay o zaman büyük kargaşaya sebep olmuş, Çerkesler bu hakaretin intikamını almaya yemin etmişti. Fakat onları nihayetinde sakinleştirmeyi başardık ve ilgilenilmesi gereken o kadar çok şey vardı ki mevzu kısa sürede unutulup gitti.

O'Donovan'ın başını belaya soktuğu tek olay bu değildi. Kısa bir süre sonra, evinin çatısında gezinirken aklına tabancayla atış talimi yapıp nişancılığını geliştirmek gelmiş. Altıpatlarını çekip sokağın ortasında kemik kemiren bir köpeği kurşun yağmuruyla tutmuş. Fakat romandaki meşhur karakter gibi, "sineği ıskalayıp İmparator'u vurmuş."⁷⁷ Yani köpeği ıskalayan bir mermi, tumbul bir Türk kadınının etli yerine isabet etmiş ve kadın, yandan aldığı bu darbe neticesinde çılgık çığla kaçmış.

O'Donovan bu sorundan kurtulmak için de beni çağırды ve olayı örtbas etmek için kadına on sterlin verdik. Bu sağı solu belli olmayan silah düşkününü, o zaman Daily News'un muhabiriydi fakat bu olayı, çizdiği eskizlerde iç görmedim. Aralık ayında Erzurum'dan ayrıldı. Daha sonra, Hicks Paşa'nın⁷⁸ ordusu Mısır'da bozguna uğrayınca O'Donovan orada öldü.

O sıralar Bay Zohrab'ın hizmetlerinden mahrum kaldık çünkü Kars düştükten sonra Rusların Erzurum'u işgal etmesi

77 Yazarının kim olduğu bilinmeyen *The Universal Songster* isimli eser ve bu eserde geçen bir ifade. [ÇN]

78 William Hicks, Mısır Hidipliğinde kumandanlık yapmış İngiliz asker. [ÇN]

hâlinde yaşanacak sıkıntıları önlemek isteyen Lord Derby,⁷⁹ İngiliz konsolosuna derhâl İstanbul'a gitmesini emretmişti. Bay Zohrab, karısı ve çocukları emre uyararak şehri terk etti. Bize çok yardımcı oldukları için gitmelerine üzüldük. Ancak giderken yakacak ve erzak dolu olan evini bize teslim etti. Hemen eve taşındık. Yaşadığımız kıt kanaat hayattan sonra yeni evimiz bize çok lüks geldi.

Bizim hâlimiz evvelkinden kat kat daha iyi olmasına rağmen şehirdeki insanların çoğunun durumu her geçen gün daha da kötüye gidiyordu. Her türlü ihtiyaç malzemesi azalmıştı ve Ahmed Muhtar Paşa İstanbul'a gönderilince onun yerine başkumandan olan İsmail Hakkı Paşa şehri idare etmekte zorlanıyordu. Aralık ayının sonuna doğru şehir nüfusunun bir kısmını tahliye etmek gerekli hâle geldi. Dört yüz erkek ile iki yüz kadın ve çocuktan oluşan bir grubun, Erzurum'a beş günlük yürüme mesafesindeki Erzincan'a gitmesi emredildi.

Bu yürüyüş, Kars'tan gelen yaralıların yaptığı yürüyüşle boy ölçüşecek kadar dehşetliydi çünkü Erzurum'dan çıkılan yolculuğun üzerinden daha bir gün geçmeden o zavallılar korkunç bir kar fırtınasına yakalandı. Kurtulabilenler güç bela Erzurum'a geri döndüğünde iki yüz kadın ve çocuktan biri bile sağ kalmamıştı. Yolculuğu idare eden miralayın karısı da dâhil olmak üzere hepsi düştükleri yerde ölmüş, rüzgârın savurduğu kar yığınlarının altına gömülmüşlerdi. Erzurum'a geri dönen askerlerin çoğu soğuk donması, dizanteri ve kötü hava şartlarından öldü. Korkunç bir kıyımdı...

Bütün hastanelerdeki hastalar humma, dizanteri, korkunç silah yaraları ve mikroplu hastalıklardan kırıldığı hâlde Anglosakson

---

79 Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı. [ç N]

zihniyeti kendisini o kadar tuhaf bir şekilde gösterdi ki Ruslar kapımıza dayanmasına rağmen Noel'de eğlence düzenlemeye karar verdik. Bundan evvelki Noel yemeğim, buzla kaplı Orhaniye yolunda tek başıma yediğim bir avuç mısırdan ibaretti. Aradan geçen bir sene çok çalıştım ve çok sıkıntılar çektim, hâlâ sağ olduğuma şaşırıyordum. Bu sebeple Erzurum'da bir Noel şenliği düzenlemeyi teklif ettim; Pinkerton, Denniston ve Woods da bu teklifi sevinçle kabul etti. Şehirdeki bütün Avrupalı doktorları davet edip onlara hakiki İngiliz Noel yemekleri yedirmeye karar verdik ve hazırlıklara koyulduk.

Bay Zohran'ın evine yerleşince güçlü kuvvetli iki uşağın hizmetinden faydalanma hakkını da devraldık. Bunlardan biri, otuz sene evvelki Erzurum kuşatmasında General Williams'ın tercümanlığını yapmış yaşlı Tom Rennison'du. Diğeri ise Vachin isminde bir Ermeni'ydi. Savaş gazisi Tom Rennison, etli turtanın nasıl yapıldığını hiç görmemişti. Vahe ise Noel pudingi değil pilav yapmayı biliyordu. Netice itibarıyla sadece menünün hazırlanması değil yemeği pişirme işi de sağlık personeline kaldı. Ve üzülererek söylüyorum ki o zamana kadar ameliyatta başparmaktan tut, bacağına kadar kesmedik uzuv bırakmamamıza rağmen yemek pişirme hususunda son derece cahildik. Bandaj makası kullanmakta üstümüze yoktu fakat Brillat-Savarin'in⁸⁰ sözleri bize Rigvedas⁸¹ kadar anlaşılmaz geliyordu.

Pinkerton ve Woods'la Avusturyalı ve Macar doktorları kıskançlıktan çatlatan Noel pudingi hakkında istişarede bulun-

80 Jean Anthelme Brillat-Savarin; 1755-1826 arasında yaşamış, *Lezzetin Fizyolojisi* isimli eseriyle tanınan Fransız avukat, yazar ve gastronom. Müellif burada Brillat-Savarin'in kitabına atıfta bulunuyor. [çN]

81 Hinduzim'in kutsal metinleri olan Vedalar'ın bir bölümü. [çN]

duk. Noel pudingi; Anglosakson yemeklerinin, kıta Avrupa'sı mutfaklarının hiçbir şeye benzemeyen atıstırmalıklarına üstünlüğünün göz kamaştırıcı bir emsali olacaktı. Sürekli mıymıntılık eden Vachin'in hazırlıklarımızı küçümsediğini, yaşlı Tom Rennison'ın ise kâh umutlandığını kâh korkuya kapıldığını fark ettim. Noel pudinginin içine ne konduğunu hatırlamak kolay değil. Denniston, içyağının çok önemli bir malzeme olduğunu duymuştu; bu sebeple Bay Zohrab'ın, daha iki gün evvel avluda gezen en iyi düvesinin etinden iç yağ aldık. Erzakların arasında bol bol kuş üzümü ve kuru üzüm bulduk fakat meyve kabuğu şekerlemesi yoktu. Tahrandan getirilen baharatlar da gençken mahalle bakkalında gördüğümüz şeyden oldukça farklı kokuyordu. Bolca unumuz vardı elbette ve şaheserimizi büyük bir tencerede karıştırmaya başladık. Karıştırma işi bitince malzemeler yapış yapış, şişkin, kauçuk kıvamında bir kütle hâline geldi; yanlılıkla tutkal kabına düşmüş bir kova dolusu kuş üzümüne benziyordu. Diğer arkadaşlar moral bozucu laflar etti fakat ben o iğrenç karışımı ikiye böldüğüm temiz bir çarşafa sardım ve Noel arifesinde sabaha kadar yatmadan demir döküm tencerede kaynattım.

Noel gecesi büyük bir ziyafet verdik, yirmi kadar Avrupalı doktor daha davetimize icabet edip misafirperverliğimizin tadını çıkarmak için geldi. Onlara, muhtemelen daha evvel hiç tatmadıkları ve büyük ihtimalle bir daha da tadamayacakları hakiki İngiliz yemekleri yedireceğimizi uzun uzadıya anlattık.

Talihsiz düve daha bir gün evvel kesildiği için eti biraz sertti. Turpumuz yoktu, sos da çok azdı. Fakat kazlar birinci kalitedi. Anadolu'daki her şey gibi kazların da eskilerden beri burarlarda yaşadığı belliydi, muhtemelen eski Erzurum kuşatmasını dahi görmüşlerdi. Fakat pek çok şeyin gücünü söndüren yıllar, kazların bacaklarını güçlendirmiş, kaslarını çelikleştir-

mişti; öyle ki sımsıkı dokuları parçalamak büyük güç gerektiriyordu ve insan o zorluğu aşınca yaşadığı tatminin verdiği sevinçle kaz etini bir güzel mideye indiriyordu. Etlı turtalar hakkında kesin konuşamam çünkü bu lezzetli yemeğin pişirilmesinden Woods sorumluydu ve meslektaşına saygı duysam da kullandığı malzemelerden şüpheleniyordum. Ancak şuna şahitlik edebilirim ki etli turtalardan birini elime alıp kaldırıncı bunların menünün iri ve ağır unsurları olduğunu anladım. Noel pudingini beklerken biraz endişelendim fakat yaşlı Tom Rennison'ın, yanan konyağın mavi alevleriyle çevrili Noel pudingi tabağını getirdiğini görünce eserini tamamlamış bir sanatçının sevinci kapladı içimi. Macar doktorlar övgü dolu sözler söylediler ve meşin kadar sert düve etiyle topçular için mükemmel bir mühimmat olabilecek kaz etini, İngiliz sofrasının sıradan yemekleri olarak kabul ettiler. Yemeklerin yanında bol şarap ve bardak bardak konyak içtiklerinden dolayı ilk tabaklarını bitirmekte zorlandılar ve Noel pudingi önlerine gelince yüzüne bile bakmadılar. Kömürleşmiş, sıyrılmış yüzeyinin etrafını alevler sarmış yemek berbat görünüyordu ve et bıçağı saldırısına dahi saniyeler boyunca dayanan tutkal gibi bir kıvama sahipti. Macar doktorlar önlerindeki Noel pudingi tabaklarına, gizlenemeyecek kadar gerçek olan endişeli ve şüpheli gözlerle baktılar. Ve ben de itiraf etmeliyim ki şaheserimden ağızıma bir kaşık attığımda tadının çiğnemeye harcadığım emeğe değmeyecek kadar kötü olduğunu gördüm. Bu, ilk ve son kez Noel pudingi yapışım oldu.

Ancak bu küçük aksiliklere rağmen hepimiz bir güzel Noel yemeğinin tadını çıkardık ve Bay Zohrab'ın şarap ve bira dolu mahzeninin köküne neredeyse kibrit suyu döktük. Gülüşerek, şarkılar söyleyerek ve birbirimize mutlu Noeller dileyerek ayrıldığımız sırada uzaktaki tepelerin zirvesindeki karın üzerinden gün ağarıyordu.

İki hafta içinde neredeyse hepimiz tifüse yakalandık ve bir ay içinde yarından fazlamız öldü.

Hastalığa yakalanan ilk İngiliz doktor, zavallı Pinkerton oldu. Hastalanmaktan çok korkar, dezenfektan olarak ceplerinde bol bol kâfur taşırdı. Ancak salgın hızını artırırken vakalara müdahale eden bir doktor için şahsi dezenfeksiyon teşebbüslerinin hiçbir faydası yoktu. Pinkerton hep tifüse yakalanmaktan korktuğundan bahseder, yakalanırsa asla atlatamayacağını söylerdi. Onun bu sözleri beni ve Denniston'ı çok endişelendiriyordu çünkü güçlü bir bünyeye ve sağlam bir vücuda sahip olmasına rağmen endişeleri, onu hastalığa daha açık hâle getirdi; böyle giderse tifüsün pençesine düştüğü takdirde iyileşme ihtimali düşük olacaktı. Sürekli hasta ve can çekişen insanların arasında dolaşa dolaşa sinirlerimiz gerildiği için en ufak şeylere önem atfetmemiz tabiiydi ve Denniston da ben de o ana kadar ölecekleri içine doğan hastalarımızın hepsinin öldüğünü dehşetle hatırladık.

Geçtiğimiz senenin son gününde Pinkerton hastalandı ve onu evde yatırdık. Ümitsizliğe kapılmıştı. Ağır bir tifüse yakalandığını hemen anladım. Çok huysuz bir hastaydı ve sorun çıkarmadan ne ilacını alıyor ne de yemeğini yiyordu. Artık sayımız ikiye inmişti ve her sabah Denniston'la birbirimize şaşkın şaşkın bakıyorduk. Bereket versin Denniston, Glasgow'daki öğrencilik yıllarında şiddetli bir tifüs geçirmişti ve muhtemelen tekrar hastalanmayacaktı. Ben de hastalanıp iyileşirsem iki hastanede birden çalışmaya devam edebileceğimizi düşündüm. Pinkerton üç dört gün sonra kısmi komaya girdi ve bir daha çıkmadı. Yatağında bitap vaziyette inliyor; zaman zaman çatışmalar, ameliyatlar ve isimlerini bilmediğim yerler ve insanlar hakkında anlamsız şeyler söylüyordu.

O dehşetli günleri öylesine net hatırlıyorum ki... İnsanın etini ısırın, uyuşturan sürekli bir soğuk vardı. Hastanede inim inim inleyen yaralıları, ateşler içinde kıvranan zavallı adamcağızları; soğuktan ellerini, ayaklarını, kulaklarını, hatta burunlarını kaybedip feci şekilde sakat kalmış mahlukları ziyaret ederek aralıksız çalışıyorduk. Üstüne bir de Pinkerton'a üzülyüyor, ikimizden birinin veya her ikimizin de zorluklara yenik düşüp hasta ve yaralıların çoğunun tıbbi yardımdan mahrum kalacağından korkuyorduk. Bütün bunlara ilaveten o dayanılmaz sinir bozukluğundan bizi kurtaracağı için memnuniyetle karşılanabilecek Rus taarruzunu beklemenin gerginliği de vardı.

1878 senesi Ocak ayının o ilk günlerinde Erzurum'daki ölüm oranı dehşet verici boyutlara ulaştı. Şehirdeki on yedi bin askerden üç yüz ikisi bir günde öldü. Günlük ölü sayısı çoğu kez iki yüzü buluyordu. Kurtulanlardan bir deri bir kemik kalmış olanların, ölen yoldaşları için donmuş toprakta mezar kazacak mecali kalmamıştı. Sonunda kazıyormuş gibi yapmaktan dahi vazgeçtiler. Cesetler şehirden bir kilometre kadar uzağa götürüldü ve şehrin surlarının hemen içine, karın üzerine bırakıldı.

Kar hâlâ kalkmadığı için elbette bütün yolcular kızakların üzerine yerleştirildi. Cenaze arabası vazifesi gören o küçük kızaklar, çeşitli hastanelerden toplanmış mahzun yükleriyle her sabah saat on civarında bizim evin önünden geçirdi. Ölen askerlerin cenazeleri soyulur ve Müslüman âdetlerine göre bembeyaz kefenlere sarılırdı. Her bir kızakta on on iki cenaze oluyordu ve sabahları dışarı baktığımda cenaze ekiplerinin vazife başında olduğunu görebiliyordum. Beyaz kefenli cesetler kızaklara balık istifi doldurulurdu. Kızaklar çok küçük olduğu ve arka kapakları bulunmadığı için cenazelerin çıplak ayakları ürkütücü bir şekilde arka taraftan dışarı sarkardı. Yorgun cenaze ekiplerinin çektiği bu küçük araçlar donmuş karın üzerinde

hayalet gibi sessizce ilerlerken uzaklardan gelen uzun bir uluma sessizliği bozar, bunu peş peşe başka ulumalar takip ederdi. Ta ki tam bin beş yüz aç köpeğin sesi soğuk, berrak kış havasının içinden korkunç bir uğultuyla gelip beyaz örtülü toprağın üzerinde ağır ağır ilerleyen beyaz kefenli cesetlerin geçit törenini seyredenlerin kanını dondurana kadar. Bir Parsi'nin⁸² cenazesinin üzerine, ziyafet çekmek isteyen pis akbabaların kanat çırparak üşüşmesi ürkütücü bir manzara olmalı... Küt burunlu timsahların sabırsızlıkla yüzdüğü Ganj Nehri'ndeki bir Gosain'in⁸³ cenazesi, en miskin Hindu'nun dahi hayal gücünü dehşete sevk ediyor olmalı. Fakat hiç kimse, Erzurum surlarının içinde her gün yüzden fazla ölü için düzenlenen cenaze törenlerinden daha tüyler ürpertici bir manzaraya şahit olmamıştır. Bu cenazelerde aç köpekler, uzuvlarını kaybetmiş cesetleri kapmak için amansız kavgalara tutuşur, cenazelere edilen yegâne dua, sabırsız köpek sürülerinin hırılıtları olurdu. *Korint Kuşatması* şiirinde bu ürkütücü manzarayı tastamam tasvir eden bir kıta vardır. Lord Byron, Korint'in surlarının dibinde dolaşan dönem Alp hakkında şu mısraları yazmıştır:

*"Surların dibinde o sıkı köpekleri gördü,
Cesetleri afiyetle mideye indiriyorlardı.
Bedenleri ve uzuvları yiyip yutarlarken
Ona bakıp da havalayacak vakitleri yoktu.
Bir Tatar'ın kafasındaki eti sıyırdılar,
Tıpkı taze incirin kabuğunu soyar gibi.
Sonra beyaz dişleri, bembeyaz kafatasını parçalayıp da
Kenarları kütleşince çeneleri kemiği kavrayamaz oldu,
Ölünün kemiklerini miskin miskin kemirirken
Doydukları yerden kalkamaz hâle geldiler."*

82 Parsiler, Güney Asya'da yaşayan Zerdüşt halk. [çN]

83 Gosainler, Hindistanda yaşayan dini bir topluluk. [çN]

Bu mısralarda şair, o Ocak ayının başlarında her sabah Erzurum surları içinde cereyan eden sahneyi sade bir şekilde aktarmak isteyenlerden çok daha ayrıntılı bir şekilde tarif etmiş.

O zamana kadar hem sivil hem de askerî nüfusu kırıp geçiren tifüse 8 Ocak'ta ben de yakalandım. İlk başta pek önemsememeye çalıştım ve ağrıyan başıma, tir tir titreyen bacaklarıma rağmen dolaşmaya devam ettim. İkinci gün hâlâ yatmayı reddederek aptallık ettim. O günün akşamı Pinkerton öldü. Ertesi sabah onu defnettik. Ağaç bulmak o kadar zordu ki Pinkerton'a tabut yapmakta büyük sıkıntı çektik. Fakat sonunda eski bir sandıktan bir tabut uydurduk. Pinkerton çok uzun boyluydu ve o derme çatma tabut, cenazesine küçük geliyordu. Adamakıllı bir kapak yapmaya yetecek tahta yoktu. Cenaze hazırlıklarını yaparken tifüs yüzünden şuurum neredeyse yerinde değildi. Arkadaşlarla birlikte cenazeyi defnetmeye gitmeden evvel hatırlayabildiğim son şey, zavallı Pinkerton'ın yumuşacık sarı sakalının ucunun dışarı çıktığı, üzeri açık içler acısı tabutun görüntüsüydü. Denniston, arkadaşımızın öldüğünü Vali Hakkı Bey'e haber verdi. Asker refakatçiler gidip yoldaşımızı, aynı yerde vazife başında ölen Doktor Guppy'nin yanına biz varmadan evvel defnetti. Cenaze törenini Erzurum'da bulunan Amerikalı misyoner Bay Cole yaptı; yanında karısı, ailesi ve Ermenilerin arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulunan genç bir Amerikalı kadın vardı. Törenden sonra askerler mezarın başında saygı atışı yaptı ve genç ordu cerrahının meslek hayatı böylece sona erdi.

Ben yatağa düşünce Lord Blantyre Hastanesi ile Stafford House Hastanesinin tıbbi ve yardımcı personelinden geriye kala kala bir tek Doktor Denniston kaldı. Guppy ve Pinkerton ölmüş; Williams, Morisot ve ben tifüse yakalanmıştık. Hâl böyle olunca Denniston hasta dolu iki hastaneyle ve evde

yatan üçümüzle kalakaldı ancak bu durumun altından kahramanca kalkmayı bildi.

Tabii ben o sırada hiçbir şeyin farkında değildim fakat neler olduğunu sonradan öğrendim. Denniston İngiliz hastanesini, biz gelmeden evvel orayı yöneten Türk idaresine iade edip Fransız Konsolosluğundan, diğer hastaneyle ve bizimle ilgilenirken kendisine destek olacak bir yardımcı bulmuş. Daha sonra bana, çok iyi bir hasta olduğumu söyledi fakat ben bundan şüphe duyuyorum. Bir gün beni ziyaret edip hap verdiğini hatırlıyorum, şuurumu neredeyse yitirmiş olsam da hapı yutuyor numarası yapıp dilimin altına sakladım ve Denniston odadan çıkar çıkmaz tükürdüm.

Amerikalı misyoner Bay Cole bazen gelip benimle otururdu. Onu hasta olmadan evvel tanıyordum ve mizacına hayrandım. Bana, çok iyi bir adam ve tam bir Hristiyan gibi görünüyordu. O zamanlar Erzurum'da ruhların şifa bulması da bedenlerin şifa bulması kadar tehlike barındırıyordu ve her iki dava için de şehitler verilmişti. Bay Cole, çocuklarından birini tifüsten kaybetti. O ve karısı Bayan Cole ile birlikte misyonerlik yapmakta olan azimli, yetenekli ve hevesli genç Amerikalı kadın da bu yüce hizmete canını feda etti. Denniston bütün gün hastanede her türlü yara ve hastalığa karşı tek başına çaresizce mücadele ederken pek çok kişi bizi ziyaret etmek için evimize geldi. Morisot ve Williams, hastalığın en ağır evresini benden daha çabuk atlattı fakat hepimizin bir süre daha takip edilmesi gerekiyordu.

Üzülerek söylüyorum ki hastalığım sırasında nezaketi elden bırakmış ve o güne kadar hanımlara her zaman gösterdiğimi düşündüğüm saygıyı tamamen ihmal etmiştim. Son on sekiz ayda o kadar az kadın görmüştüm ki kadınlarla karşı karşıya gelmek, zaten sağlıklı işlemeyen beynimi fazlasıyla rahatsız ediyordu.

Doktor Denniston'dan hemşireye çok ihtiyacım olduğunu duyan güzel yüzlü iki Fransız rahibe beni ziyaret ettiğinde de öyle oldu, onların varlığını derin bir şüphe ve güvensizlikle karşıladım. İri yarı, güçlü kuvvetli, kılı suratlı Türklerin arasında o kadar uzun süre çalışmışım ki hezeyan içindeki hayal gücüm hışırdayan etekler giymiş, yumuşacık beyaz elleri olan hemcins bu iki genç rahibeyi ayırt edemedi. Onları görünce öyle büyük bir korku ve telaşla bağırdım ki zavallılar kaçmak mecburiyetinde kaldı. *Ingoldsby Legends*'da⁸⁴ silahşör François Xavier Auguste'un bir resmi vardır, Auguste yatağında dehşete kapılmış bir vaziyette otururken yastığının her iki yanındaki sandalyelerde Rahibe Thérèse'in birbirinin aynısı olan suretleri oturmaktadır. O iyi niyetli rahibeler gelip yanıma otururken sözlerimi ve davranışlarımı korkutucu bulup sıvıştıklarında ve beni, kendi yerlerine gönderilen Peder Basilio isimindeki yaşlı bir Kapusen⁸⁵ rahibinin bakımına terk ettiklerinde ben de tıpkı öyle görünüyor olmalıydım. Peder Basilio geceleri yanımda oturur, bütün hayallerime gülerdi. Kibar, yaşlı bir adamdı. Fakat galiba iyileşmemi hiç bekleliyordu.

Yaşım genç olmasına rağmen korku hususunda oldukça tecrübeliydim ve samimi olarak söyleyebilirim ki ölümden zerre kadar korkmuyordum. Herhâlde beni kurtaran da bu oldu. Hastalığımın en ağır evresinde Denniston'a benim için korkmasın gerek olmadığını çünkü "nalları dikmeye" en ufak bir niyetim olmadığını söylediğimi hatırlıyorum.

84 Richard Harris Barham isimli bir İngiliz din adamının, Thomas Ingoldsby takma ismiyle yazdığı mitler, efsaneler, hayalet hikâyeleri ve şiirlerden oluşan derleme. [çN]

85 Kapusenler, Katolik Kilisesi'ne bağlı Fransisken tarikatının 1528 senesinde kurulmuş bir kolu. Giydikleri sivri başlıklı keşiş kıyafeti yüzünden "Kapusenler" olarak isimlendirilirler. [çN]

On iki gün boyunca çok fenaydım ve hastalık süresince yaşadığım olaylar beynimde hayal meyal izler bıraktı. Yine de daha sonra işlevini sürdürebilecek kadar güçlü olan beyinde, kısmi koma sırasında dahi bu olayların iz bırakabilmesi bilimsel açıdan hayli ilginç. Beyin kıvrımlarının olumsuz yönleri net bir şekilde belirlenmemiştir fakat irade, usta bir fotoğrafçı gibi bu olumsuzlukları kusursuz bir resim hâline gelene kadar rötuşlayabilir. Bu bilimsel gerçeği, Ermeni tercümanımız Vachin'in bize yaşattığı büyük şaşkınlıkla kendi kendime ispatlayabildim.

Şöyle oldu: Hastalıktan kurtulduktan sonra, zavallı Pinkerton'un özel eşyalarının listesini çıkaran Denniston'a yardım ediyordum; bunları akrabalarına gönderecektik. Fakat fark ettik ki 20 sterlinlik bir meblağ eksikti. Pinkerton, parasını Türk lirası olarak pantolonunun cebinde taşırdı. Ölümünden sonra, benimkinden daha büyük ve havadar olduğu için onun odasına geçtiğimde pantolonu yatağımın tam karşısındaki duvarda çiviye asılıydı. Ceplerine baktık fakat boştu. Sonra iyice düşünüp hatırlamaya çalıştım. Yavaş yavaş gözlerimin önünde bir resim belirmeye başladı; sağa sola yalpalayarak yürüyen gölgeli, sisli, hayal meyal bir şekil, bizi Trabzon'a götüren Messageries vapurunun motorları gibi sarsılan odayla, yatakla, sandalyeyle ve pencereyle birlikte etrafımda dönüp duruyordu. Messageries vapurunun kaptanı ne arıyordu burada? Hem o küçük vapur nasıl yüzecekti? Kaptan mı yoksa başka biri mi yüzdürecekti? Hastalık sırasında beynimin sağlıklı işlemeyen yüzeyine düşen o puslu gölgeye, iyileşmeye başlayan beynimin bütün irade gücünü odakladım. Sahneyi artık daha net bir şekilde yeniden görüyordum ve sallanan şeklin, yatağımın karşısındaki çiviye asılı pantolona yaklaştığını fark ettim. Motorlar yavaşladı, odanın dönmesi durdu. Nihayet şekil yatağıma doğru döndü ve yüzünü gördüm. Bu, vapurun kaptanı değil tercümanımız Vachin'di ve zavallı Pin-

kerton'ın pantolonun cebinden aldığı paraları temkinli bir şekilde sayıyordu.

Daha uzun düşündükçe her şeyi daha net bir şekilde hatırlamaya başladım. Kesin olarak emindim ki hırsız Vachin'di. Şuurumun kapalı olduğunu bilerek ve iyileşip de aleyhine tanıklık edemeyeceğime inanarak hiç utanmadan parayı gözümün önünde çalmıştı.

Ermeni'yi hırsızlıkla suçladık. Ona, inkâr etmesinin faydası olmadığını çünkü parayı aldığını gördüğümü söyleyince suçunu itiraf etti. Denniston'la kısa bir istişare yaptıktan sonra Vali Hakkı Bey'e bir pusula gönderdik. Vachin, eskiden işlediği suçların cezası olarak ve ileride daha erdemli biri olsun diye, valinin emriyle derdest edilip Erzurum Hapishanesine gönderildi. Hapse girmeden evvel 20 sterlini ondan geri aldık ve onu üç hafta boyunca, Kalküta'daki Kara Delik'in⁸⁶ bile hoş bir değişiklik sayılacağı bir yerde insan mutluluğunun istikrarsızlığı üzerine derin derin düşünmeye bıraktık. Ona arada bir battaniye ve yiyecek gönderdik, bazen de durumunu görmek ve pişman olup olmadığını anlamak için yanına uğradık. Zavallı garibanın hâli o kadar perişandı ve gardiyanların önlerine attığı azıcık çığ tahıl ve bayat kırıntılar için acımasızsa kavga eden yarı donmuş, yarı aç mahkûmların bulunduğu hapishanenin içi o kadar fenaydı ki merhamete gelip Hakkı Bey'den hırsız tercümanımızın tahliyesini rica ettik. Hapishaneden çıktığı gece Rusların yanına kaçtı ve onu bir daha görmedim. Vachin'le işte böyle vedalaştım.

86 Kalküta, Fort William'da bulunan dört metreye beş metre boyutlarındaki zindan. Bengal Nevvabı Sirac'üd- Devle'in birlikleri, 20 Haziran 1756 gecesi 146 İngiliz savaş esirini bu küçücük zindana atmış ve sabaha kadar esirlerin 123'ü ölmüştür. [ÇN]

XIV.

Erzurum'un Teslim Olması

Hastalığı atlatıp yataktan kalktığımda çok zayıf ve güçsüzdüm fakat Denniston'un bakımı sayesinde kısa sürede gücümü topladım ve sonunda yürüyüşe çıkmama izin verdi. Erzurum'un bulunduğu vadinin ilerisindeki tepeler hâlâ karla kaplı olmasına rağmen Şubat'ın ilk haftasında alçak kesimlerdeki karlar erimeye başlamıştı ve uzaktaki Kop Dağı'nın bembeyaz, göz kamaştırıcı zirvesi gökyüzüne doğru kristal bir mızrak gibi yükseliyordu.

Vadideki Erzurum'un sefil görüntüsü, dağların zirvelerinin dingin saflığıyla tezat teşkil ederek insanın hayal gücü üzerindeki derin etkisini ikiye katlıyordu. Hastalıktan yeni kalkmış bir adamın dengesiz adımlarıyla sokakları arşınlayıp sık sık duraklarken sağda solda, erimiş karın pis, boz bulanık sularında hastalığın ve ölümün uğursuz izlerini görebiliyordum. Şehri istila eden köpek sürüleri, kendilerine bırakılan ölümlerin kemiklerini sokaklara dağıtmış; ceset kalıntılarını bir süredir örten kar erimeye başlayınca da kemikler feci bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştı. Evimizin kapısının yakınında fildişi parçası kadar temiz bir kafatası gördüm. Ardından, yüz metre gitmeden yine acıklı bir görüntü gözüme ilişti; eli olmayan bir insan kolu kemiği. Kesiğin düzgünlüğü, kolun adam hayattayken kesildiğini gösteriyordu. Soğuk ısırtığı vakasıydı belki. Takatsiz ve ağır adımlarla yürürken her yerde, artık kendilerini örtmeyen kardan dışarı doğru mahcubiyetle bakan insan cesetleri gördüm.

Biraz sorup soruşturduktan sonra öğrendim ki ben şuursuz vaziyette ateşler içinde yataarken Erzurum'da korkunç şeyler olmuş. Şehir tam anlamıyla bir salgın hastanesi hâline gelmiş. Sivil ve askerî nüfus tifüsten kırılırken en ağır zayıyatı sağlık personeli vermiş. Yirmi yedi doktor hastalık kapmış. Bu yirmi yedi kişinin yarısından fazlasının hastalığa yenik düştüğü göz önüne alındığında tifüsün ne kadar habis olduğu anlaşılabilir. Ben sağ kalanlardandım. O zaman biliyordum ki hayatımı özverili cerrah James Denniston'ın becerisine ve bakımına borçluydum.

Hastalıktan kırılmış şehri dolaşırken her yerde karın içinde yatan ölümler gördüm. Yaşayanlar ise benim gibi iğne ipliğe dönmüş, sokaklarda ayaklarını sürüye sürüye geziyordu. O sırada Ruslar, toplarını getirip hastalığın başladığı işi bitirmek için avuçlarını ovarak şehrin kapılarının önünde karların erimesini bekliyordu. Sonra kafamı kaldırıp dağlara bakınca erişilmez zirvelerinin, insanların acısının ve acizliğinin üzerinden gökyüzüne yükseldiğini gördüm. Bulutların gölgesi güneyedeki büyük bir kar tarlasının yüzeyinde dolaşıyor; mavi gökyüzünü delen buzlu zirve, güneş ışığıyla parlıyordu. Manzara, meşhur Fransız şairin şiirini tasvir eden bir tabloyu andırıyordu:

En haut la cime, [Yukarıda zirve,]

En bas l'abime. [Aşağıda uçurum.]

En haut mystère, [Yukarıda gizem,]

En bas misère. [Aşağıda sefillik.]

Kısa yürüyüşümü tamamlayıp eve yaklaşınca kapının yanında küçük bir kalabalığın toplandığını gördüm. Bir dakika sonra, İstanbul'dan bir yardım heyetiyle birlikte gelen eski dostlarım Doktor Stoker ve Doktor Stiven'le kelimelerle anlatılamayacak kadar duygulu bir şekilde el sıkışıyordum.

Ben hastayken yalnız kalan Denniston, Rus hatlarını geçip Erzurum'un vahim durumunu bildiren bir mektubu İstanbul'a göndermeyi başarmış; Doktor Stoker ile Doktor Stiven da derhâl bir yardım ekibi oluşturup gönüllü olarak gelmiş. 27 Ocak günü Trabzon'a varınca hemen Erzurum'a doğru yola çıkmışlar. Yolculuk hazırlıklarını Bay Biliotti halletmiş. Fakat bindikleri posta atlarını dinlendirmek için ilk gecenin büyük bölümünü Cevizlik'te⁸⁷ geçirmişler ve giriştikleri işin tehlikeleri, geri dönmelerine sebep olmuş. Bu iki kahraman, ertesi sabah erkenden yola çıkıp yorgun atlarla ve iş yapmaya gönlü olmayan rehberle önlerinde uzanan, kar ve buzla kaplı iki yüz kırk kilometrelik yolda ilerlemeye başlamış. Yol son derecede zorluymuş. İki yüz elli metrelik bir uçurumun kenarında kıvrıla kıvrıla ilerleyen altmış santim genişliğindeki patika buz tutmuş ve kayıyormuş. Kalınlığı yer yer beş metreyi bulan kar yığınları da onları içine çekme tehlikesi teşkil ediyormuş. Yük atları birkaç kez düşmüş ve grup, hayvanların sırtındaki eşyaları indirip tekrar yüklemek mecburiyetinde kalmış. Bu yüzden çok gecikmişler ve hava karardıktan iki saat sonra Zigana Geçidi'nin zirvesine ulaşıp geceyi geçirmek için orada kamp kurmuşlar. Ertesi gün Gümüşhane'ye varmışlar ve Trabzon'dan ayrılmalarından sonra ilk kez posta atlarını burada değiştirmişler. Yardım ekibi on sekiz saatlik uzun bir mücadelenin ardından Gümüşhane'den Bayburt'a ulaşmış. Biraz zor olsa da yeni atlar bulduktan sonra bütün yol boyunca karşılarına çıkan en zorlu geçidin eteklerindeki Kop⁸⁸ köyüne yollanmışlar.

Orada başlarına bir talihsizlik daha gelmiş. Yolculuğun daha evvelki safhalarında birkaç kez işi bırakmaya niyetlenen rehber,

87 Trabzon'un Akçaabat ilçesine bağlı köy. [ÇN]

88 Bayburt merkeze bağlı bir köy. [ÇN]

dağın zirvesine giden yolu yarılacaklarında, öyle bir havada dağ geçmenin çılgınlık olduğunu ve aşağıdaki vadide ara sıra gümbürtüsünü duydukları gibi bir çığın getireceği ölüme davetiye çıkardıklarını söyleyerek bir adım daha atmamayı reddetmiş.

İki doktor, geri dönmek isteyen rehberi bırakıp yük atlarını yanlarına alarak yeniden zirveye giden yola koyulmuş. Bir ara bir kar yığınının içine batmışlar fakat kurtulmayı başarmışlar. Dokuz saat süren büyük bir mücadeleden sonra Kop Dağı'nı aşarak Pırnakapan denen bir yere varmışlar ve orada, Rus karakollarına yaklaştıklarını anlamışlar. Geçidin zirvesinde kar tabakası o kadar kalınmış ki telgraf direkleri olmasaymış bütün ekibin, yollarını kaybedip ölmesi işten bile değilmiş. O direklerin işaretlediği yolu takip edip bir Kazak muhafız birliğinin bulunduğu Aşka-le'ye kadar gidebilmişler. Kazaklar, İngiliz bayrağını ve sıhhiye flamasını çeken cesur doktorlara İlica'ya⁸⁹ kadar refakat etmiş. General Sistoviç onları orada çok sıcak karşılamış. İzin almak için Grandük Mihail'e⁹⁰ telgraf çekme mecburiyetinden kaynaklanan kısa bir gecikmeden sonra Erzurum'a gitmelerine izin verilmiş ve 3 Şubat'ta şehre varmışlar. Gönüllü olarak üstlenilen ve her türlü tehlikeye karşı sarsılmaz bir azimle tamamlanan yedi günlük bu tehlikeli yardım yolculuğu, bunu gerçekleştiren iki cesur adamın yılmaz özverisinin örneği olarak tıp mesleği tarihinde mutlaka yaşmalıdır. Stoker ve Stiven, hastalık haberrimin İstanbul'da büyük bir üzüntüyle karşılandığını ve Erzurum'a vardıklarında beni sağ bulurlarsa iyileşmem için derhâl başkente göndermek üzere emir aldıklarını söylediler. Ayrıca,

89 Erzurum'un Aziziye ilçesinin eski ismi. [çN]

90 Grandük Mihail Aleksandroviç Romanov; Rusya imparatoru III. Aleksandr'ın beşinci ve en küçük oğlu, son Rus imparatoru II. Nikolay'ın en küçük kardeşi. [çN]

İzmit Körfezi'nde vazifeli Koramiral Sir Edward Commerell'in davetiyesini de getirdiler. Commerell, sağlığıma kavuşmam için kendisini gemisinde ziyaret etmemi istiyordu.

Fakat batan bir gemiyi terk etme düşüncesi bana ters geldi. Sonunda, Stiven'in Yüzbaşı Morisot'u da alıp geri dönmesini, Stoker'ın ise hastanelerle ilgilenmek üzere Denniston'la ve benimle kalmasını kararlaştırdık. Böylece Stiven ve Morisot'la vedalaşıp kendimizi yeniden hastane işlerine adadık. Hastalığım sırasında Türk makamlarına iade edilen Stafford House Hastanesi berbat vaziyetteydi fakat dört beş günlük yoğun çalışmanın ardından her şeyi tekrar yoluna koyduk.

O sırada hastalık şehri kasıp kavuruyordu. Tifüsün ve tifonun yol açtığı tahribat korkunç boyutlardaydı. Biz üç İngiliz doktor çok yoğunluk ve askerî hastanedeki işlerimizden ne zaman bir saat ayırabilirsek o vakti şehirdeki fakir Ermenilerle ilgilenmeye ayırıyorduk. Zengin tabakayla ilgilenmeyi tercih etseydik daha dolgun ücret alabilirdik ancak bütün boş vaktimizi, bakacak kimsesi olmayan fakirlere ayırmanın doğru olduğunu düşündük.

Hastalarımız arasında, oranın yaşlı Katolik Ermeni başpiskoposu da vardı. Kendisiyle ilgilendiğimiz için Denniston'a ve bana minnettardı. İyileşince bize para vermek istedi fakat reddettik. Sonra bize sahip olduğu tek değerli eşyayı vermek için ısrar etti. Bu eşya, Ağrı Dağı'nın eteklerindeki, çok eski zamanlardan kalma bir yer altı köyünden çıkarılan ve iki yılan başıyla süslenmiş büyük bir bronz halkadan ibaret bir bilezikti. İki bin üç yüz senelik falan olmalıydı. Ataları, Maraton'da Atinalıların miğferlerinde parıldayan güneş ışığını görmüş veya Salamis'te küreklerini çektiği Pers gemisini, Yunan kadırgasının burnunun delip geçtiğine şahit olmuş hünerli bir zanaatkar tarafından şekil verilen bu tuhaf ziynet eşyasını kabul ettik. Asırlar gelip geçerken ve hanedanlar, gölgeler gibi geçip giderken bu

eski bronz bileziğin üzerindeki yılanlar yer altı köyünde uykuya dalmış fakat sonunda yeniden gün ışığına çıkmışlardı. Denniston ve ben, bu yeni eşyamıza şaşkınlıktan azade bir merakla baktık. Sonra, o bilezik için yazı tura atmaya karar verdik ve havaya attığımız, âdeta dün darp edilmiş Türk kuruşunun dönüşü, Serhas⁹¹ zamanından kalma o yadigârı Denniston'a verdi.

Arkeolojik nesnelerin İngiliz doktorlar tarafından ilgiyle karşılandığı duyulur duyulmaz olağanüstü çeşitlilikte antik harikalar dikkatimize sunuldu. Şehirdeki belirsiz durum sebebiyle sahipleri, hazinelerini yok pahasına satmaya hazırdı. Bu koleksiyonculardan bazısının, hazinelerini elden çıkarmaya can atmaları çok acıklıydı. Bir tanesi bana birkaç doz kinin fiyatına, Büyük İskender zamanında yüce bir zata ait olduğunu söylediği demirden bir mühür yüzüğü verdi ve yarım şişe brendi karşılığında üzerinde, British Museum'daki antik çağ uzmanlarını hayrete düşürecek yazılar bulunan tuhaf bir siyah taş satın alabilirdim. Bir gün, İngiliz Konsoloslüğunda resmî bir makamda bulunan Magack isimli bir Ermeni bana, üzerine boğa başı basılmış altın bir sikke getirdi. Bunun, ikinci Pers kralı zamanında darp edildiğini ve Londra'da yetmiş sterlin edeceğini söyledi. Fakat adamın söyledikleri beni yeterince ikna etmedi ve sikkeyi otuz sterline satın almayı reddettim.

Sokaklardaki kar erimeye başlamış olsa da hava hâlâ çok soğuktu ve Rusların, toplarını getirmek için sadece karların tamamen erimesini beklediğini biliyorduk. Ancak bereket versin ki bir bombardımana göğüs germemiz istenmedi çünkü Kars'ın ve Plevne'nin düşmesiyle hem Anadolu'da hem de Avrupa'da savaş fiilen sona ermiş, ateşkes söylentileri yayılmaya başlamıştı.

91 Ahameniş İmparatorluğu'nun Pers kralı. [ÇN]

Nihayet birgün şehirde iki Rus süvari subayı gördüm ve hızla eve dönüp ne olduğunu öğrenmesi için Tom Rennison'ı karargâha gönderdim. Bunların, St. Petersburg'dan İstanbul'a gönderilen telgrafları getiren iki müzakereci olduğu haberiyle geri döndü. Bu telgraflarda başkumandana, ateşkes şartları icabı şehrin Rus birlikleri tarafından işgal edileceği bildiriliyordu.

İsmail Hakkı Paşa bu haberi duyunca öfkeden ağladı ve büyük bir kederle sakallarını yoldu. Yaralar ve hastalıklar yüzünden büyük zayıat vermiş olmalarına rağmen birlikler de şehrin, müdafaa hattına bir darbe bile indirilmeden düşman tarafından işgal edilmesi ihtimali karşısında umudunu yitirmişti. Ancak ağıt yakmak faydasızdı. İki gün sonra şehrin kapıları açıldı ve General Melikov, etrafında kurmaylarıyla birlikte Erzurum'a girip şehre yerleşti.

Aynı günün gecesi ben, Denniston ve Stoker rahat evimizde oturmuş akşam yemeği yerken Melikov'la beraber gelen dört Rus doktor bize uğradı. Rus Kızılhaç Cemiyetine mensuplarmış. Gece nerede konaklayacaklarını bilemediklerini söylediler. Atlarını bizim ahıra gönderdikten sonra birlikte yemek yiyip geceyi bizde geçirmelerini teklif ettik. Teklifi seve seve kabul ettiler. Onlara mükellef bir yemek yedirdik, çok beğendiler. Fakat bu birlikteliğin başarısına gölge düşüren tek sorun, sohbet ederken yaşadığımız zorluktu.

Bu olay üzerine, Fransızca konusundaki içler acısı eksikliğim, o zamana kadar kurşunlara, top mermilerine, hastalığa ve soğuk ısırtığına rağmen korumayı başardığım canımı tehlikeye soktu. Ne Stoker ne de Stiven diploması dili bilgilerimi, okuldaki dördüncü sınıf günlerinde kendilerine eziyet olan düzensiz fiillerden öteye götürebilmişti. Avustralya'daki ilk günlerimde binbir zahmetle öğrendiğim ve sonradan pratik yapmadığım

için geliştiremediğim Fransızcam ise, Stratford-atte-Bowe⁹² şivesindeydi. Hâliyle hem kapımızdaki hem de soframızdaki düşmanla sohbet konusu bulma hususundaki mahcubiyetimiz, hoş sözler söylemekte yaşadığımız zorluk sebebiyle daha da arttı. Tabii olarak mesleki konulardan söz açıp Evliyatepe ile Nalbanttepe çevresinde yaşanan çatışmalarda Ahmed Muhtar Paşa'nın askerleriyle birlikte ateş altında kaldıktan sonra Kars'tan Erzurum'a giderken Kazakların esir aldığı meslektaşlarımız Doktor Casson ve Doktor Bucky'den bahsettim. Rusların, esir alınan bu iki doktora çok iyi davrandığını ve gönüllerini hoş tuttuğunu duyduğumu söylemek istedim. Ancak, bir lisandaki kelimeyi başka bir lisandaki benzer telaffuza sahip kelimeyle tercüme etmeye kalkışmak gibi yaygın bir okul çocuğu hatasına düşerek bambaşka bir şey söyledim. Meslektaşlarımıza yapılan iyiliklere karşılık minnetimi gösterme niyetiyle tebessüm ederek her ne kadar kötü niyetli ve küçümseyici bir hakaret olarak yorumlansa da şu cümleyi kurdum: “*Duydum ki arkadaşlarımızla çok alay etmişsiniz.*”⁹³ Tuhaf bir sessizlik oldu. Hani büyük bir akşam yemeğinde, komşunuza karşıda oturan çirkin kadının kim olduğunu sorarsınız, o da karısı olduğunu söyler ya. İşte tam öyle bir sessizlik yaşandı. Sonra Rus doktorlar kendi aralarında heyecanlı heyecanlı konuşmaya başladı ve bir tanesi ayağa fırlayıp yüzüme karşı saydırdı; söylediklerinin şaşkınlık, öfke ve özür talebi manasına geldiğini belli belirsiz hissettim. Büyük bir çam devirdiğim belliydi fakat hatamı te-

92 Londra'ya birkaç kilometre mesafede bulunan bir kasaba. [ÇN]

93 Müellif burada, İngilizcede “hoş, güzel, iyi” manasına gelen “pleasant” kelimesiyle Fransızcada “alay etmek, dalga geçmek” manasına gelen “plaisanteries” kelimesini kastetmektedir. Yani Fransızca olarak “Duydum ki arkadaşlarımıza çok iyi davranmışsınız.” yerine “Duydum ki arkadaşlarımızla çok dalga geçmişsiniz.” demiş. [ÇN]

lafı etmek için nafîle uğraştım. Ne kadar dil döksem de düello yapmak için bağıra çağıra ısrar eden misafirlerimizi memnun edemedim. Vaziyet sarpa sarmıştı. Böyle tehlikeli bir durumda can yoldaşım olacak Morisot maalesef İstanbul'daydı fakat darda kalan insanın zekâsı fevkalade keskinleşiyordu. Bir anda, II. Pers kralı zamanında basılmış boğa başlı altın sikkenin sahibi Magack'ın akıcı bir şekilde Fransızca konuşabildiği aklıma geldi. O çok değerli sikkeciyi hemen yaka paça getirttik. Sikkesini almadım diye beni affetmediğine emin olsam da eğitim eksikliğimin beni soktuğu sıkıntılı durumu misafirlerimize açıklamayı lütfetti. Sonradan, Rus doktorların çok iyi adamlar olduğunu anladık. Yanımızdan ayrılmalarından sonra General Melikov, onlara gösterdiğimiz misafirperverlik dolayısıyla bize teşekkürlerini sunmak için yaverini gönderdi.

Gelen yaverin ismi Yüzbaşı Serge Pizareff'di. Rusların şehre yarın resmî olarak gireceğini ve merasimi seyretmek istersek bize at gönderip emrimize amade olacağını söyledi. Böyle bir teklifi kabul ettiğimizi söylemeye pek tabii ki gerek yok.

Yüzbaşı Serge Pizareff'in beni çok etkileyen bir yönü vardı. İngiltere'de bulunmuştu ve İngilizler kadar iyi İngilizce konuşuyordu. Rus doktorların ona Fransızca eksikliğimizi çıtlatmış olabileceğini tahmin ettim fakat menfaat uğruna aşağılanmayı görmezden gelmeye hazırdım.

Yüzbaşı Pizareff'in lütfü sayesinde merasimi en güzel yerden seyrettik; sabahleyin Kazaklar bize atlarımızı getirdi ve gösterinin yapılacağı, surların içindeki büyük meydana gittik. Çok etkileyici bir gösteriydi. Şehrin dışında, bütün birliklere ait altmış bin Rus askerinden oluşan bir kolordu çeşitli köylere yerleştirilmişti. Bunları hepsini şehre aynı anda sokmak makul görülmedi fakat her alaydan süvari, piyade ve topçulardan oluşan bölükler şehre doğru yürüyüp kapıların önünde tugaylar

oluşturdu. Ardından, bando uygun adım yürüyüş müziği çalarken emirle birlikte sancakları dalgalandırarak ilerlediler ve birkaç ay evvel sur boyunca dizilmiş tabyalardan açılan ateşle püskürtülen ve bozguna uğrayıp kaçan o alaylar tek bir kurşun sıkmadan Erzurum'a girdiler.

General Melikov şehri ve surları müdafaa eden tabyalar arasındaki büyük alanda birlikleri teftiş etti. Soğuk, berrak ve keyif verici bir gündü. Işıl ışıl parlayan karın sert ve düz yüzeyi, hâlâ birliklerin batmadan yürümesine izin verecek kadar güçlüydü fakat ara sıra bir subayın atının ayağı sert kabuğun altındaki yumuşak, toz gibi kara batıyor, sonra homurdanıp bata çıka yoluna devam ediyordu.

Biz üç İngiliz ise uzun tüylü, güçlü Kazak atlarının sırtında oturup bir seferin başarıyla neticelenişini kutlayan büyük kuzey gücünün muazzam gösterisini karışık duygularla izledik. İlgüdüsel olarak İngiltere'nin de aynı büyük güçle yakın savaş mesafesine girdiğini tahmin etmiştik fakat meselenin hâlâ sürüncemede olduğunun, savaş ve barış terazisini bir adamın titremeyen elinin tuttuğunun pek farkında değildik. Ayastefanos Anlaşması yeni imzalanmıştı. Sultan'ın 3 Mart'ta imzaladığı evrak, Rusya ile Türkiye arasındaki savaşı bitirdi. Fakat Osmanlı hükümeti barışı belli bir bedel karşılığında satın almak mecburiyetinde kaldı. Rusya sadece üç milyon ruble tazminat almakla kalmayıp Anadolu'da çok büyük bir bölgeye sahip oldu ve Avrupa'da ciddi üstünlükler elde etti.

Biz, Kazak başıbozukların atlarının sırtında oturup Rus birliklerinin tezahüratlarını dinlerken Lord Beaconsfield anlaşma hükümlerini önüne almış, İngiltere'nin politikasını geliştirdi. Berlin Kongresinin ardından, 15 Mayıs'ta Lord Salisburyle birlikte "onurlu barışla" Londra'ya döndü.

Ayaklarımızı büyük Kazak üzengilerinin içinde sallayıp esintiyle birlikte hafif hafif dalgalanan Rus sancaklarının karın üzerindeki gölgelerini seyrettiğimiz sırada bir İngiliz filosu Beşik Koyu'na doğru yol alıyor ve Hindistan hükûmeti büyük bir Hint kuvvetini Malta'ya sevk etmeye hazırlanıyordu. Bunun sebebi, Rusya'nın Ayastefanos Anlaşması'nı Beaconsfield'in kesin talebi gereği diğer devletlere ibraz etmeyi reddetmesi ve İngiltere'nin takındığı kararlı tutum onu Avrupa üzerindeki hak iddialarını değiştirmeye mecbur bırakana kadar yoluna devam etmesiydi. Bütün bunları o zaman bilmesek de Rus birliklerini çok kısa bir süre sonra tamamen farklı şartlarda görebileceğimizin farkındaydık ve bu fikir, vaziyete ilginçlik katıyordu.

Rusların geçit töreninde yürüyüp büyük bir kare düzeni oluşturmalarını izledik. General Melikov ve karargâh heyeti atlarının sırtında oturuyor, üzerine kara kartallar işlenmiş sarı ipekten imparatorluk sancakları caka satarcasına dalgalanıyordu. Sonra işaret verildi ve bütün alayların bir araya toplanmış bandoları Rus millî marşını çalmaya başladı. Askerler, savaşın sona ermesinin ne kadar hoş karşılandığını gösteren bir iyi niyetle tezahüratlar etti. Bizim Erzurum'da yaşadığımız sıkıntılar fazlasıyla şiddetliydi fakat şehrin dışında, karın üzerinde kamp kuran Rus ordusunun çektiği cefa, bizim yaşadıklarımızdan katbekat fazlaydı. Bizzat General Melikov bana, ordusunun yüzde kırkını tifüsten ve kötü hava şartlarından dolayı kaybettiğini söylemişti.

Ordu papazı sıfatıyla birliklere eşlik eden bir din adamı; yüce Tanrı'nın, haçın askerlerini kâfırlara karşı muzaffer eylediğini bildiren heyecanlı bir nutuk irat etti. Sonra geçit töreni sona erince adamların, istedikleri yere gitmelerine izin verildi. Ardından birkaç araba dolusu şarap getirildi ve Hristiyan dünyanın galipleri görkemli bir içki âlemine koyuldu.

Yolculuk yapabilecek durumdaki bütün Türk askerleri, Rus ordusuna yer açılın diye Erzincan'a veya Bayburt'a gönderilmişti fakat hastanede bakmamız gereken iki bin kadar adam vardı ve bunları başka yere göndermek mümkün olmadığı için Stoker, Denniston ve benim işimiz başımızdan aşkındı. Şehirdeki fakir Ermeniler hastalıktan kırılıyordu. Bu zavallıklar tıbbi yardım için neredeyse tamamen bize bağımlıydı yani kolayca tahmin edilebilir ki başımızı kaşıyacak vaktimiz yoktu.

General Melikov, geçit töreninden bir süre sonra beni, Stoker'ı ve Denniston'ı davet etti. General'in yaveri harikulade dostumuz Yüzbaşı Pizareff'in yol göstericiliğiyle karargâha gittik. Orada, kendisine ikametgâh olarak seçtiği büyük evde Rus General'le tanıştık.

General Melikov o zamanlar etkileyici bir görüntüye sahipti ve tepeden tırnağa tam bir askerdirdi. Uzun boylu ve kaslı vücudu, gaga burnu ve siyah, parlak gözleri onu hemen bir askerî lider olarak öne çıkarıyordu. Bizi büyük bir nezaketle karşıladı ve ne kadar çok çalıştığımızı, sadece hasta ve yaralı askerlere değil fukara sivil halka da yardım ettiğimizi duyduğunu söyledi. Bize yardım etmek için elinden gelen her şeyi yapacağına söz vererek şehrin sıhhi şartlarını iyileştirmekle ilgili tavsiyelerde bulunmamızı istedi ve fikirlerimizi her yönüyle yerine getirme hususunda istekli olduğunu ifade etti. Generalin bu kibar ve düşünceli tavrından cesaret alarak ona birkaç gün sonra bir mektup yazdım fakat ne yazık ki Fransızcamın yetersizliği beni bir kez daha, General Melikov'un izin verdiğine asla inanmayacağım bir muameleye maruz bıraktı.

Sorunun asıl sebebi Türk Baştabip Hüseyin Efendi'ydirdi. Hüseyin Efendi, yaralıların İngiliz hastanesinden çıkarılıp başka yere sevk edilmesini emretmişti. Adamlar o kadar güçsüzdü ki onun bu acımasız muamelesi neticesinde çoğu öldü. Biz de konuyu

Hakkı Bey'e bildirdik. Hakkı Bey derhâl Hüseyin Efendi'yi çağırıldı ve davranışına tatmin edici bir açıklama yapamadığı için onu hapse attırdı. Ben de General Melikov'un, hastanelerde halledilmesi gereken sorunları kendisine haber vermem gerektiğine dair emrini hatırlayarak ona durumu açıklayan bir mektup yazdım. Aslında mektup Denniston'un, Stoker'ın ve benim ortak imalatımızdı. Üçümüzün bildiği Fransızca'yı bir araya getirip öyle yazdık ve Erzurum'da krem rengi kâğıt kalmadığı için elimizdeki tek kırtasiye malzemesini yani büyük boy mavi renk dosya kâğıdı kullanmak mecburiyetinde kaldık. Ortak imalatımızı hoş görülebilecek bir gururla inceledik ve hiç gecikmeden General Melikov'a gönderdik. Mektubu en son, çıkan ilk çatışmada şehri terk eden ve sonra işgal ordusuyla birlikte Erzurum'a geri dönen Rus Konsolos'un elinde gördüm. Konsolos uzun boylu, bembeyaz yüzlü ve kaba, siyah sakallı bir adamdı. Hâl ve hareketleri, tanıştığım diğer Rus subaylarınkilerle taban tabana tezat teşkil ediyordu. Görmüş geçirmiş insanlarla veya kibar bir toplumla ilişki kurmayı beceremeyen, kendini adamdan sayan, bir cahil olduğuna dair emareleri bile gizleyecek zekâsı olmayan küstah biriydi. İşte bu adam ertesi gün yanıma geldi. Elinde tuttuğu, General Melikov'a yazdığım mektubu suratıma fırlatıp Rus ordusunun bir mareşaline, pis bir kâğıt parçası üzerine hem de korkunç derecede berbat bir Fransızca'yı mektup yazmanın olağan bir şey olmadığını söyledi. Bu durumdan haberdar ettiğim Yüzbaşı Pizareff'ten, General Melikov'un kesinlikle böyle bir mesaj göndermediğini öğrenince içim rahatladı. Muhtemelen General Melikov mektubu, konuyla ilgilenmesini emrederek bu hödüğe vermiş, kendisini bir halt zanneden herif de bu vazifeden rahatsız olup mektubu yazanın başına ekşimişti.

Yüzbaşı Pizareff'le samimi bir dostluk kurduk. Akşamları evimize davet ettiğimiz bazı Rus subaylarla da tanıştık. Rus

subayların gözdesi olmuştuk, hatta ikamet ettiğimiz İngiliz Konsolosluğu tam manasıyla bir Rus kulübü hâline gelmişti. Akşamları bize uğramayı âdet edinmişlerdi. Bazen de onlara yemekli parti verirdik ve çok hoşlarına giderdi. Bay Zohrab'ın dört dörtlük erzak kileri ve itinayla seçilmiş şarap ve likörleriyle tefriş edilmiş evimiz, Erzurum'da doğru düzgün bir akşam yemeği yenilebilecek yegâne mekândı. Tahmin edilebileceği üzere bizimle yemek yeme daveti, son birkaç aydır karın üzerinde yarı aç yarı tok yaşayan bu genç Rus aristokratlar için son derece cazipti. Gelenlerin çoğu, fiilen bizim evde yaşayan Pizareff'in arkadaşlarıydı. Pizareff, doğuştan bir askerin açık sözlü ve atılgan tavırlarına sahip, mizacını yaptığı seyahatlerle zenginleştirmiş, zarif bir adamdı. Diğer can arkadaşım zavallı Czetwertinski gibi o da çok iyi bir biniciydi ve onun atına, alay gıpta ederdi. Bu at, eskiden bir soyluya ait olan fakat artık sahibinin işine yaramadığı için elden çıkarılmış, son derece güzel, beyaz bir aygırdı. İlk sahibi, Dağıstanlı bir eşkiyaymış. Kendisini yakalamak isteyenlerden epey uzun bir süre kaçmış ancak sonunda yakalanıp hiç gecikmeden darağacına gönderilmiş. Pizareff'e bu meşhur hayvan için çok büyük meblağlar teklif edilmiş. Bu teklifler, hayvanın değerine değer katmıştı; bir savaş atı olmasının yanında, Dick Turpin'in⁹⁴ Black Bess'ine⁹⁵ atfedilebilecek duygusal bir değer de kazanmıştı.

Evimize gelen bir diğer kişi de Orenburg Kazaklarına komuta eden albaydı. Onu ve İngilizler gibi İngilizce konuşan ve İngiliz bahriye subaylarına benzeyen yaveri Yüzbaşı Anisi-

94 Richard Turpin (21 Eylül 1705-7 Nisan 1739), at hırsızlığı sebebiyle York'ta idam edilmiş meşhur bir İngiliz haydut. [ÇN]

95 Turpin'in çaldığı ve Londra'dan York'a kadar 320 kilometrelik mesafeyi bir gecede kat ettiği söylenen at. [ÇN]

mof'u çok sık görüyorduk. Hepsi de tıbbi yardım tedarikimizi tükenme tehdidiyle karşı karşıya bırakan bir hızda konyak içiyordu. Bir akşam bunlardan bir grubun üç şişe konyağı silip süpürdüğünü hatırlıyorum. Gözlerim fal taşı gibi açılmıştı çünkü özellikle o zamanlar Erzurum'da bir şişe konyak iki sterlindi. Gruptakilerden biri, ismini unuttuğum genç bir Rus prensti. Hayatında hiç konyak içmemişti ve bu başarısından o kadar gurur duymuştu ki St. Petersburg'daki babasına, Erzurum'daki üç İngiliz doktorun evinde konyak içtiğini bildiren bir telgraf göndermekte ısrar etti. Savaşta ülkeden verilecek çok önemli bir haber...

Bir gün İstanbul'dan bir telgraf aldım; Sultan'ın, hizmetlerimin karşılığında beni dördüncü derece Mecidiye Nişanı'yla taltif etmekten memnuniyet duyduğu yazıyordu. Sıradan bir delikanlı olarak madalyamla gurur duydum, Denniston ve Stoker'la birlikte bu konuda istişarede bulunduk. Bu olayı kutlamak üzere parti vermenin boynumun borcu olduğuna dair fikirlerini dile getirdiler. Misafirlerin hepsi Rus olacağından dört başı mamur bir parti düzenlemeyi onur meselesi yaptım ve kutlamaya en uygun malzemeleri bulmak için Bay Zohrab'ın mahzeninden başka yere bakmaya karar verdim. Bay Zohrab gitmeden evvel şampanya stoklamayı unutmamıştı ve partiyi layığıyla yapmak için gereken tek içeceğin şampanya olduğu açıktı. Ruslar gelmeden evvel Erzurum'da şampanya olmadığını biliyordum fakat Rus ordusuyla birlikte gelen erzak tedarikçilerinin Rusya'da çok sevilen şaraptan getirmeyi unutmayacağını tahmin etmiştim. Tecrübesi sayesinde bir keçinin bile aç kalacağı yerlerde lüks içinde yaşamayı öğrenmiş yaşlı Tom Rennison, nereden şampanya bulacağını biliyordu. Ben de onu, ücreti ne kadar olursa olsun altı şişe şampanya almaya gönderdim. Yine de istediğim miktarı getirdiğinde, uyanık bir tedarikçinin altı yüz elli kilometre uzaktaki Tiflis'ten kızakla taşıdığı altı şişe Moët&-

Chandon'a ödediği on sekiz sterlinlik faturayı da görünce biraz şaşırđım. Partime on on iki Rus subayı geldi ve harika bir gece geçirdik. Denniston, İngilizce sağlığıma içtiğini söyledi, ben de ona İngilizce karşılık verdim. Sonra Pizareff, aynısını Fransızca söyledi ve dilimin döndüğü kadarıyla ona Fransızca karşılık verdim. Biri, Almanca olarak bana iltifat etti. Rusça olarak birkaç konuşma yapıldı. Daha akşamı yarılamaadan birbirimize en abartılı şekilde iltifatlar ediyorduk. Gecenin bir vaktinde iri yarı, sarı sakallı bir yüzbaşıya “*Auld lang syne*”i öğretmeye ve “*We twa ha'e paid'lt i' the burn*” şarkısını garip Fransızcamla söylemeye çalıştığımı fakat beceremediğimi hayal meyal hatırlıyorum.

Bundan sonra da pek çok küçük yemekli partiler verdik. Tarihe “Pandjeh Olayı”⁹⁶ olarak geçen meşhur çatışmaya komuta etmiş General Komarov bir akşam bizi yemeğe davet etti. Stoker ve ben daveti kabul ettik fakat Denniston hasta olduğu için evde kaldı. Sakallı olmasına ve gözlük takmasına rağmen o zamanlar genç bir adam olan General, bize çok misafirperver davrandı. Anlaşıldığına göre ziyafetin sükseli olması için hiçbir masraftan kaçınmamıştı. Evin avlusuna yerleştirilmiş alay bandosu, ziyaretçilere iltifat olarak İngiliz ezgileri çalıyordu. Havyarlı ve ançüezli zakuskayla başlayan menü ise son derece mükellefti. Başlangıç olarak bütün misafirlere küçük bir bardak absint⁹⁷ ikram edildi. Bütün itirazlarıma rağmen içmem için ısrar ettiler ve az kalsın zehirleniyordum. Daha sonra şarap kadehlerinde İngiliz birası servis edildi. O bira nasıl oldu da Erzurum'a geldi, çözemedim çünkü Ruslar bira içmez. Fakat

96 1885'te Afganistan Emirliği'yle Rus İmparatorluğu arasında yaşanan çatışma. Rusların, Afganistan Emirliği'yle Britanya Hindistanı'na doğru genişlemesinin sebep olduğu bu çatışma, İngiliz İmparatorluğu'yla Rus İmparatorluğu arasında diplomatik krize yol açmıştır. [ç N]

97 Pelin otundan yapılan yüksek alkollü bir içki. [ç N]

belli ki bizim gönlümüzü hoş etme maksadıyla getirmişlerdi. Merak içinde kalarak biramı mideye indirdim.

General Melikov'un evinde kalan Yüzbaşı Pizareff bir akşam General dışarıda olduğu için beni yemeğe çağırdı ve büyük bir incelik gösterip bana bir Kazak'la at gönderdi. Harika bir akşam yemeği yedik fakat içilecek tek içki, taş şişedeki Benedictine likörüydü. Pizareff her ihtimale hazırlıklıydı. Gece geç saatlerde, sayılarını iki kata çıkardığı Kazak muhafızlarla beni evime gönderdi. Devrilmeyeyim diye beni tutmak için iki yanımda iki Kazak at sürüyordu. Keyifli, güler yüzlü insanlardı; kalın kürk mantolarına bürünmüşlerdi ve bir kilometrelik yolculukta üç kez attan düştüğümde katıla katıla güldüler. Kazak muhafızlarım her düştüğümde uzun paltolu, çizmeli, mahmuzlu bir hâlde donmuş karın içinde acıklı bir vaziyette otururken bacaklarımın arasına girmekte ısrar eden kılıcımı ustaca çözüp fesimi başıma takarak beni yerden kaldırıp tekrar eyere yerleştirdiler. Onlar hakkında zaman zaman duyduğum korkunç hikâyelere rağmen kalbimde Kazaklara her zaman yer olacak.

Biz Rus subaylarla iyi geçiniyor olsak da yaralıların büyük bölümü başka yere gönderildiği dönemde iyileşmek üzere geride bırakılan birkaç talihsiz Türk askerine işgal ordusunun askerleri çok kötü davranmıştı. Rus askerleri sokaklarda ayaklarını sürüye sürüye dolaşan bu zavallı adamcağızlara rastlayınca evvela onlarla alay eder, sonra da acımasızca döverdi. Altı Rus'un, sokakta inleye inleye dolaşan, bir deri bir kemik kalmış birkaç zavallı Türk'e saldırdığını ve onları hunharca tekmeleyip yarı ölü hâlde yolun kenarında bıraktığına şahit oldum.

Bir gün Denniston, Stoker ve ben aynı akıbetten kıl payı kurtulduk. Şehrin dışına, tabyalara doğru yürüyüşe çıkmıştık ki düşmanca tavırlarını gizlemeye gerek duymayan Rus piyadelerle karşılaştık. İçlerinden biri benim yanıma gelip Rusça

bir şeyler söyledi ve kafama tokat attı. O kadar sinirlendim ki adama yumruklarla çullandım. Denniston ile Stoker da diğerlerine daldı fakat askerlerin bellerinde tabancalar vardı ve olayı görüp elinde tabancasıyla yardımımıza koşan bir Rus yüzbaşı olmasaydı sonumuz kötü olacaktı. Evvela bana vuranı tabancasının kabzasıyla yere serdi, diğerlerine de öyle sövüp saydı ki hepsi de dayak yemiş it gibi oradan sıvıştı. Tam zamanında müdahalesi için teşekkür ettik, o gelmeseydi muhtemelen oracıkta öldürülürdük. Şehirden bu kadar uzağa korunmasız gelmenin tehlikeli olduğu konusundaki uyarısını da kulağımıza küpe yaptık.

Konsolosluk rezidansında rahatlık içinde yaşamamız bazı Rusların gözüne batmıştı ve özellikle bir adam, kaldığımız güzel evi görünce kıskançlıktan çatladı. Bu adam, Deveboynu'ndaki Rus taarruz koluna komuta eden ve çatışma⁹⁸ sırasında dikkate değer bir cesaret gösteren General Vasili Geyman'dı. Hatta sonradan "Deveboynu kahramanı" olarak anılır oldu. Anlaşıldığına göre savaştan yirmi sene kadar evvel Erzurum'daymış ve daha sonra İngiliz Konsolosluğuna dönüştürülen evde ikamet etmiş. Ordunun, Erzurum'un dışındaki iğrenç, küçük köylerde kamp kurduğu aylar boyunca her türlü rahatlıktan mahrum kalan General Geyman'ın keyfi, kaçınılmaz işgal gerçekleşir gerçekleşmez eski evine kavuşacağı umuduyla yerine gelmişti. Ancak nihayet şehre girince içine girmeye can attığı evi birtakım İngiliz doktorların işgal ettiğini görünce canı çok sıkıldı. İlk hamlesi, evi tahliye etmemiz talebiyle bize bir yaver göndermek oldu fakat bunu derhâl

98 Deveboynu Muharebesi: 4 Kasım 1877'de Erzurum'un 10 kilometre uzağındaki 2030 metre rakımlı Deveboynu Boğazı'nda yaşanan muharebe. [çN]

reddettik. Sonra sıkıntılar yaşamaya başladık. Poker oyunu Rusya'da çok yaygın olmasa da bu yaver, pokerin en önemli özelliklerinden birini iyi biliyordu ve büyük bir coşkuyla blöf yapmaya karar verdi. Pes edeceğimi düşünerek tehditler yağdırmaya başladı fakat ben her seferinde onu savuşturdum. Sonunda, güçlü olanın her istediğini alabileceğini, Rusların bir işgal ordusu olduğunu ve evi boşaltmazsak zorla çıkarılacağımızı söyledi. Ben de bizi ancak zor kullanarak tahliye edebileceklerini ve Rus birlikleri, şehri başarılı bir taarruz neticesinde değil ateşkes anlaşmasıyla işgal ettiği için bizi kendi evimizde rahatsız edemeyeceklerini söyledim. Denniston'ı, Stoker'ı ve beni evden çıkaracak olurlarsa Lord Derby'ye, konuyu St. Petersburg'a taşınmasını talep eden bir telgraf çekeceğimi söyleyerek konuşmayı bitirdim. Ardından General Geyman'ın yaverine selam verip oradan ayrıldım. Ancak bir gün sonra vali konağından, General'in evi tahliye etmemiz hususunda ısrar ettiğini ve sorun çıkarmadan gidersek şehrin sivil idarecilerinin memnun olacağını bildiren bir mesaj geldi. Bu kadarı da fazlaydı! Ertesi gün, Tom Rennison'ı tercüman olarak alıp vali konağına gittim. Vali Hakkı Bey ile bazı Türk ve Ermeni yetkililerinin durumu müzakere ettiği bir odaya alındım. Odada, Tom Rennison'ın tercüme ettiği bir konuşma yaptım. Erzurum'a onların hastalarına ve yaralılarına yardım etmek için geldiğimizi, iki arkadaşımızın onların davası uğruna öldüğünü ve kalanlarımızın da hayatlarını onlar için defalarca kez riske attığını söyledim. *"Bütün bunları sizin için yaptık."* dedim, *"Sizin yaralılarınıza baktık ve onların acılarını dindirdik. Hastalarınızı tedavi ettik. Onlara kendi soframızdan yemek ve şarap gönderdik. Siz de kalkmış, bizi evimizden atmak istiyorsunuz. Nankör herifler! Hiçbir yere gitmiyoruz."* Rennison'un Türkçeye tercüme ettiği tiradımı son derece nezaketle dinlediler. Sözlerimi bitirince onları etkilediğimi gördüm. Bir

daha evi tahliye etmemiz için ısrarcı olunmadı ve General Geyman, bizimkinin tam karşısındaki büyük bir evle yetinmek mecburiyetinde kaldı.

Bundan kısa bir süre sonra Fransız Konsolos M. Jardin yanımıza geldi ve nüfuzunu kullanarak mümkünse yaşlı General'in dileğini yerine getirerek gönlünü almamızı istedi. Biz de bunu kabul ettik. General Geyman'a bir mektup yazıp özel bir iltifat kabilinden evi Ekselansları'na vereceğimizi bildirdim. Evde birkaç tifüs vakası yaşandığı için burada ikamet ettiği sürece risk altında olacağı konusunda da onu uyardım. General, Rusçadan başka bir lisan bilmediği için tercümanııyla birlikte aynı gün öğleden sonra büyük bir sevinçle çıkageldi. Eski bir savaşçı olarak tifüsten korkmadığını söyledi ve yaptığımız iyiliği takdir ettiğini, bize içinde dört yüz puronun olduğu bir kutu hediye ederek gösterdi. Ertesi gün eşyalarımızı alıp kendi çıktığı eve götürmeleri için bize yirmi asker gönderdi. Taşınma işi bittikten sonra da Konsolosluk binasının sahibi oldu. Yeni evine girdiği gün hastalanıp yatağa düştü ve dört gün sonra tifüsten öldü. Denniston ve Stoker'la birlikte zavallı adamın cenazesine katıldık. Bir yandan da onu birçok şiddetli çatışmadan sağ çıkaran fakat savaş sona erince yatağında öldüren tuhaf yazgıya şaşırıyorduk.

XV.

Savaşın Sonu

Erzurum'da yüzlerce Türk ve Ermeni tifüsten ölürken Rus askerleri de ağır ızdıraplar çekiyordu. Şehri dolaşırken birçoğunun hasta ve bakımsız vaziyette olduğunu gördüm. Bunun sebebi sadece Rus doktorlarının eksikliği değil ayrıca askerlerin, hastalandıklarında kaçıp saklanmalarıydı. Adamlarının koyun gibi telef olduğunu söylediğimde Yüzbaşı Pizareff bana inanmadı ve alay kumandanının bilgisi olmadan böyle bir şeyin imkânsız olduğunu ifade etti. Yaveri ikna etmek için benimle gelip durumu kendi gözleriyle görmesini istedim.

Ertesi sabah erkenden, çocuğu kaynar suyla haşlanmış zavallı bir Ermeni kadınını ziyarete giderken Yüzbaşı Pizareff'i de yanımda götürdüm. Kadın, şehrin en fakirlerinin yaşadığı sefil bir muhitte ikamet ediyordu. Her tarafta sefaletin ve açlığın izleri vardı. Hastamı kolayca buldum ve haşlanan çocuğun yaralarını sardıktan sonra Pizareff'i sokakta teftiş gezisine çıkardım. Girdiğimiz ilk yıkık dökük gecekondu duvarının dibinde yüksek bir kar yığını vardı. O yığından yansıyan parlak güneş ışığı yüzünden içeri girdiğimizde neredeyse hiçbir şey göremedik. Çatıya yakın, kafesli, küçük bir pencereden içeri bir miktar ışık giriyordu. Gözlerimiz loşluğa alıştıkça odanın bir köşesindeki saman yığınının üzerinde yatan üç Rus'u seçebildik. Hepsi de tifüse yakalanmıştı. İçlerinden biri sırtüstü yatmış, gözlerini fal taşı gibi açmış tavana bakıyordu. İçeri girdiğimizde bize baktı, Pizareff'i tanıyor gibiydi. Yattığı saman yığından doğrulmak

için dermansız bir teşebbüste bulundu ve selam vermek için elini kaldırdı fakat çok zorlandığı için bitkin bir hâlde sırtüstü geri düştü. Diğer ikisi inleye inleye bir o yana bir bu yana dönüyor, ara sıra su istiyorlardı. Yedi sekiz yaşlarında bir Ermeni çocuğu, evin arka bahçesindeki kalın kar tabakasının üzerinde köpekle oynuyordu. Ben adamlara bakarken kapıya geldi, meraklı gözlerle içeriyi süzdü ve sonra kayıtsızca bahçedeki oyununa geri döndü. Hastalık ve ölüm manzarası, yaşadığı anın eğlencesini bozacak kadar alışılmadık değildi. Aynı sokaktaki birkaç evde daha benzer görüntülerle karşılaştık. Evlerden birinde baba, anne ve üç çocuktan oluşan Ermeni ailesi kayıtsızca akşam yemeği yerken (bir kâse tahılı kaynatıp yapış yapış lapa hâline getirmişler) yandaki odanın zemininde yeni ölmüş bir Rus askerinin cesedi yatıyordu.

Yüzbaşı Pizareff şaşkınlıktan donakaldı ve vaziyeti derhâl General Melikov'a bildirdi. Ben de Rus Kızılhaçı doktorlarına haber saldım, hastalarını alıp hastanelere götürmek için sıhhiyecileri gönderdiler. Adam eksikliğinin yoklamada nasıl fark edilemediğini anlayamadım fakat sonradan duydum ki o zavallıların mensup olduğu alayın kumandanının başı büyük derde girmiş.

Denniston, Stoker ve ben kendi adamlarımızın yanı sıra Rus hastalarla da yoğun bir şekilde ilgileniyor, Rus doktorlara memnuniyetle yardım ediyorduk. Rus meslektaşlarımız çok iyi insanlar ve harikulade cerrahlardı. Deveboynu'nda yaralananları ve çatışmaların arasındaki uzun sürelerde askerleri kıran humma ve soğuk ısırtığı, kaynaklarını zorlamasına rağmen orduları Erzurum'un dışındayken ve Kars'tayken canla başla çalışmışlardı.

General Melikov'dan büyük bir hayranlıkla bahsediyorlar, onun idari becerilerini ve askerî kabiliyetlerini methediyorlardı.

General Melikov'un özellikle nakliye ve levazım hususlarında yaşadığı zorlukları düşününce onların bu fikirlerinin sağlam temellere dayandığını anladım. General Melikov bir ara bana, *"Kazandığım zaferlerden çok, ordumun karnını doyurabildiğim için gurur duyuyorum."* demişti. Erzak ve tıbbi malzeme de dâhil bütün levazımın altı yüz elli kilometre mesafedeki Tiflis'ten kar üzerinde getirildiği düşünülünce General'in, başarısından gurur duymakta ne kadar haklı olduğu kabul edilecektir. General Melikov, tıbbi yardımlarımızdan askerleri namına çok memnundu ve Rus hükûmetine bizi madalyayla taltif etmesini tavsiye edeceğini söyledi. Ancak Rus hükûmetinin peşini bırakmayan sıkıntılı siyasi dönemde, ta Erzurum'daki ismi cismi bilinmeyen üç İngiliz doktorun hizmetlerinden başka düşünenecek şeyleri vardı ve madalyalar hiçbir zaman gelmedi.

Memnuniyetle ve gönül hoşnutluğuyla insanlık davasına hizmet ettiğim hâlde hizmetlerimi Rus birliklerinin, Stafford House Heyetinin ve Türk hükûmetinin takdir ettiğini görmek benim için çok büyük bir keyifti. İstanbul'dan Erzurum'a dönen Yüzbaşı Morisot, bana sadece para değil ayrıca Stafford House Heyetinin benim ve Erzurum şubesinin diğer doktorları için özel bir teşekkür hitabı hazırladığı haberini de getirdi. Bu hitabın yer aldığı ve heyet başkanı sıfatıyla Sutherland Dükü tarafından imzalanmış evrak iltifatlarla doluydu. Elbette söylemeye gerek yok ki bu evrak benim en değerli savaş yadigârlarımdan birini oluşturmaktadır. Benzer teşekkür hitapları, Rusçuk'taki çatışmalarda gösterdikleri üstün cesaret dolayısıyla Doktor Stiven ve Doktor Beresford'a da verildi. Ben zaten dördüncü derece Mecidiye Nişanı almıştım ve Türk hükûmeti bu nişana daha sonra dördüncü derece Osmaniye Nişanı'nı ve Türk savaş madalyasını eklemekten memnuniyet duydu.

Mart ayında Doktor Roy'un ve Kızılhaç Cemiyetinin gönderdiği bir grup doktorun gelmesiyle gücümüz epey arttı. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra çok büyük zorluklar yaşamışlar ve içlerinden Price isimindeki bir Danimarkalı ölmüştü. Erzurum'dan ayrılmamdan bir süre sonra bana haber verdiği tuhaf bir olay sebebiyle Roy'u her zaman hatırlayacağım.

Evimde yere serilmiş bir hasır üzerinde uyumaya alışmış, kuşatma altındaki bir şehirde dahi yatarken kitap okuma huyumu sürdürmüştüm. Yere saptadığım bir süngüyü, deliğine mum takarak askerî şamdan olarak kullanıyordum. Fakat sonradan daha iyi bir yöntem buldum, bir yerden elime geçen koni şeklindeki top mermisinin ucunu söküp güzel bir şamdan yaptım. Merminin deliğine her gece mumumu takar, Bay Zohrab'ın kütüphanesinden aldığım *Gurur Dünyası*'nı⁹⁹ okurdum. Becky Sharp'ı, sadece Rawdon Crawley'e davranışından veya Steyne Markisi ile olan karmaşık ilişkisinden dolayı değil, onunla ilk tanıştığım koşullar sebebiyle de bugün dahi içim ürpermeden düşünemiyorum. Benim için tehlikeli bir tanıdıktı. Ben Erzurum'dan ayrıldıktan bir iki hafta sonra şamdanım başkasının elinde geçmiş ve bir gece boş bir odada patlamış, bereket versin ki evdeki hiç kimseye zarar vermeden odayı tahrip etmiş. Becky Sharp'la ilk kez, patlamamış bir top mermisinin ucuna takılmış mumun ışığında tanışmıştım!

Erzurum'daki son ayımızda gereksiz yere birden çok defa barut patlatıldı. Bir gece müthiş bir patlamayla uyandım. Daha uyku sersemliğini üzerimden atamadan kapımın çılginca yumruklanması, birinin acilen doktora ihtiyacı olduğunu gösteriyordu. Hemen giyinip rehberin peşine düştük. Birkaç

99 İngiliz yazar William Makepeace Thackeray'ın 1847'de basılmış romanı. [ÇN]

dakika evvel bir Ermeni evinin bulunduğu fakat biz vardığımızda sadece enkaz yığınının ibaret olan bir yere gittik. Sağ kalanlardan biri, olanları anlattı. Pek çok Ermeni'nin elinde Türk bombaları olduğunu ve içindeki barutu kullanmak için çıkarmaya uğraştıklarını söyledi. On altı adam, büyük bir odanın ortasında bağdaş kurup çember şeklinde oturuyormuş. Bombaların fünyelerini çıkarıp barutu ortalarına boşaltmışlar. Barut yığını gitgide büyümüş. Sonra birinin canı sigara çekmiş ve kibriti çakmış. Bir anda ev havaya uçmuş ve Ermenilerin on tanesi cenneti boylamış veya başka bir yeri... Karanlıkta büyük bir keşmekeş vardı fakat evin arka tarafındaki bir ahırda diz çökmüş vaziyette, hâlâ sağ olan iki yaralıyı muayene ettiğimi hatırlıyorum. Bir tanesi bir ineğin bacaklarının arasında yatıyordu ve adam o hâldeyken yaralarını sardım. Kalabalık zorluk çıkarıyordu. Onları uzak tutmak için ahırın kapısını kilitlemiştim ki içeri girmek isteyen birinin kapıyı deli gibi yumrukladığını duydum. Bağırarak kimseyi içeri almayacağımı söyledim fakat birkaç dakika sonra bir grup asker kapıyı kırıp ahıra daldı ve soğukta bekletildiği için çok sinirlenmiş General Duhovsky karşıma dikildi. Kapıyı kilitleme sebebi mi açıklayınca özürlerimi kabul etti ve yaralılarla ilgilendiğim için bana teşekkür etti. General Duhovsky, askerlik vazifelerinin yanı sıra Erzurum'da İnzibat Kuvvetleri Kumandanlığı'na tayin edilmişti ve şehirde ne zaman bir kargaşa yaşansa mutlaka olay yerine gidiyordu. Bir gece çok büyük bir yangın çıktı hatta neredeyse sokağın yarısı yanıyordu. Aslında bolca su vardı fakat kalabalık olmasaydı alevleri söndürmek hiç zor olmayacaktı. Yangını seyretmeye gelen Ermeni kalabalığı da diğer bütün kalabalıklar gibiydi. Ahali, izdiham ve arbede çıkarmaya o kadar meraklıydı ki itfaiyecilerin işi büyük ölçüde sekteye uğradı. General Duhovsky vaziyeti bir bakışta anlayıp yanan evlerden birinde çok miktarda barut ve başka patla-

yıcılar bulunduğunu, patlarsa kalabalıktaki herkesin parparça olacağını duyurdu. Sözlere anında etkisini gösterdi; Türklere ve Ermenilere oluşan topluluk, büyü yapılmış gibi eriyip kayboldu.

Yüzbaşı Morisot'un Erzurum'a dönmesinden kısa bir süre sonra, Stafford House Heyetinden bir telgraf aldım. Onur ve şeref adına fazlasıyla çalıştığımız ve Türk idaresinin Erzurum'daki hastane işleriyle başa çıkabildiği için İstanbul'a dönmemizin münasip olacağı yazıyordu. Ayrılmadan evvel ilaç depolarımızda kalanları Türklere devretmem istendi, ben de her şeyi Hakkı Bey'e teslim ettim. Karşılığında bir makbuz, Türk askerlerine hizmetlerimiz dolayısıyla teşekkür ve Harbiye Nezaretine takdim edilecek özel bir mektup aldım.

Hayli zorlu olan Trabzon yolculuğuna hazırlanmamız gerektiği için Erzurum'daki son haftam yoğun geçti. Seyahatlerim sırasında çok fazla özel eşya biriktirmiştim ve malzemelerimiz de epeyce fazlaydı. Bu sebeple ağır yüklerimizi taşıması için Trabzon'a giden bir İran kervanıyla anlaştım. Kervanda yanımda sadece, benim nezaretimde indirilmek üzere bir araya getirdiğim değerli ve nadide eşyaları taşıyacaktım. Erzurum'da çok sayıda İranlı vardı ve genellikle Türklere iyi geçirirdi. Ancak zaman zaman, Türklere kendilerine yapmayı çok sevdiği, el şakası denilen ufak tefek zulümlerin sorumlusu ırk nefretiydi. Bir gün hamamda, iki genç Türk'ün muameleleri yüzünden büyük sıkıntı içinde olan yaşlı bir İranlıyla tanışmıştım. İranlılar erkeklerin hepsi, haddinden fazla gurur duydukları upuzun sakallar bırakırdı ve hamamdan çıktıktan sonra sakallarını kınayla koyu kiremit rengine boyama âdetleri vardı. Sakalları beyaz olan bir İranlı görmek mümkün değildir. Neyse... İşte bu yaşlı İranlı iki haylaz Türk gencinin kına kabını alıp içine bir miktar aşındırıcı asit karıştırdığın-

dan habersiz, sakalını bir güzel kınayla sıvazlamış. İranlı, kınayı sürünce sakalı parça parça dökülmüş ve zavallı adam, o yaşında sakalsız ve mahcup bir hâlde kalakalmış.

Erzurum'dan ayrılmadan bir gün evvel Rus hatlarının arasından geçip şehri terk etmeme izin veren evrakları almak için şehrin askerî valisi General Duhovsky'e uğradım. General, kırk yaşlarında zarif görünümlü bir adamdı. Beni çok kibar bir şekilde karşıladı. Ayrıldığım için üzüldüğünü ifade etti ve yolculuğumu kolaylaştırmak için elinden geleni yapacağına söz verdi. Onu daha evvel hiç bu kadar keyifli görmediğimi fark ettim. Yüzünde bir hoşnutluk ışıltısı vardı; ki bunu, sert yüz hatlarına kazınmış katı asker görüntüsüne tercih ederdim. Ben içten içe bu değişikliğe neyin sebep olduğunu merak ederken kapı açıldı ve odaya bir hanım girdi. "*Sizi karımla tanıştırmama izin verin Doktor Ryan.*" dedi General. Arkamı dönüp karla kaplı, harap olmuş Erzurum'da, hayatım boyunca gördüğüm en güzel kadınlardan birini başımla selamladım.

Evlenmeden evvel Prenses Galitzin olarak bilinen Prenses Duhovsky, o zamanlar yirmili yaşlarındaydı. Biçimli yüz hatları, zarif ten rengi ve yüzüme samimiyetle bakan iri mavi gözleriyle başka bir âlemden gelmiş bir ziyaretçi gibi görünmüştü gencecik hayal dünyamda. Bir buçuk sene boyunca kadının namına sadece bodur ve kavruk Bulgar kızlarını, pasaklı Ermeniler veya yüzlerini yaşmaklarıyla sınıksız örten Türk kadınlarını görmüştüm. Bu güzel Rus kadının, narin ve zarif güzelliğiyle olsun, samimi ve hoş tavırlarıyla olsun; beni derinden etkilemesi, şaşkınlıkla ve zevkle kalbimin hızla atmasına yol açması şaşırtıcı değildi.

General çalışma masasına döndü, ben de bu güzel hanımla baş başa sohbet etmeye koyuldum. Berbat bir Almancayla birkaç kelime geveledim. Aslında sıradan durumlarda Al-

mancaıyı oldukça akıcı konuşmama rağmen duygularım kelime dağarcığımyı kafamdan dışarı atmıştı. Bu aksanlı ve ağır dilin imkânlarının benim durumumda olan biri için rahatsız edici derecede yetersiz kaldığını hissettim.

“Ah, Doktor Ryan, İngilizce konuşmayı tercih etmez miydiniz?” dedi Prensese, en ufak bir yabancı aksan olmadan. Şaşkınlıktan kalakaldım. Birçok kültürlü Rus gibi o da çocukken İngilizce, Fransızca ve Almanca konuşmayı öğrenmişti. Çok geçmeden benim lisanımı sadece konuşmakla kalmayıp ilgi çekici bir şekilde sohbet edebildiğini de gösterdi. Gündelik İngilizcenin taşra sertliği dudaklarından kayboldu ve tanıdık kelimeler İtalyancanın o yumuşak, müzikal ahengine büründü. Kocasının yanına gelmek için Tiflis'ten altı yüz elli kilometreyi karın üzerinde kat ettikten sonra evvelki gün Erzurum'a vardığını söyledi ve itinaıyla yetiştirilmiş bir hanımefendinin, kızak üzerinde böyle bir seyahatin getirdiği zorlukları yaşamasında olağandışı bir şey yokmuş gibi yolda başından geçenleri hoş bir şekilde anlattı. Yaralıları tedavi etmeme büyük ilgi gösterdi ve Türk askerlerinin yiğitliklerini ve ızdırıp içindeyken gösterdikleri metaneti anlatırken dikkatle dinledi. Plevne'deki hastanede karısının adını sayıklayarak ölen bir Anadolu Türkü'nden bahsettiğimde Rus Prensese'in güzel gözleri doldu. *“Zavallı adamcağız...”* diye fisıldadı usulca, *“Düşmanın acılarına üzülmemiz yanlış değildir umarım.”*

Kahveler getirildi ve General, masasında çalışmaya devam ederken ben orada iki saat kadar Prensese'le sohbet ettim. Arada bir, *“Hâlâ gitmedi. Bu baş belası İngiliz daha ne kadar kalacak acaba?”* der gibi bakıyordu. Nihayet kalkabildim ve ertesi gün Erzurum'dan ayrılmak mecburiyetinde kaldığıma üzülererek bu güzel Rus hanıma veda ettim. Onu bir daha görmedim fakat Konsolosluğa dönünce Bay Zohrab'ın kütüpha-

nesinden elli tane standart İngilizce kitap seçtim ve küçük bir kızığa yükleyip Prenses Duhovsky'ye gönderdim. Kitapların yanına, kendisine teşekkürlerimi sunduğum ve kitapların, Erzurum gibi bunaltıcı bir yerde can sıkıntısını hafifletmesini umduğunu ifade ettiğim bir de kart ilişitirdim. General Duhovsky şu anda Sibirya'daki bir vilayetin valisi. Erzurum'u ziyareti, o korkunç kış boyunca gördüğüm tek gerçek güneş ışığı parıltısı olan güzel eşiyile birlikte orada yaşıyor.

Trabzon'a doğru yola çıkmadan evvel yoldaşlarım Denniston ve Stoker'la aramızda hepimizin menfaatini etkileyen bir konuda küçük bir fikir ayrılığı ortaya çıktı. Bu durum dostluk ilişkimizi en ufak bir şekilde zedeledi. Bu konudan şimdi bahsetmemin sebebi şu ki arkadaşlarımı, Trabzon'a kadar başka bir yolcuya eşlik etme sorumluluğunu ve zahmetini üstlenmeye ikna etmek tamamen benim kabahatimdi. Üstelik o yolcu, bir kadındı.

Fransız Konsolos M. Jardin; cana yakın, kibar ve her şeyden önemlisi hanımlara iyilik yapmaya her zaman istekli olan, hakiki bir Fransız'dı. Kocasını sağlık personeline bağlı olarak eczacılık yapmış güzel bir İspanyol dul kadını da yanımıza almamız için yalvar yakar rica edince onu duymazdan gelemedim. Bana bu güzel İspanyol'un İstanbul'a gitmeyi çok istediğini, orada ülkesine dönmesine yardımcı olarak arkadaşları olduğunu ve grubumuza katılmasına izin verirsek bunu kendisine yapılmış bir iyilik olarak kabul edeceğini söyledi.

Bir kadını, tamamı at sırtında, kar altında kalmış dağ yollarında ve geçitlerinde yapılacak son derece zor bir yolculuğa çıkarmanın mahzurunu tahmin ettiğim için Fransız Konsolos'un ricasını evvela kibarca reddettim. Fakat M. Jardin, reddedilecek bir adam değildi. Bizim gibi cesur ve tecrübeli adamlara hiçbir şey olmayacağını garanti ettiği yolculuğun

zorluklarını azaltabildiği kadar azalttı. İnsanlık davasına sunmuş olduğumuz hizmetlerden dolayı bizi öve öve göklere çıkardı ve bu husustaki şöhretimize yenilerini ekleme teklifini son anda geri çevirmememiz için ısrar etti. Sonunda, hiçbirimizin daha evvel görmediği bu kara gözlü İspanyol hanımın zarafetini ve güzelliğini uzun uzun anlatıp onun, Erzurum'da dul başına kalma, belki de ülkesinden ve halkından uzakta ölme ihtimaline yönelik umutsuzluğunu resmetti. Böyle bir yalvarmaya ne cevap verebilirdim? Ne yapabilirdim? Kaçınılmaz olana, biraz endişeyle de olsa boyun eğmekten başka çare kalmadı. Bu sebeple M. Jardin'e, itirazlarımı geri çekeceğimi ve kendisi, Denniston'la Stoker'ı da ikna edebilirse anlaşmaya razı olacağımı söyledim.

Şayet M. Jardin, son derece ağırbaşlı ve kibar bir Fransız olmasaydı, isteğine boyun eğdiğimi görünce sevinçten havalara uçacağına ve koşşa koşşa gidip Denniston ve Stoker'la konuşacağından emindim. Görüşmede neler olduğunu kesin olarak söyleyemem çünkü iki yoldaşım da konu hakkında tuhaf bir şekilde ketumdu. Ancak M. Jardin'in, onların cesaretlerini ve mertliklerini cömertçe övdüğünü tahmin ediyor, akıllara zarar çenesiyle sıkıntı içindeki zavallı İspanyol güzelin zarafetini ve güzelliğini uzun uzun anlattığına inanıyorum. Neticede Denniston ve Stoker, kadının bizimle gelmesine razı oldu.

Yola çıkmamızdan hemen evvel, Trabzon'a giderken bineceğimiz yük atları kapıdayken M. Jardin güzel İspanyol'u getirip bizimle tanıştırdı. Üçümüzün de ağzının aynı anda bir karış açıldığını itiraf etmekle umarım kabalık yapmış sayılmam. Kadının gençken çok güzel olduğuna şüphe yoktu. Fakat kendine has güzelliği, yılların harap edici gücüne meydan okumuştı ve son anda bizim himayemize verilen bu kadındaki olağanüstü güzelliği o kibar Fransız Konsolos haricinde

Erzurum'daki herhangi bir erkeğin görmemiş olabileceğinden şüpheliydim. Ancak onu bir semere oturtmaktan, bizim de aynı ölçüde rahatsız eyerlere yerleşmekten ve hüzünlü yolculuğa başlamaktan başka yapacak bir şey yoktu. Sadık ve cana yakın arkadaşım Pizareff'le büyük bir üzüntüyle vedalaştık. Otuz kırk Rus subayı bizi uğurlamaya geldi ve en iyi temenilerle Erzurum'dan ayrıldık. Bize gülerek bir gün Hindistan'daki İngiliz ordusunu çat kapı ziyaret etmeyi düşündüklerini söylediler, biz de geldiklerinde orada olup kendilerini karşılayacağımıza söz verdik. Ardından son kez vedalaşıp cefakâr yük atlarının yönünü Trabzon'a çevirdik.

Grubumuz; Denniston, Stoker, Morisot, ben, sadık tercümanımız Williams ve son olarak da İspanyol kadından oluşuyordu. Trabzon yolculuğu için Kervanbaşı'na at başına dört sterlin ödemeyi taahhüt ederek bizi ve eşyalarımızı taşıması için on iki at kiralamıştık. Bundan dolayı Erzurum'dan yola çıkan yaklaşık elli atlık kervanın önemli bir bölümünü biz oluşturuyorduk. Son derece ürkütücü görünümüne sahip bir İranlı olan Kervanbaşı'nın yanı sıra her biri diğerinden daha pis, daha aç ve daha zalim görünen on beş arabacı bize eşlik ediyordu. Başladığımızda bunun keyifli bir yolculuk olmayacağını tahmin etmiştik fakat gerçek, tahminlerimizin çok ötesindeydi; öyle ki bir dahaki sefere biri benden dul bir kadınla kara yolculuğu yapmamı istediğinde içimden bir ses bana, "Sakin ha! Erzurum'u ve İspanyol kadınına hatırla." diye fısıldayacak.

Atın omurgasına oturan tepe noktası menteşelerle birleştirilmiş iki sert ahşap levhadan ibaret bir semere binmek, at sırtında seyahat etmek için makbul bir yöntem değildi ve İspanyol kadın daha yüz metre gitmeden söylenmeye başlamıştı. İçi saman dolu eski bir çuvaldan minder yaptık ve bu minderi, bacaklarını ayırıp oturduğu çıplak tahtalarla epey zedelenmiş

bacaklarının arasına yerleştirince baş belamız rahat bir nefes aldı. Sonra kervan tekrar yola koyuldu ve atlar tek sıra hâlinde, denizle aramızdaki iki yüz doksan kilometrelik uzun yolculuğun ilk etabını yürümeye başladı.

10 Nisan'da Trabzon'dan demir alacak Messageries şirketinin vapuru Simois'e yetişme niyetiyle ve vapura binmeden evvel dinlenmek için Trabzon'da kendimize üç dört gün vakit ayırmayı düşünerek 31 Mart'ta Erzurum'dan ayrıldık. Ancak kendi kendimize gelin güvey olmuş veya daha doğru bir ifadeyle misafirimiz olan kadını hesaba katmamıştık. İngilizce hariç bütün Avrupa lisanlarını aynı beceriyle konuşuyordu ve her lisandaki kelime dağarcığı şaşırtıcı derecede zengindi. Üst üste iki hafta boyunca gece gündüz demeden, tiz falsetto sesiyle altı lisanda aralıksız şikâyetler, hakaretler, küfürler ve ağıtlar yağdırdı. Ne acılar çektiğini kendisinden başka kimse bilmiyordu fakat bu onun suçu değildi elbette. Bildiklerini bazen İspanyolca olarak ve o asil dilin kaynaklarını tükettiği durumlarda da Avrupa başkentlerinin yarısında konuşulan argoyla anlatma fırsatını kaçırmamıştı. Kadınımızın hamurunda kahramanlık olmadığını çok geç anladık. Acı çekmenin ve sükûnetini korumanın ne kadar güzel bir şey olduğunu öğrenememişti.

Erzurum'dan birkaç kilometre sonra Rusların işgalindeki Ilıca köyüne vardık. Orada bir saat mola verip bu kuş uçmaz kervan geçmez yerde morallerini mümkün mertebe yüksek tutmaya çalışan neşeli bir grup subayla şarap içtik. Köydeki bir çöp yığnında on bir ölü Rus saydık yani tifüs Erzurum'la sınırlı kalmamıştı.

Pırnakapan'a varınca güneş karı eritip yolu bozmadan evvel Kop Dağı geçidini aşmak için erkenden yola çıkalım diye orada kamp kurduk. Ancak hiç beklenmedik bir sıkıntı baş

gösterdi; İranlı kervancıbaşı, atlarının bir gün dinlendirmesi gerektiğini söyleyerek yola devam etmeyi istemedi. Nafile dil döktük, tehdit ettik, aba altından sopa gösterdik. Adam Nuh diyor, peygamber demiyordu. Ne dediysek bu hastalıklı akıl üzerinde en ufak bir etkisi olmadı. Fakat sonunda onu harekete geçirmenin bir yolunu buldum. Köyde bir Türk alayı vardı. Çalışmalarımızdan haberdar olan ve bize çok iyi davranan alay kumandanıyla görüşmeye çalıştım. Miralay, tabancasının kabzasını göstere göstere okşayarak İranlıya yola koyulmanın tam zamanı olduğunu söyledi ve bu tavsiyesi büyük bir şevkle kabul edildi. Ancak hazırlanmak epey vakit aldı. Dağın eteğinden ayrılıp geçide doğru tırmanmaya başladığımızda saat on bir olmuştu ve güneş, yolu mahvediyordu.

Dağa tırmanmak o ana kadar yaşadığım bütün olaylar kadar heyecan vericiydi ve geçide varmak için canımızı dişimize taktık. Dağın çevresini dolaşan ve bir yanında uçurum, bir yanında sarp kayalıklar olan yılankavi patikanın genişliği çoğu yerde sadece bir iki metreydi. Yoldan yukarı yavaş yavaş ve dikkatli bir şekilde çıkarken sinirlerimiz gergin, bütün duyularımız teyakkuздаydı. Zaman zaman İranlı arabacılar ürken atları bağırarak ve kırbaçlayarak kaygan yokuşta düz gitmeye zorlarken hayvanlardan biri kayıyor ve bir iki saniyeliğine hepimizin yüreği ağzımıza geliyordu. O kadar uğraşmamıza rağmen zirveye varamadan üç yük atını kaybettik. Talihsiz hayvanlar, cam gibi yüzeyde kaydıktan ve yolun kenarındaki gevşek kara birkaç kez batıp çıktıktan sonra, yüz yirmi metre aşağıdaki kayalık çıkıntıya düşüp gözden kayboldular. Bu şekilde kaybettiğimiz atlardan birinde benim özel eşyalarım yüklüydü. Arkadaşlarıma götürdüğüm hediyeler, Tim'in maddenlerinden çıkarılmış güzelim firuze taşları, Rus işi kürkler, Rus işi deri puro kılıfları ve Erzurum'daki iyi kalpli subay-

ların bana verdiği diğer yadigârlar... Hepsi de Kop Dağı'nın zirvesinin dibindeki ulaşılmaz bir vadiye düşen o zavallı atla birlikte yok olup gitti. Ancak İranlı arabacıların hepsi yolu sağ salim geçmişti ve deniz seviyesinden iki bin yedi yüz metre yüksekteki zirveye vardığımızda grubumuzda hiçbir eksik yoktu. Dul kadın da hâlâ bizimleydi. Soğuktan uyuşmuştu, yorgunluktan bitap vaziyetteydi ve semerin üzerinde titremekten âdeta canı çıkmıştı. Fakat her zamanki gibi dırđır konuşuyor ve Yunan tragedyelerindeki kişiler gibi inim inim inliyor, gözlerinden yaş eksik olmuyordu.

Tam zirveye yaklaştığımızda bir Türk kadınının patikadan yukarı ağır ağır tırmandığını gördüm fakat dağın tepesine dikilmiş barınağa vardığımızda onu gözden kaybettim. Yürüyüşümüze devam ederken önümüzde uzanan karın üzerinde izler olduğunu fark ettim ve tercüman Williams'ın dikkatini, bir kadının bıraktığı belli olan o izlere çektim. Tercüman keşif turuna çıkıp on dakika ortadan kayboldu ve tuhaf bir bilgiyle geri döndü. Biz oradayken barınağın yakınındaki kulübede bir Türk bebeği doğmuş ve geçidi çıkarken gördüğümüz anne, yeni doğan bebeğiyle birlikte sekiz kilometre ilerideki köyüne gidiyormuş. Annelik kaygıları, Anadolu'nun dağlarındaki o yiğit Türk annelerine elbette vız gelip tırıs gidiyordu.

Tahmin edilebileceği üzere bu olaylı yolculuk sırasında erzak ikmal etme hususunda epey zorluk yaşadık. Türk askerleri her şeyi silip süpürmüştü ve köylüler kıt yiyeceklerinin bir kısmını yağmacı gruplardan saklamamış olsaydı, işimiz zordu. Yolda elimize ara sıra yumurta geçiyordu, soğan da bulabiliyorduk. Ceplerimi bunlarla doldurup çığ çığ yerdim. Çok besleyicilerdi. Yanıma yanaşmaya cesaret eden yol arkadaşlarımla, yemeğimin ne kadar ağır koktuğunu ispatlayabileceklerine hiç şüphem yoktu. Kop Dağı'nın eteklerindeki, gece kamp ku-

racağımız köye vardığımızda hepimiz kurt gibi açtık. Erzak aramak için köyde aç aç dolaşırken gözüme bir oğlak ilişti. Neşe içinde, hoplaya zıplaya oynayan çok güzel bir oğlaktı bu. Atımdan inip onu korkutmamak için dostane bir tavırla yanına yaklaştım. Sonra kulağından yakaladım ve çakımı çektiğim gibi oracıkta boğazına çalıverdim. Tecrübeli ellerimle derisini yüzüp temizledim ve tercüman Williams harika bir yahni pişirdi. Oğlağın sahibine bir Türk lirası verdim. Onun kaybı bizim kazancımız olmuştu, hayvanın eti sulu suluydu ve tadı geyük etine çok benliyordu.

Şartlar çok uygun olmasına rağmen hızlı gidemiyor, İspanyol dul sürekli bir engel çıkardığı için çok yavaş ilerliyorduk. Huysuz bir at kara batıp çıkarken tahta semerin üzerinde düşmeden kalmak, at binmeye alışık biri için bile kolay değildi fakat İspanyol dul için bunu becermek hepten imkânsızdı; Kop Dağı'ndaki yolculuk sırasında semerden beş kez düşerek bunu gösterdi. Hepsi de aynı şekilde olmuştu. Arka ayakları gevşek karın içinde kayan at dizlerinin üzerine çöküyor, ön ayakları daha sert bir toprak parçasında sadece bir saniye sabit kalıyor, böylelikle hayvanın sırtı yerle kırk beş derecelik bir açı oluşturuyordu. Ve dul kadın o bir saniyede atın kuyruğunun üzerinden kayıp geriye devrilme fırsatını yakalıyordu. Bunu o kadar çabuk başarıyordu ki onunla ilgilenmesini bıktırana kadar söylediğim Williams, anca kadını yerden kaldırmaya yetiyordu. Aynı şey tekrar tekrar yaşanmasaydı, Williams'ın habire sabırla kaldırdığı bu kısa etekli, mavi kar gözlüklü, orta yaşlı, soluk yüzlü İspanyol kadını karın üzerinde yardıma muhtaç hâlde otururken görünce kahkahayı patlatırdık.

Geceyi geçirmek için her kamp kurduğumuzda, dul kadının varlığı bize çok zahmet çıkarıyordu çünkü yatacak yer bulmak genellikle zordu ve kendimize bir yer bulmadan evvel mutla-

ka hanımefendiye oda bulmamız gerekiyordu. Bir keresinde, geceyi geçirmek üzere kamp kuracağımız köye varınca bütün grup için sadece iki oda olduğunu gördük. Bunlardan birini dul kadına bıraktık ve beşimiz diğer odada yatmak mecburiyetinde kaldık. Evvela kadına odasını gösterdik, sonra kendi odamıza bakmaya gittik. İçinde Fransız karyolalar bulunan, pencerelerine pamuklu bezden perdeler asılı, dış duvarına güllerin tırmandığı bir odaydı. Hiç konforlu değil, aksine tam köpek kulübesi olacak, kare şeklinde küçücük bir odaydı. Zemin çamur içindeydi ve bir köşesinde, üzerinde çiçek hastalığından ölmüş iki Türk askerinin yattığı pis bir saman yığını duruyordu. Cesetleri evin dışına çıkarıp Denniston, Stoker, Morisot, ben ve tercüman Williams saman yığınının üzerine yatıp uyuduk.

Her gün ilerlerken karın parıltısı gözlerimizi çok yoruyordu. Hepimiz mavi renk kar gözlüğü takmış olsak da yüzlerimiz güneşten çok fena yanmıştı. İranlı Kervanbaşı zırt pırt durup atlarını dinlendirmek istiyordu. Bir yandan sürekli onun gönlünü yapmaya uğraşırken, İspanyol dulu sakinleştirirken ve yiyecek ararken çok fazla oyalandık. Elbette bütün arabacılar her fırsatta eşyalarımızı yürütmenin peşindeydi; uçuruma düşen atla birlikte kaybettiğim kürklere ve firuze taşlarına ilaveten çok güzel iki Van kedisinden de olmuşum. İran kedilerine çok benzeyen bu hayvanları Erzurum'dan satın almış, sırf onları taşımak için de bir at kiralamıştım. Semere sabitlenmiş bir ahşap kutunun içindeydiler ve köylerde mola verdiğimiz zaman Williams onları sütle besliyordu. Trabzon'a varmadan birkaç gün evvel canım kedilerim kayboldu. Üzüntümün tek tesellisi, kedilerin geceleyin kutudan kaçtıklarını iddia eden İranlı bir arabacının yalanıydı. Tabii ki daha sonra satıp birkaç kuruş haksız kazanç elde etmek için onları bir yere saklamıştı.

Trabzon'a doğru inmeye başlayınca karı arkamızdaki dağlarda bıraktık ve baharın başında en göz alıcı hâline bürünmüş ağaçlık bir araziye girdik. Tepelerin etekleri pembe siklamenlerle ve adını bilmediğim harikulade güzellikteki mavi çiçeklerle bezeliydi. Sonunda, altı ay evvel Erzurum'a giderken geçtiğimde iki yanında, dalları sulu sulu meyvelerle dolu armut ağaçlarının bulunduğu geniş yola vardık. Aynı yoldan yeni arkadaşlarla Trabzon'a girerken armut ağaçlarının çiçek açtığını gördüm. Ağaçların dallarını, olgunlaşan meyvelerin ağırlığıyla yerlere kadar eğilmiş hâlde gördüğümden bu yana ateş, kılıç, soğuk ve hastalık yüzlerce insanı gözlerimin önünde ölüme götürmüştü. Ben ise Gölgele Vadisi'nin sınırlarında gezinmiştim. Fakat artık savaş sona ermiş, kış geride kalmış ve vadiyi dolduran beyaz armut çiçeklerinin kokusu, Karadeniz'den esen meltemin hafif kokusuna karışmıştı.

Ve nihayet Trabzon'a vardım!

XVI.

Son Günler

Bay Biliotti'ye tekrar uğrayıp yardımları için teŖekkr edecek vaktimiz vardı. Sonra, demir alıp İstanbul'a doğru yola ık-maya hazır Simois vapuruna binmek üzere oradan ayrıldık. İspanyol dulumuz son derece istikrarlıydı. Yolculuğun zorluk-ları huyunu deęiŖtirmemiŖti. İstanbul'a vapurla gidiŖ creti-ni ödemeyi kesin bir dille reddettiğimizde bize, *Jackdaw of Rheims*'taki¹⁰⁰ kadar etraflı küfürler yağdırdı. Tam anlamıyla o derece nadir rastlanan bir vakaydı, nankör bir kadındı.

İstanbul'a varınca gördük ki, Rus ordusu Ayastefanos'a birkaç kilometre mesafede olduğu ve Pera neredeyse bir Rus kasa-basına döndüğü için ortalık karıŖıktı. Ayastefanos'tan izinli olarak gelen yüzlerce Rus askeri, üzerlerindeki teçhizatın ı-kardığı tangır tungur sesler eŖlięinde sokaklarda yürüyordu.

İngiliz hayırseverliği, savaŖ boyunca olduğu gibi bu safhada da olanca cömertliğiyle kendisini gösteriyordu ve İngiliz altın-ları, Türk vilayetlerinden gelen a ve hasta muhacirlerin yanı sıra, hasta ve yaralı askerlere yardım için de harcandı. Ml-tecilere yardım için yüklü miktarda para gönderen Barones Burdett-Coutts'un idaresindeki yardım ekibiyle temasa geç-tik. Sonradan Barones'le evlenen yardım fonu yöneticisi Bay

---

100 Richard Harris Barham'ın yazdığı bir Ŗiir. Ŗiirdeki kardinalin bir hırsıza ettiği kfrlerden bahsedilmektedir. [N]

William Ashmead-Bartlett'la da tanıştık, mültecilerden tifo kapmıştı ve kardeşinin (Sör Ellis Ashmead-Bartlett), kendisine baktığı İngiliz hastanesinde tedavi ediliyordu. Denniston ve Stoker'la birlikte Barones Burdett-Coutts'un verdiği parayla kurulan geçici hastaneleri ziyaret ettik ve bu hastaneler hakkında bir rapor yazdık.

Sahne kariyeri sırasında oldukça geniş bir çevrede tanınan çok güzel bir Amerikalı hanımla ilk tanışmamı Sör Ellis Ashmead-Bartlett'a borçluyum. Olağanüstü güzellikte bir kadındı ve tanıştığımız sırada kocasıyla balayı seyahatindeydiler. Adam hayli çekingen bir mizaca sahip, çok centilmen bir adamdı; kadın ise yirmili yaşlarında, mükemmel bir kadınlık emsaliydi. Işıl ışıl parlayan gözlerinin her bakışından ve endamlı vücudunun her kıvrımından hayat ve canlılık fıskırıyordu. Sör Ellis Ashmead-Bartlett ve ben, bir iki hafta boyunca onu ve kocasını epeyce gördük. Birlikte sık sık öğle yemeği yedik ve on dokuz sene evvel¹⁰¹ Avrupa'nın yüreği ağzında kararı beklediği (savaş mı, barış mı?) o bahar gününün ayında, boğazın mavi sularının ve Amerikan güzelinin ışıl ışıl parlayan gözlerinin ahenkle gülerek eşlik ettiği birkaç pikniğe katıldık. Beni İstanbul'dan götürən vapurda Bayan B. P. ile tekrar karşılaştım. Sonra yollarımız ayrıldı. Bir iki sene evvel bir akşam, Sardou'nun meşhur oyununu *La Tosca*'yı seyretmek için Melbourne'deki Princess's Theatre'a gittiğimde o şen şakrak Amerikalı hanımı neredeyse unutmuşum. Oyuna ismini veren rolü oynayan kadını görünce onu savaşın hareketli zamanlarından tanıdığımı fark ettim. Bu, Bayan B. P. idi.

Rusya'da savaş esiri olarak tutulan Osman Paşa, çatışmaların sona ermesinin ardından Türkiye'ye gönderilmişti. Onu

101 Kırım Harbi'nden bahsedilmektedir. [ÇN]

ziyaret etmek üzere Harbiye Nezaretine gittim. Hiçbir zaman konuşkan bir adam olmamıştı; Plevne'nin destansı müdafaa-sının ve sonunda şehrin acıklı bir şekilde düşmesinin zihnine bindirdiği yük, onun tabii kayıtsızlığını derinleştirmiş gibiydi. Yine de beni samimi bir şekilde karşıladı ve Erzurum'da yaptıklarımızı anlatınca can kulağıyla dinledi. Öncekinden daha büyük bir savaş çıkarsa eski yoldaşlarımın yanına döneceğimi ve İstanbul'a tekrar gelirim ona İngiltere'den küçük bir hediye getirmek istediğimi söyledim. Nasıl bir hediye istediğini sorduğumda hakiki bir İngiliz eyeri ve dizgininden daha çok istediği bir şey olmadığını söyledi. Osman Paşa, birinci kalite teçhizata olan düşkünlük hususunda dört dörtlük bir askerdi. Hediyesini vermek üzere onu bir daha görme fırsatı bulamadığım için çok üzüldüm.

Plevne'deki ordu baştabibi Sevgili Hasib Bey beni tekrar görünce çok duyulandı. Koyu bir sohbeta dalıp eski günleri yâd ettik.

Türk ordusunun Skobelev'i olan Tevfik Paşa, Galata'daki bir evde yaşıyordu. Onu o evde ziyaret ettim. Odasına girdiğimi görünce derinden etkilendi ve bana sımsıkı sarıldı. Ben Plevne'deyken Tevfik Paşa her zaman muharebelerin en ön safındaydı. Krişin tabyalarının Skobelev'den geri alındığı o unutulmaz taarruz başladığında, hücum kolunun başında Tevfik Paşa vardı. Hayatından memnun görünüyordu zira girdiği bütün şiddetli çatışmaları kazasız belasız atlatmıştı. Çatışmalarda çok şanslı olduğunu söylediğim zaman odadaki emir erine, duvarda asılı duran büyük bir askerî paltoyu indirmesini işaret etti. Asker, Tevfik Paşa'nın kuşatma boyunca giydiği paltoyu duvardan aldı. Dügme yerine kopçalarla iliklenmişti ve sağlamca bağlanmadığında rüzgârda savrulan bol bir eteği vardı. Tevfik Paşa'nın isteğiyle paltoyu inceledim ve

üzerinde on bir kurşun deliği saydım. Kuşkusuz bunların bazıları bir kurşunun açtığı iki delikti fakat pek çoğunda, paltoyu giyen cesur askerin kelimenin tam anlamıyla ölümden birkaç santimle kurtulduğu açıktı.

Bir gün, Yüzbaşı Morisot'la birlikte Rus subaylardan oluşan bir grupla Ayastefanos'ta akşam yemeğine davet edildik. Fakat yemek zamanı başka bir işim çıkınca büyük hayal kırıklığına uğradım ve o sırada Çanakkale Boğazı'ndaki küçük bir limanda ikamet etmekte olan meşhur Skobelev'le tanışmak için elime geçen tek fırsatı da kaçırdım. Morisot cana yakın bir arkadaşı ve artık hastane vazifeleriyle boğuşmadığımız için onun arkadaşlığının tadını çıkararak bolca vaktim vardı. Meslek hayatı son derece maceralı ve ilginçti. Yedi sene evvel Fransa-Prusya Savaşı sırasında Bazaine'le¹⁰² beraber Metz Hapishanesi'ne atılmış. Şiddetli tenkitlere hedef olan bu mareşal teslim olunca Morisot garnizonun geri kalanıyla birlikte savaş esiri olmuş ve Baltık kıyısındaki Szczecin'e gönderilmiş. Esirlerin dikkatle takip edilmelerine rağmen İngilizceyi İngilizler kadar akıcı konuşan Morisot bir firar planı yapmayı başarmış. Zifiri karanlık bir gece, bir Fransız subayla birlikte muhafızları atlatmışlar ve Glasgow ile Szczecin arasında ticari seferler yapan küçük bir İskoç uskunasına binmişler. Glasgow'lu yiğit bir adam olan ve Prusyalılardan ölümüne nefret eden kaptan, Morisot'la arkadaşını coşkuyla karşılamış ve Kopenhag'daki geniş bir kanaldan geçtikten sonra onları alkış tufanı ile karşılandıkları bir yere bırakmış. Schleswig-Holste-

102 François Achille Bazaine (13 Şubat 1811, Versay-28 Eylül 1888, Madrid). İkinci İmparatorluk döneminde üstün hizmetler verdikten sonra Fransa-Prusya Savaşı sırasında 27 Ekim 1870'te Metz'i Almanlara bırakarak 140 bin askeriyile birlikte teslim olduğu için idama mahkûm edilen Fransız mareşal. [ÇN]

in¹⁰³ olayı Danimarkalıların zihninde tazeliğini koruyormuş ve Almanya'ya kılıç sallayan adamları şereflendirme fırsatını yakaladıkları için sevinmişler. Morisot daha sonra İngiltere'ye gitmiş ve 93 Harbi başlayınca daha fazla macera peşinde koşmak için İstanbul'a yollanmış. Paralı askerî ruhuyla şevke gelen Morisot daha sonra, gücünü harcayabileceği uygun bir askerî alan bulmuş. Eski bir tarihçi "*Ex Africa semper aliquid novi.*" (*Afrika'da her şey yenidir.*) yazmıştı, bu atılgan genç Fransız da bu sözün bugünlerde dahi doğruluğunu koruduğunu fark edip Cape Town'a gitmiş.

Savaşın bütün fırtınasından ve gerginliğinden sonra artık dinlenme vakti geldiğine dair bir his içimi kaplıyordu. Bir gün İngiltere'deki annemden mektup alınca aniden eşyalarımı topladım ve Messageries vapuru Gamboge'a bindim. Yolcular arasında Kutsal Topraklar'a gitmek üzere hazırlanmış ve İzmir'de bizden ayrılan Bay ve Bayan B. P. vardı. Erzurum'a gitmeden evvel Achilles gemisinde bizi ağırlayan Amiral Sör William Hewitt'le de tekrar karşılaştım. Yolculuk boyunca onunla aynı kamarada kaldık.

İzmir'de eski dostumuz Zohrab'ı ve karısını buldum. Bayan Zohrab zarif, kibar, anaç bir İngiliz kadınıydı; beni görüp de Erzurum'da hepimizin çektiği acılar ve tanıdığı pek çok kişinin akıbeti aklına gelince çok duygulandı. Kollarını boynuma doladı ve hıçkırma hıçkırma ağlamaya başladı. Tabii Bay Zohrab

103 Schleswig ve Holstein tarih boyunca Danimarka, İsveç, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, Prusya ve Avusturya arasında anlaşmazlık konusu oldu ve bölgede zaman zaman iç çatışmalar yaşandı. XI. yüzyılda düklik olan Schleswig, 1864'e kadar Danimarka'ya bağlıydı. Daha bağımsız olan Holstein ise önce kontluk, 1474'ten sonra da düklik olarak Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na bağlandı ve 1815'ten sonra yeni kurulan Alman Konfederasyonu'na katıldı. [ç N]

da, kendisi Erzurum'dan ayrıldıktan sonra yaşadıklarımızı ve terk etmek zorunda kaldığı evde rahat edip etmediğimizi öğrenmek için sabırsızlanıyordu. Ona, yiyeceklerinin ve şaraplarının hakkını verdiğimizizi söyledim. Bıraktığı bolca erzakla Rus subaylara küçük, keyifli yemekli partiler verdiğimizizi anlattığım zaman yüzü hayli acıklı bir ifadeye büründü. Zavallı Zohrab! Küstah ada prensleri, görkemli salonlarında dumanı tüten etlerle ziyafet çektiğinde Ulysses ne hissettiyse o da anlattıklarımı aynı duygularla dinledi.

Osman Paşa'nın Vidin'de tertiplelediği balo, o unutulmayacak toplantının bütün ayrıntılarıyla bizzat alakadar olan maharetli Zara Dilber Efendi'yle İzmir'de karşılaşınca tekrar aklıma geldi. Öğleden sonrayı birlikte geçirdik ve birbirimize anlatacak çok şeyimiz vardı. Bu nazik ve ağırbaşlı beyefendiyi görünce Türkiye'ye dair ilk tecrübelerime geri göndüm. Tekrar gemiye binip de maceranın ve şövalyeliğin parlıtısının ve ihtiraslı vatanperverliğin saf ateşinin o günden bu yana başka günlerin ışığını örten gölgeler arasında parladığı tuhaf imparatorluğa ebediyen veda etmeden evvel gördüğüm son yüz, onun yüzü oldu.

Londra'ya varınca İngiltere'nin savaş haberleriyle çalkalandığını gördüm. Siyasi duruma gösterilen ilginin her yerde dellilleri vardı. Halkın nabzının tutulduğu müzikholler, her gece alkışlar arasında tekrar tekrar söylenen vatanperverlik şarkılarını, özellikle de "Rusların İstanbul'a sahip olmayacağını" iddia eden meşhur şarkıyı dinleyen kalabalıklarla doluydu.

Bir akşam, yeni inşa edilen "Canterbury Theatre of Varieties'e" gittim. Binanın açılır kapanır tavanı ve daha yeni sona eren sahanın sahnelerinin gösterildiği oyun sayesinde burası her gece dolup taşıyordu. Oyunun en dikkat çeken anı, Rusların Grivi-

çe Tabyasını ele geçirmesini tasvir eden gerçekçi bir sahneydi; kartondan süngülerle hücum eden yiğit “figüranları” karışık duygularla izledim. Sahne mükemmel bir şekilde oynandı ve muazzam miktarlarda mühimmat harcanırken seyirciler avuçları patlarcasına alkışladı. Oyun bittikten sonra kartvizitimi tiyatronun sahibi Bay Villiers’e göndererek kendisiyle görüşmek istediğimi ima ettim. Uzun boylu, oldukça yakışıklı bir adam, zengin bir tiyatro müdürünün şık smokini içinde ve gömleğinin göğsüne kocaman bir elmas takmış halde geldi ve ben ona oyunun gerçekçiliğini överken sessizce dinledi.

Ona, oyunu çok beğendiğimi fakat bir iki sahenin geliştirilebileceğini ve o taarruz sırasında Plevne’de bulunan tek İngiliz olduğum için oyunu, etkisini bozmadan tarihi açıdan daha doğru hâle getirebilecek bazı ipuçları verebileceğimi söyledim. Savaş muhabiri arkadaşım Fred Villiers’in amcası Bay Villiers pek hevesli görünmüyordu. Hatta tavırları cesaret kırıcıydı. Bir şeyler söyleyeceğini hissettim ve merakla cevabını bekledim. Suratıma bakıp altın saatinin ağır zincirini parmağında çevirirken *“Size inanmadığımı söylemeyeceğim fakat siz buraya tamamen aynı hikâyeyle gelen on birinci kişisiniz.”* dedi. Çok mahcup oldum ve gerçekten Plevne’de bulundum mu diye düşünerek adamın yanından ayrıldım.

Etrafta pek çok fazla sahtekârın dolaştığını ve Bay Villiers’in, Türklerin askerî tecrübesi hakkında bilgi sahibi olduğunu iddia eden yabancılardan şüphelenmek için yeterince gerekçesi olduğunu çok geçmeden anladım. Birkaç gün sonra İskoçya’ya seyahat ederken beyefendi görünümlü bir kişi benimle birlikte sigaralı vagona bindi ve güncel meseleler hakkında sohbet etmeye başladık. Yabancı, sohbet konusunu ustalıkla Rus-Türk Savaşı üzerine tartışmaya çevirip bir İngiliz olmasına rağmen

Osman Paşa komutasındaki topçu bataryasında hizmet ettiğini ve kuşatma sırasında Plevne'de olduğunu söyleyince ilgimi çekmeye başladı. Tam on beş dakika boyunca sahte kahramanlık maceralarını anlatmasına izin verdikten sonra konuşma vaktinin geldiğini düşündüm. *“Bu hikâyeyi İngiltere’de benden başka birine anlatmış olabileceğinizi ve o kişinin de size inanabileceğini düşünmek gerçekten hayret verici.”* dedim. Ona adımı söyledikten sonra Plevne'deki bütün topçu subaylarını tanıdığımı ve kendisinin onlardan biri olmadığını ekledim. Hiç bu kadar apışıp kalan zavallı bir hikâyeci görmemiştim. Hemen havlu attı ve anlattığı hikâyeyi, bir zamanlar Türkiye’ye tatile gittiği için uydurduğunu itiraf etti.

Kitabın sonuna geldik... Fakat son sözlerimi yazmadan evvel, iki yıla yakın bir süre samimi dostluklar kurduğum Türk askerlerinin meziyetlerine duyduğum büyük hayranlığı ifade etmek isterim. Talihsizlikler karşısında cesaretlerini yitirmeyen, en büyük ızdıraplar altında dahi şikâyet etmeyen, her zaman güler yüzlü, subayından erine bütün Türk askerleri, savaş boyunca gerçek kahramanların mizacını sergiledi. Zihnimde mükemmel bir yere oturttuğum, birlikte savaştığım ve birlikte sıkıntı çektiğim, zaferin şanını ve mağlubiyetin acısını birlikte tattığım bu adamların, 1896’da sadece Ermenistan’da değil İstanbul’da da işlendiğine inanmamız gereken mezalimle itham edildiklerini düşünmenin benim için çok can yakıcı olduğunu söylemeye gerek yok. Yine de Osmanlı İmparatorluğu’nun üzerinde bugün dolaşmakta olan kara bulutların arasından uzaktaki yıldızları hâlâ seçebiliyorum çünkü silah arkadaşlarımin eski ve şanlı günlerdeki şeref anlayışlarına, yılmaz cesaretlerine, sadakatlerine ve gerçek vatanperverliklerine gururla bakabiliyorum.

1915 yılı, Çanakkale Savaşı'nda en şiddetli çarpışmaların yaşandığı günler... Taraflar, ölülerini toplayıp defnetmek üzere geçici bir ateşkes ilan ederler ve bu esnada bizim için şaşırtıcı bir olay yaşanır. Düşman güçler arasında, göğsünde Osmanlı madalyaları bulunan bir tabip subay vardır. Charles S. Ryan adlı bu tabip subayın madalyaları, 93 Harbi döneminde Osmanlı ordusunda ve Hilâl-i Ahmer emrinde hizmet ederken gösterdiği gayrete istinaden Sultan II. Abdülhamid tarafından verilmiştir.

Charles S. Ryan, 20'li yaşlarının başında, Avustralyalı bir cerrah iken maceraperest tabiatına uygun olarak 93 Harbi döneminde, 1877-1878 yıllarında Kızılay çalışanı olarak Osmanlı ordusunda görev yapmıştır. Bu döneme ilişkin hatıralarını, yaklaşık 20 yıl kadar sonra kaleme almış ve tarihimizin bu trajik savaşına dair önemli detayları öğrenmemizi sağlamıştır. Plevne'de başlayan görevi daha sonra Erzurum'da devam etmiş ve savaşın sona ermesiyle de ülkemizden ayrılmıştır.

Bu özel ve önemli kitap, açıklama ve dipnotlar eşliğinde özenli bir tercümeyle konuya ilgi duyanların istifadesine sunulmakta...

Plevne'den Erzurum'a
KIZILAY'IN EMRİ ALTINDA
OSMANLI ORDUSUNDA AVUSTRALYALI
BİR CERRAHIN '93 HARBİ HATIRALARI
CHARLES S. RYAN

DİZİ ADI: BELLEK-HATIRAT

KİTAP NO: 10

